

İSLAM EKONOMİSİ VE FİNANSI DERGİSİ

Journal of Islamic Economics and Finance

İSLAM EKONOMİSİ VE FİNANSI DERGİSİ

Journal of Islamic Economics and Finance

ISSN 2149-3820 / e-ISSN 2651-5342

Sahibi / Proprietor

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Uluslararası İslam Ekonomi ve Finansı Araştırma ve Uygulama Merkezi

Istanbul Sabahattin Zaim University International Research Center for Islamic Economics and Finance

Editör / Editor in Chief

Mehmet BULUT - İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Yönetim Editörü / Managing Editor

Arif ERSOY - İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Editör Yardımcıları / Vice Editors

Mustafa ÇAKIR- İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Merve B. ALTUNDERE- İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Zeyneb Hafsa ORHAN- İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Buerhan SAITI- İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Yusuf DİNÇ- İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Mohamed Cherif EL AMRİ- İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Abdelkader CHACHI - İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Ensari YÜCEL- İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Ruslan NAGAYEV- İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

İbrahim G.YUMUŞAK- İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Mustafa Omar MOHAMMED - International Islamic University Malaysia

Yayın Kurulu / Editorial Board

Mehmet BULUT- İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Mahmoud Al KHALDI- İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Monzer KHAF- İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Mehmet ASUTAY- Durham University

Intisar RABB- Harvard University

Tariquillah KHAN- Katar University

Zamir IQBAL- World Bank

Danışma Kurulu / Advisory Board

Abdullah DURMUŞ - İstanbul Üniversitesi	Mohammad K. HASSAN - New Orleans Üniversitesi
Adem ESEN - İstanbul Üniversitesi	Muhammed ERDOĞDU - MIT
Ahmet Faruk AYSAN - İstanbul Şehir Üniversitesi	Murat Ali YÜLEK - İstanbul Ticaret Üniversitesi
Ahmet TABAKOĞLU - İstanbul S. Zaim Üniversitesi	Murat ÇİZAKÇA - KTO Karatay Üniversitesi
Arif ERSOY - İstanbul S. Zaim Üniversitesi	Mürteza BEDİR - İstanbul Üniversitesi
Cengiz KALLEK - İstanbul Şehir Üniversitesi	Osman AKYÜZ - Türkiye Katılım Bankaları Birliği
Erol ÖZVAR - Marmara Üniversitesi	Ömer DEMİR - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Fahrettin YAŞI - Al Baraka Türk Katılım Bankası	Recai AYDIN - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Guillaume DUGIN - Paris Üniversitesi	S. Nazim ALI - Katar Üniversitesi
Habib AHMED - Durham Üniversitesi	Sabri ORMAN - İstanbul S. Zaim Üniversitesi
Halis Yunus ERSÖZ - İstanbul Üniversitesi	Sabri TEKİR - İzmir Üniversitesi
Hayrettin KARAMAN - İstanbul S. Zaim Üniversitesi	Savaş ALPAY - Abdullah Gül Üniversitesi
Himmet TAŞKÖMÜR - Harvard Üniversitesi	Servet BAYINDIR - İstanbul Üniversitesi
Humayun DAR - Islamic Finance Review	Talat ULUSSEVER - Sermaye Piyasası Kurulu
İbrahim G. YUMUŞAK - İstanbul S. Zaim Üniversitesi	Temel HAZIROĞLU - Al Baraka Türk Katılım Bankası
James BALDWIN - New York Üniversitesi	Ufuk UYAN - Kuveyt Türk Katılım Bankası
Jonathan A. BROWN - Georgetown Üniversitesi	William O'REILLY - Cambridge Üniversitesi
Joseph FALZON - Malta Üniversitesi	Yusuf O. KAVUNCU - Federal Deposit Insurance Corporation
Metin TOPRAK - İstanbul Üniversitesi	

Kitap Editörleri / Book Editors

Cem KORKUT - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Grafik Tasarım / Graphic Design

İbrahim YILMAZ - İstanbul S. Zaim Üniversitesi

İletişim / Contact

İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi Editörlüğü / JIEF Editorial Office

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Halkalı Cad. 34303,

Halkalı - Küçükçekmece / İSTANBUL

Telefon / Tel : +90 (212) 692 96 00; Faks / Fax : +90 (212) 693 82 29

Web Adresi / Website : <http://www.izu.edu.tr>; E-Posta / E-Mail : jjief@izu.edu.tr

Abonelik / Subscription

Yıllık abone bedeli:

Kurumlar için / For Institutions:

- Yurt içi / Domestic: 50 TL
- Yurt Dışı / External: 20 ABD Doları
- Kişi / For Individuals: 40 TL
- Öğrenci / Students: 25TL
- Tek Sayı Fiyatı / Single Issue Price: 30 TL

Abonelik İrtibat Bilgileri: Ahmet GÜVEN- İSEFAM İdari Sekreteri;

E-posta: a.guven@izu.edu.tr ; Office Tel: +90 212 692 87 07

Hesap Bilgileri: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi;

Kuveyt Türk Katılım Bankası A.Ş. / Sefaköy Şubesi; IBAN:TR08 0020 5000 0083 3555 8000 04

Dergide yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Indexed by

Amaç

Türkiye'nin son 10 yılda dünya ekonomisinde ve finansında almış olduğu yol, kısa sürede İstanbul'u küresel finansın önemli merkezlerinden biri haline getirmiştir. Tarihsel mirası ve kültürü İstanbul'u İslami finans kuruluşlarının da gözdelelerinden biri yapmıştır. Yüzyıllık moladan sonra Türkiye'nin kendi gerçek kimliğine dönme çabasının bir sonucu olarak Ortadoğu, Balkanlar, Kafkasya, Kuzey Afrika ve Orta Asya toplulukları Türkiye'nin geleceğine daha çok ilgi duymaya başlamıştır. Böyle önemli tarihsel bir süreçte İslam ekonomisi ve finansı gibi tarihsel ve kültürel olarak doğal mirasçısı olduğumuz alanda yapılan araştırmaları daha geniş kitlelere ulaştırmak amacıyla İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (ISSN 2149-3820) Uluslararası İslam Ekonomi ve Finansı Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından 2015'ten itibaren yayımlanmaktadır. İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi, İslam ekonomisi ve finansı alanında özgün fikir ve araştırmaların yer aldığı, asırların mirasının tekrar günümüze aktarıldığı, yeni düşünce ve araçlarla bu alana yön verebilecek araştırmaların yayınlanmasını temel alan bir dergidir.

Aim

Turkey has taken in the last 10 years the way in which the world economy and finance, İstanbul in a short time has become one of the important centers of global finance. Historical heritage and culture has made İstanbul one of the eyes of Islamic financial institutions. A hundred years after the break Turkey's Middle East as a result of efforts to return to his true identity, the Balkans, the Caucasus, North Africa and Central Asian societies began to hear much more interested in the future of Turkey. Journal of Islamic Economics and Finance (ISSN 2149-3820) has been established by the International Research Centre for Islamic Economics and Finance in order to reach research on the ground that we are historically and culturally natural inheritors of Islamic economics and finance in such an important historical process. it is published. Journal of Islamic Economics and Finance magazine based on the publishing of researches that can give direction to the field with new ideas.

Hakem Kurulu / Referee Board

Prof. Dr. Ahmet Faruk AYSAN, Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU,
Prof. Dr. Arif ERSOY, Prof. Dr. Cengiz KALLEK, Prof. Dr. Hakan SARIBAŞ,
Prof. Dr. Humayon DAR, Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR,
Prof. Dr. İbrahim G. YUMUŞAK, Prof. Dr. İshak Emin AKTEPE,
Prof. Dr. Masudul Alam CHOUDHURY, Prof. Dr. Mehmet ASUTAY,
Prof. Dr. Mehmet BULUT, Prof. Dr. Mohammad Kabir HASSAN,
Prof. Dr. Sabri ORMAN, Prof. Dr. Savaş ALPAY, Prof. Dr. Servet BAYINDIR,
Prof. Dr. Mahmut BİLEN, Prof. Dr. Monzer KAHF, Prof. Dr. Tariqullah KHAN,
Doç. Dr. Abdullah DURMUŞ, Doç. Dr. Abdulmuttalip ARPA, Doç. Dr. Ashraf DAWABA,
Doç. Dr. Buerhan SAITI, Doç. Dr. Dzuljastri Abdul Raza, Dr. Abdelkader CHACHI,
Dr. Aydın KUDAT, Dr. Ensari YÜCEL, Dr. Merve B. ALTUNDERE,
Dr. Mohamed Cherif EL AMRI, Dr. Mustafa ÇAKIR, Dr. Ruslan NAGAYEV,
Dr. Rümeyşa BILGIN, Dr. Rüştü YAYAR, Dr. Zeyneb Hafsa ORHAN,
Dr. Ali Emrah BOZBAYINDIR, Dr. Turgay GEÇER, Dr. Yusuf DİNÇ,
Dr. Ahmet Şuayb GÜNDOĞDU, Dr. Bilkis İSMAİL, Dr. Valentino CATTELAN,
Dr. Zamir IQBAL, Dr. Süleyman AKDEMİR, Dr. Suhel HAWAMDEH,
Dr. Fatih KAZANCI, Dr. Cem KORKUT, Dr. Fatih KAPLANHAN

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Mahmut BİLEN ve Günay TERZİ, Türkiye’de Yoksulluk Sorunu ile Mücadelede Zekat Kurumunun Rolü ve Gerekliliği Hakkında Camii Cemaati Üzerine Bir Araştırma / The Role and Requirements of Zekat Institutions in Combating Poverty Problem in Turkey: Research on the Mosque.....	133
Mustafa Afşın SANCAR, Türkiye’de Teverruk ve Yeniden Yapılandırmada Teverruka Alternatif Bir Ürün Olarak Yeniden Yapılandırma Tekafül Fonu / Tawarruq in Turkey and an Alternative Instrument to Debt Restructuring Through Tawarruq: Debt Restructuring Taqaful Fund.....	168
Fatih KAZANCI, Merkez Bankalarının Faizsiz Para Piyasası Yönetimlerine Yeni Bir Öneri: Tekaruz Yöntemi / A New Proposal to Interest-Free Money Market Management of Central Banks: Tekaruz Method.....	196
Erol USTA AHMETOĞLU, Protestan İş Ahlakına Karşı İslam İş Ahlakı / Islamic Work Ethics Against Protestant Work Ethics.....	227
Ahmad HERSH & Nafith Alhersh Contemporary Challenges Facing Islamic Financial Derivatives in the Markets / التحديات المعاصرة التي تواجه المشتقات المالية الإسلامية في الأسواق	251

TÜRKİYE'DE YOKSULLUK SORUNU İLE MÜCADELEDE ZEKAT KURUMUNUN ROLÜ VE GEREKLİLİĞİ HAKKINDA CAMİİ CEMAATİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA*

Mahmut BİLEN^a

Sakarya Üniversitesi, Türkiye

Günay TERZİ

Sakarya Üniversitesi, Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru: 15 Kasım 2019

Kabul: 28 Aralık 2019

JEL Sınıflandırma:

I32

I38

I39

H39

Anahtar Kavramlar:

Yoksulluk,

Türkiye'de yoksulluk,

Zekat,

Zekat kurumu

ÖZ

Yoksulluk sorunu toplumların en önemli sorunlarından biridir. Türkiye'de özellikle son yıllarda yoksulluk oranında önemli düzeyde bir azalma olmasına rağmen, halen küçümsenemeyecek bir orana sahip olduğu görülmektedir. Bu sorunla mücadelede çoğunlukla kamusal politikaların ilk akla gelen seçenekler olduğu bilinmektedir. Bu kadar devasa bir sorun ile sadece kamusal politikalarla mücadele etmek pek mümkün görünmemektedir. Bu yüzden, tamamlayıcı ve telafi edici bir yönü bulunan, İslam dininin bir kurumu olan zekatın rolünün; toplumsal eğilimlerini analiz etmek üzere bir alan araştırması ortaya konmuştur. Yapılmış çeşitli araştırmalarda zekat kurumunun bir çok İslam ülkesindeki yoksulluğa tamamen son verecek düzeyde zekat potansiyeline sahip olduğu hesaplanmaktadır. Bu çerçevede, bu kurumun gerekliliğine yönelik toplumun eğilimini ve bu kurumun yoksullukla mücadelede beklenen potansiyeli sağlayabilirliği, cami cemaati arasında yapılmış bir alan araştırması ile analiz edilmiştir. Ankette "kolayda örnekleme" yöntemi kullanılmıştır. Araştırmaya katılmayı kabul eden 346 kişi ile anket yapılarak veri elde edilmiştir. Bu kurumun, yoksulluk ile mücadelede önemli politika seçeneği olma potansiyeli taşıdığı ortaya konulmaktadır.

* Uluslararası Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Kongresinde (IBANESS) Sunulmuş Bildirinin Geliştirilmiş Son Halidir.

^a **Sorumlu Yazar:** Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, SBF, İktisat Bölümü, Türkiye. E-posta: bilen@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8512-5528>

Kaynak göster: Bilen, M. ve Terzi, G. (2019). Türkiye'de Yoksulluk Sorunu ile Mücadelede Zekat Kurumunun Rolü ve Gerekliliği Hakkında Camii Cemaati Üzerine Bir Araştırma. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 5(2) 133-167.

THE ROLE AND REQUIREMENTS OF ZEKAT INSTITUTIONS IN COMBATING POVERTY PROBLEM IN TURKEY: RESEARCH ON THE MOSQUE COMMUNITY

Mahmut BİLEN^b
Sakarya University, Turkey

Günay TERZİ
Sakarya University, Turkey

ARTICLE INFO

Article history:

Received: October 15, 2019

Accepted: December 28, 2019

JEL Classification:

I32

I38

I39

H39

Keywords:

Poverty,
Poverty of Turkey,
Zekat,
Zekat Institutions

ABSTRACT

The problem of poverty is one of the most important problems of societies. Although there is a significant reduction in the rate of poverty in Turkey, especially in recent years, it still appears to have a ratio that cannot be underestimated. It is mostly known that public policies are first options that comes to mind in the struggle against this problem. It does not seem possible to deal with such a huge problem only with public policies. Therefore, the role of zekat, an institution of Islamic religion with a complementary and compensatory aspect; a field research was conducted to analyze social tendencies. In various studies it is calculated that the zekat institution has a zekat potential that would completely end the poverty in many Islamic countries. In this context, the tendency of the society towards the necessity of this institution and its ability to provide the expected potential in the struggle against poverty was analyzed by a field research conducted between the mosque community. In the survey "convenience sampling" method was used. Data is obtained by surveying 346 individuals who accepted to participate in the research. It is revealed that this institution has the potential to be an important policy option in the struggle against poverty.

^b **Corresponding Author:** Prof. Dr., Sakarya University, SBF, Department of Economics, Turkey. E-mail: bilens@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8512-5528>

To cite this article: Bilen, M. and Terzi, G. (2019). The Role and Requirements of Zekat Institutions in Combating Poverty Problem in Turkey: Research on the Mosque Community. *Journal of Islamic Economics and Finance*, 5(2), 133-167.

Türkiye ekonomisi son yıllarda dikkate değer düzeyde ekonomik gelişme kat etmiş olmasına rağmen, görece ekonomik başarı düzeyi sınırlı kalan alanlardan biri gelir dağılımı sorunu olmuştur. 2000 yılından bu yana milli gelir düzeyinde ve kişi başına gelir düzeyinde iki katından daha fazla artış sağlamış olmasına karşın, gelir eşitsizliğinin göstergesi olan gini katsayısında (ayrıntısı aşağıda verilecek) çok düşük düzeyde bir azalma olmuştur. Bunun çeşitli nedenleri ifade edilebilir. Bu konjunktürde dünya genelinde geniş bir şekilde uygulanan neoliberal ekonomi politikalarının birçok ekonomide gelir adaletini olumsuz yönde etkilediği, yapılan çeşitli araştırmalarda görülmektedir. Bütün bu gelişmelere karşı, Türkiye’de gelir adaletinin gelişmiş ülkelerin çok gerisinde olduğu görülmektedir. Sağlanan ekonomik büyümenin adaletli bir şekilde paylaşımına ilişkin politikalarda sorunlar olduğu akla ilk gelen tespittir. Türkiye ekonomisinin 1980 sonrası benimsemiş olduğu neoliberal ekonomi politikalarının ekonomimizde zaman zaman kriz ve dalgalanmalara neden olmuş olmasına karşın, ekonomik büyümede bir başarının olduğu söylenebilir. Sorun, uygulanan ekonomi politikaların neden sosyal adaletsizliği azaltmada yetersiz kaldığıdır. Uygulanan sosyal politikalara rağmen bu alanda bir gelişme kat edilememiş olması acaba kamunun bu politikalarına tamamlayıcı olabilecek seçeneklerin ne kadar mümkün olabileceğine ilişkin soruları akla getirmektedir. Toplumunun çok büyük bir kısmının Müslüman olduğu ve İslam dininin önemli bir kurumu olan zekat kurumunun, bu sorunun iyileştirilmesinde ne düzeyde bir katkısının olabileceği bu makalede araştırma konusu edilecektir.

Zekat, Allah’ın belli şartları taşıyan Müslümanlara emrettiği zorunlu mali bir ibadettir. Tarih boyunca insanların bir kısmı, yeterli maddi imkanlara sahip olarak hayatını idame ettirirken, bir kısmı da asgari geçim standardının altında kalarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. Zekat ibadetinin amacı, zengin ile yoksul arasında, yoksulun aleyhine olan çarkın, zengine yüklenen bir sorumluluk sonucu, yoksulun lehine çevrilmesidir. Nitekim Kur’an’da (Tevbe 9/60.) zekatın verileceği 8 sınıf şöyle ifade edilmektedir: “Sadakalar (zekâtlar) Allah’tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslâm’a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda olana, yolda kalana mahsustur. Allah pekiyi bilendir, hikmet sahibidir.” Ayette anlaşılabacağı üzere sayılan bütün bu sınıflar, yoksulluğu ve görece gelir düzeyi düşük olan kesimleri tanımlamaktadır. Bu kesimlere yapılacak her bir transfer hem yoksulluğun azalmasına hem de gelir adaletinin sağlanmasına yardım edecektir. Böylece toplumsal adaletsizliğin azaltılması ve sosyal barışın sağlanmasına olanak sağlanacaktır. Böylece toplumda sosyal barış ortamının sağlanması, toplumsal yaşamda insani ve manevi değerlerin yüceltilip maddi güç ekseninde ortaya çıkan hiyerarşinin azaltılarak daha huzurlu bir ortamın temin edilmesi sağlanacaktır. İnsanlık tarihin endüstriyel devrimine kadar olan kısmı iyi analiz

edildiğinde İslam toplumlarının bunu temin edecek zekat ve vakıf kurumları ekseninde ortaya çıkan medeniyetin ve yoksulluğun toplumdaki olumsuz etkilerinin daha az görüldüğü bir tecrübenin yaşandığı gözlemlenecektir. Nitekim, hem Hz. Ömer döneminde hem de Ömer b. Abdülaziz döneminde toplumda zekat dağıtılacak yoksulun bulunmaması nedeni ile zekat gelirlerinin yoksulluk dışındaki amaçlar için tahsis edilmesi gerektiği sorucuna ulaşılabacak başarıların gözlemlendiği tespit edilmektedir³ (Yalçın, 2016: 240).

Bu aşamada bazı yanlış algıların önüne geçerek, yanlış bilinen veya ifadelendirilen hususların açıklığa kavuşmasında fayda bulunmaktadır. Dinlerin bir tür dünyadan el etek çekmeye ve bir mistisizme yol açarak yoksulluğu övdüğü hatta teşvik ettiğine ilişkin düşünceler bulunmaktadır. Tarih boyunca insanların fakirlik karşısındaki tutum ve davranışları, fakirliği algılayışları birbirinden farklı olmuştur. Fakirliğe kutsiyet atfedenler, fakirliği Allah tarafından verilmiş bir lütuf olarak görenler olduğu gibi, fakirliği; içinde şer, bela ve kötülük barınan ancak Allah vergisi olduğu için katlanılmak zorunda olunan bir durum olarak algılayanlar da olmuştur. Burada sorulması gereken temel soru: İslam'ın fakirlik karşısındaki tutumu ve fakirlik karşısında ne söylediğidir. İslam fakirliği övmediği gibi, insanlara fakirliği telkin de etmemiştir. Duha Suresi 8. ayette şöyle buyrulmuştur: “Seni, bir fakir olduğunu bilip de zengin yapmadı mı?” Biz Hz. Peygamberin dualarından da, fakirlikten Allah'a sığınılması gereken bir durum olduğunu anlıyoruz (Kardavi, 1966:11). İfade edilen bu nedenlerden dolayı İslam dininin, fakirliğin toplumda azaltılması için ortaya koyduğu en önemli mekanizmalardan birinin zekat kurumu olduğu söylenebilir. Zekat kurumu yıllarca İslam toplumlarında uygulama alanı bulmuştur. Başlangıçta devlet kontrolünde daha sonraları ise bireysel ifade edilen bir uygulamaya geçilmiştir.

Yaratılış ve dünyaya geliş biçimi dikkate alındığında insanlar birbirlerinden farklı fırsatlara sahip bulunmaktadırlar. Kimisi çok zeki ve yetenekli iken, kimisi servet sahibi bir aile doğarken, kimileri ise hem yetenek hem de yoksul bir aileye doğmaları açısından dezavantajlı bir şekilde hayata başlayabilir. Allah sahip olduklarımızın hepsinin bir imtihan vesilesi olduğunu ve gereğinin yapılmasını istediğini açıkça ifade etmektedir (el-Enfâl, 8/28; Âl-i İmran, 3/186.). Mutlak adil olan Allah, toplumda adaletin temini için zengin olanları

³ Hz. Ömer döneminde Muaz b. Cebel Yemen'de topladığı zekatı öncelikle bulunduğu bölgede dağıtacak şekilde hareket etmiş. Bütün yoksullara dağıtılmasına rağmen zekat gelirlerinden kalan kısmını Medine'ye göndermiştir. Ancak yıldan yıla Medine'ye gönderilen bu tutar artmış, öyle ki bir yıl toplanan zekatın tamamını Medine'ye gönderecek hale gelmiştir. Benzer bir durumun yaşandığı Ömer b. Abdülaziz dönemindeki uygulama, Mısır'da toplanan zekatın dağıtıldıktan sonra kalan kısmını Halife Ömer Mısır Valisine gönderdiği yazılı talimat ile “kölelerin azat edilmesini, yolcular için yollar üzerine kervansaraylar yapılmasını ve evlenecek yaşa gelenlerin evlilik giderleri için kullanılmasını” istemiştir.

zekat gibi bir kurumla mükellef kılarak, yoksulların onların sahip olduğu zenginlerinden pay sahibi olduklarını ve zekatı vermek ile mükellef olduklarını çeşitli ayetler ile yükümlü kılmaktadır. Bu uygulama modern devletin vergi anlayışından farklı olarak, zekatın ödeyen zenginın kalbinde ötekine yönelik merhamet ve şevkat duygusunu güçlendirmekte, yoksul olan için ise, zenginın malına yönelik olan bir tepkiden ziyade, kabulü ve sosyal barışın gelişmesine katkı sağlamaktadır. Yoksul veya dezavantajlıların yaşama tutunmalarında zekat kurumu ile elde edecekleri her bir destek onun çevresi ile uyumu ve sosyal duyarlılığının artmasına vesile olacaktır. Bu mekanizmanın sürekli ve istikrarlı şekilde çalışması ve özellikle faizin yasaklanması nedeni ile servetin belli ellerde temerküzünü sınırlayacak ve toplumda kesimler arası gelir ve servet adaletinin bozulmasından ziyade dengelenmesine ve sosyal barışın gelişmesine vesile olacaktır.

Zekat kurumunun toplumda nasıl işlerlik bulması gerektiği olgusu yıllar içinde bir değişim göstermiştir. Medine döneminde Hz. Peygamber devlet başkanı olarak, bizzat zekatın toplanması ve dağıtılmasını gerçekleştirmiştir. Sonraki dönemlerde özellikle Hz. Ömer döneminde divan teşkilatı ile birlikte beytülmal geliştirilmiş ve zekat gelir ve ödemeleri kayıt altına alınacak yapıya kavuşturulmuştur. Hz. Osman döneminde bir önemli değişikliğe gidilmiş, devletin sadece zahiri malların zekâtının memurları vasıtasıyla toplanmasını, para veya altın gibi dışarıdan bakıldığında görülmesi mümkün olmayan batını malların zekâtının ise bireyin sorumluluğuna terk edilecek bir uygulamaya geçilmiştir⁴. Bu tercihte İslam toplumunda artan zekât gelirlerinin düzeyi ile zekât memurlarının bireylerin evinde arama yapmak gibi bazı uygulamalarının etkisinin olduğu ifade edilmektedir. Emeviler döneminde ise genişleyen İslam coğrafyasında farklı zekât ürünlerine muhatap olunması, zekât gelirlerinin yüksek düzeylere ulaşması ve zekât dağıtacak insanların bulunmasında güçlük çekilmesi gibi gelişmeler nedeni ile zekâtın devlet eli ile toplanıp dağıtılan niteliğinin zaman içinde bireysel bir yükümlülük niteliğine doğru bir gelişimine yol açmıştır (Aydın ve Odabaş, 2018: 145-150). 20. Yüzyılda zekât kurumunu oluşturan ülkelerin önemli bir kısmı zekat kurumunu sadece dini bir yükümlülük olmaktan ziyade bir yasal zemine kavuşturarak önemli ölçüde kamu kurumu olacak şekilde teşekkül etmektedirler. Zekâtın toplanması özel sektörün (Endonezya ve Malezya gibi ülkeler) vasıtasıyla ile yapılırsa bile önemli ölçüde dağıtımının kamuya bağlı zekat kurumu ile yapıldığı görülmektedir. Nitekim 1952 yılında organize edilen Şam konferansında bir araya gelen İslam alimlerinin ortak tespiti: Yüzyıllardır bireysel olarak ifa edilen zekat

⁴ İfade edilen bu gelişmenin sonucu ve devamında “Osmanlının sonuna kadar genel uygulama olarak zirai mahsullerin öşrü ile mevâşî (hayvanların zekâtı) devlet tarafından toplanırken, altın ve gümüşün zekâtı kişilerin kendi takdirine bırakılmış, dileyen zekât memuruna vermiş, dileyen de doğrudan ihtiyaç sahibine vermiştir” Yalçın (2016: 242) tespit etmektedir.

kurumunun uygulamadaki sonucu insanların zekat yükümlülüğünü gereğince yerine getirmeyi ihmal ettikleri bu nedenle zekat toplama ve dağıtma yükümlülüğünün veliyyül-emrin (devlet başkanının) üzerine alması gerektiği tespit edilmektedir. Diğer dikkat çekilen husus ise artık zahir ve batın malların tespitinin daha kolay olması nedeni ile her iki tür malların zekatının zekat memurları tarafından toplanmasının gerektiğini ortaya koymaktadırlar. Yine modern devletin önemli bir gereği olan vergi ile zekat arasındaki ilişkiyi geliştirmeye yönelik düzenleme yapılmasıdır. Zekat ödeyen bireylerin ödedikleri zekatı ödenecek vergiden mahsup etmeye yönelik olarak yasal düzenlemelerin Malezya, Endonezya, Bangladeş ve Ürdün gibi zekat kurumu konusunda öncü olan ülkelerin yasalaştırarak gelişmelere gittiği görülmektedir. Suudi Arabistan'ın ise Müslümanlardan zekat alırken, gayri Müslümlerden gelir vergisi tahsil ederek bu sorunu aştığı görülmektedir (Yalçın, 2016: 243-244).

Bu çalışmada öncelikle Türkiye'de gelir adaleti ve yoksulluk sorunu analiz edilecek, sonrasında zekat kurumunun bu sorunla mücadelede bir seçenek olup olmayacağı ortaya konulacaktır. Bunun için yapılmış bir alan araştırmasında Kocaeli'de ikamet eden, düzenli dini pratiklerini yapan cami cemaati veya dini hassasiyet sahibi olduğunu düşünülen insanların, zekat ve zekatın kurumsallaşması hakkındaki bakış açıları analiz edilecektir.

TÜRKİYE'DE GELİR ADALETSİZLİĞİ VE YOKSULLUK SORUNU

Ülkelerin en önemli önceliklerinden biri ekonomik büyümeyi başarmaktır. Bu sorun kadar önemli olan ancak bazen göz ardı edilen diğer bir sorun ise gelirin adil şekilde paylaşımıdır. Son yıllarda dünyada uygulanan neoliberal ekonomi politikaları sonucu emek veya ücretli kesimlere yönelik uygulanan yeniden dağıtım politikalarında ciddi daralmaların olduğu bilinmektedir. 1980 sonrası dönemde dünyada en çok tartışılan meselelerden biri refah devletinin krizi olmuştur. Devletin sosyal refah politikaları ile emek lehine yapmış olduğu politikaları finanse etmek üzere vergilerin artırılması ve artan düzeyde kamu borçlanmasına başvurması önemli tartışma konularını oluşturmuştur. Bu sorunların üstesinden gelmek için bu süreçte, refah devletinin uyguladığı bir kısım sosyal politikaların sınırlandırılması ve emek lehine yapılan sosyal transferlerin daraltılması tartışıldı ve bazı politikalar uygulamaya konuldu. Bu süreçte hem vergilerde ciddi bir düşme, hem de emek lehine yapılan transferlerde dikkate değer bir düşme görülmüştür (Ayrıntılı bilgi için bakınız; Özdemir, 2004; Bilen, 2002).

Türkiye'nin uyguladığı sosyal politikaların bu süreçten etkilendiği alanlar olmuştur. Bir yandan kamunun ekonomideki payının azaltılmasına yönelik özelleştirme uygulamaları, diğer yanda sendikal haklarda yapılan bazı düzenlemeler ile reel ücretlerde meydana gelen kayıplar ilk dikkat çeken hususlar olarak ifade edilebilir. Bu gelişmeler sonucu, adaletten uzak olan gelir dağılımı sorunu daha fazla dikkat çekilen bir sorun olmaya başlamıştır. Türkiye'nin kalkınma planlarının (DPT, Yıllık Planları) nerede ise hepsinde gelir dağılımında adaletsizliğin azaltılmasına yönelik politikalar hep gündemde olmuştur. Ancak bütün bu çabalara rağmen Türkiye'de gelirin daha adil dağıtılmasına yönelik politikalarda istenen başarımın sağlanamadığı ortadadır. Nitekim OECD ülkeleri ile mukayese edildiğinde bu durum açık şekilde görülmektedir. Tablo 1'de de görüleceği gibi, gelişmiş ülkelerin önemli bir kısmının gini katsayısı⁵ 0,25 ile 0,35 arasında yer almasına karşılık, Türkiye'nin gini katsayısının 0,40 üzerinde yer alması bu manzarayı açık şekilde ortaya koymaktadır.

Tablo 1: OECD Ülkelerinde Gelir Dağılımı

Ülkeler	Gini	Ülkeler	Gini	Ülkeler	Gini
Avusturalya	0.33	İtalya	0.328	İsviçre	0.296
Avusturya	0.284	Japonya	0.339	Türkiye	0.404
Belçika	0.266	Kore	0.295	Birleşik Krallık	0.351
Kanada	0.307	Lüksemburg	0.304	Amerika B.D.	0.391
Çek Cumhuriyeti	0.253	Meksika	0.459	Şili	0.454
Danimarka	0.263	Hollanda	0.285	Estonya	0.314
Finlandiya	0.259	Yeni Zelanda	0.349	İsrail	0.346
Fransa	0.291	Norveç	0.262	Slovenya	0.244
Almanya	0.293	Polonya	0.284	Letonya	0.346
Yunanistan	0.333	Portekiz	0.331	Litvanya	0.378
Macaristan	0.288	Slovakya	0.241	Kosta Rika	0.48
İzlanda	0.255	İspanya	0.341	Güney Afrika	0.62
İrlanda	0.297	İsveç	0.282		

Kaynak: OECD, <https://data.oecd.org/inequality/income-inequality.htm>

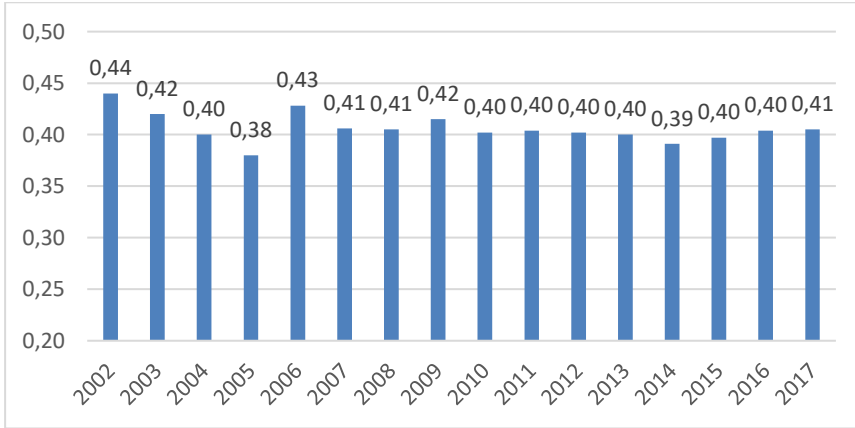
Türkiye'de 2002 yılından itibaren her yıl düzenli olarak TÜİK tarafından yapılan "Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması" ile gelir dağılımındaki gelişme takip edilmektedir. 2002 yılından günümüze Türkiye ekonomisinde hem gayri safi milli hasılda hem de kişi başına gelir düzeyinde iki katın üzerinde bir artış sağlanmış olmasına rağmen⁶ gelir dağılımında arzu edilen başarımın sağlanamadığı görülmektedir. Aşağıdaki grafikten de görüleceği gibi Türkiye'de gelir dağılımını iyileştirmeye yönelik uygulanan çeşitli ekonomi

⁵ Gini katsayısı 1 yaklaştıkça adaletsizliği sıfır (0) yaklaştıkça gelirin mutlak adaletli olduğunu gösteren bir katsayıdır.

⁶2002 yılında Türkiye'nin GSMH 238,4 milyar \$ iken 2017 yılına geldiğinde 851,5 milyar \$ düzeyine yükselmiştir. Kişi başına gelir düzeyi ise aynı yıllar için sırayla, 3660 \$'den 10 546 \$ düzeyine yükselmiştir. (**kaynak:** <https://knoema.com/>)

politikalarına rağmen dikkate değer düzeyde bir iyileşme sağlanamamıştır. Bunun birçok nedeni sayılabilir; bunların başında her ne kadar bu dönemde asgari ücret ve memur maaşlarında reel⁷ olarak dikkate değer bir artış olmasına karşın, hem kamu hem de özel kesimde ücretlerde reel olarak bir artış olmadığı görülmektedir. Bu dönemde ekonominin artan düzeyde piyasalaştığı dikkate alındığında toplam istihdamın önemli bir kısmını oluşturan çalışanların reel olarak alım gücünün artmadığı ifade edilebilir. Çalışma bakanlığı verilerine göre, sigortalı çalışanların %44,2'si asgari ücret ve altında gelir elde etmektedir. Asgari ücretin 1 ile 2 katı düzeyinde ücret geliri elde eden sigortalıların oranının %46,9 düzeyinde olduğu görülmektedir. Anlaşılacağı gibi emek piyasasında çalışanların önemli bir kısmının (yaklaşık olarak 12 milyon çalışanın (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2017)) asgari ücret düzeyine yakın düzeyde gelirle çalışıyor olması gelirin toplumun geniş bir kesimini oluşturan ücretli çalışanların lehine değişimini sınırlamaktadır.

Grafik 1: Türkiye’de Gelir Dağılımı (2002- 2017)

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırmaları, 2017

Toplumsal kesimlerin gelirden aldığı paydaki değişim hiç şüphesiz gelir dağılımını etkileyecek bir faktördür. Bu bağlamda tarım sektöründeki gelişmelerin tarım sektöründe yaşayanların milli gelirlerden alacağı payı etkilemesi doğaldır. Türkiye’de halen nüfusun %22,7’si tarım sektöründe istihdam edilmektedir (TÜİK, 2019). Türkiye’de gelir dağılımının

⁷1994 =100 alınan bir reel ücret endeksine göre, asgari ücret endeksi 2002 yılında 123 iken 2017 yılında 249,5 düzeyine yükselmiştir. Memur maaşları ise 2002 yılında 110,8 iken 2017 yılında 169,9 düzeyine yükseldiği görülmektedir. Buna karşın hem özel hem kamu kesimi işçi ücretlerinin reel olarak düştüğü açık şekilde görülmektedir. (Kalkınma Bakanlığı, 2018).

iyileşmesinin önündeki diğer bir sorun ise tarımsal işletmelerin hızla küçülmesi ve ölçek ekonomisinin sağladığı avantajlardan uzak şekilde üretim yapılacak hale gelmesidir. Tarım işletmelerinin %60'tan fazlası 50 dekar ve altında arazi büyüklüğü ile tarımsal üretim yapmaktadır. Her tarım aile işletmesinin sahip olduğu bu arazilerin yaklaşık olarak 5 parçaya bölünmüş olduğu dikkate alındığında ölçek ekonomisi olanaklarından ne kadar uzak bir şekilde üretim yapıldığı ve tarımdan gelir elde etmeye çalışan ailelerin gelir düzeyinin düşmesine yol açtığını tahmin etmek güç değildir. Nitekim toplam tarım işletmelerinin %21,7'si yıllık 6 660 TL ve daha az gelir elde etmekte, %36,3'ü ise 6660 TL ile 26 640 TL arasında gelir elde etmektedir (TÜİK, 2018). Bu verilerden anlaşılacağı gibi kırsal kesimde bir yandan parçalanmış tarım arazilerinin sonucunda hem üretim düzeyinin düşmesi hem de gelir düzeyinin yoksulluk riskine ve gelir dağılımının tarım kesimi aleyhine bozulmasına neden olmaktadır.

Gelir dağılımını etkileyen faktörlerden birinin hanelerin sahip oldukları servetlerin düzeyidir. Nitekim sürekli gelir hipotezinde bilineceği üzere insanların gelir düzeylerini belirleyen faktörlerden biri sahip olunan servet düzeyidir. Türkiye'de son yıllarda servetin dağılımında meydana gelen değişimin gelir dağılımı üzerindeki etkisi ayrıca analiz edilmesi gereken bir faktördür. Bu bağlamda Türkiye'de gelir dağılımında arzu edilen sonucun elde edilememesinde etkili olan diğer önemli bir faktör ise servet dağılımında meydana gelen olumsuz gelişmedir. Nitekim Türkiye'de nüfusun en zengin %10'luk kesiminin toplam servetten aldığı pay 2000 yılında toplam servetin %66,7'si düzeyinde iken, bu oranın 2014 yılına gelindiğinde sürekli bir artış eğilimi göstererek %77,7 düzeyine arttığı görülmektedir (Credit Suisse, 2014). Bu gelişmenin hiç şüphesiz gelir dağılımının yüksek gelir ve servet sahibi kesim lehine bozulduğunu bir başka ifade ile servetin bu kesime gittiğini ifade eden açık bir manzaradır.

Türkiye'de yoksulların toplam nüfus içindeki nispeti yıllar içinde artan ekonomik büyümeye paralel olarak azalan bir nitelik göstermesine karşın halen küçümsenmeyecek bir nüfusun yoksulluk sınırının altında bulunduğu görülmektedir. Nitekim aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi 2017 yılı için fert başına yıllık kullanılabilir gelir 7 944 TL alındığında Türkiye nüfusunun %13,5'i, eğer yoksulluk sınırı 9 532 TL alınması halinde ise yoksulluk oranı %20,1 düzeyine çıkmaktadır. Türkiye'de ifade edilen yoksulluk ölçütlerinin her ikisi için de yoksulluk oranında bir düşme olduğu görülmektedir. Ancak halen nüfusun önemli bir kısmının yoksulluk sorunu ile boğuştuğunu ortaya koymaktadır. Bu sorunun azaltılmasında atılacak her olumlu adım, toplumsal varlığımızı güvenli bir şekilde geleceğe taşımaya, buna duyarsız kalmanın ise tam tersine toplumsal huzurumuzu tehdit eden önemli bir faktör olmaya yol açacaktır.

Tablo 2: Eşdeğer Hane halkı Kullanılabilir Fert Gelirine Göre Hesaplanan Yoksulluk Sınırı, Oranı ve Açığı (2006 – 2017)

Yoksulluk Riski	Yıllar											
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
50%												
Yoksulluk sınırı (TL)	2 351	3 041	3 164	3 522	3 714	4 069	4 515	5 007	5 554	6 246	7 116	7 944
Yoksulluk oranı (%)	18,6	16,3	16,7	17,1	16,9	16,1	16,3	15,0	15,0	14,7	14,3	13,5
Yoksulluk açığı	31,7	26,4	25,6	28,0	26,6	26,3	26,9	26,0	24,4	25,3	24,3	22,6
60%												
Yoksulluk sınırı (TL)	2 821	3 649	3 797	4 227	4 457	4 883	5 418	6 012	6 665	7 495	8 539	9 532
Yoksulluk oranı (%)	25,4	23,4	24,1	24,3	23,8	22,9	22,7	22,4	21,8	21,9	21,2	20,1
Yoksulluk açığı	33,6	28,4	27,9	29,6	28,7	29,2	29,2	26,7	27,2	26,8	26,5	25,8

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2017

Yoksulluk sorununu azaltmak Türkiye hükümetlerinin kalkınma planlarında her zaman yer alan hedefleri arasındadır. Azalan yoksulluk oranında da fark edileceği üzere; ekonomik büyümeyi sağlama, bu sorunun azaltılmasında önemli bir faktördür. Ancak bunun dışında çeşitli sosyal politikalar ifade edilebilir. Bunların başında yoksulluk riskine maruz bırakan en önemli sorunlardan biri sosyal güvence yoksunluğudur. Bunu azaltmak için sosyal güvenlik kurumunun kapsadığı nüfus oranını arttırmak diğer önemli bir politika hedefi olarak takip edilmektedir. Nitekim 2000 yılında sosyal güvenliğin kapsadığı nüfus %68,2'iken, bu oranın 2017 yılında %85,2 düzeyine yükseldiği görülmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2018). İnsanların yapabilirlik kapasitelerinin artırmasını mümkün kılacak eğitim ve sağlık göstergelerinde sağlanacak her olumlu gelişmenin yoksulluğun azalmasında önemli bir rolünün olduğunu ortaya koyan (Sen, 1999) ve öncülük yaptığı araştırmaları dikkate alan beşeri gelişim indeksi Birleşmiş Milletlerin kalkınma programı tarafından bütün ülkeler için hesaplanmaktadır. Bu alandaki göstergelerdeki her gelişmenin yoksulluğun azalmasında olumlu etkisi olduğu bilinmektedir. Nitekim Türkiye'nin 1990 yılında beşeri gelişim endeksi değeri 0,579 iken, bu değer 2017 yılında 0,791 düzeyine yükselmiştir (UNDP, 2018). Kat edilen aşamaya rağmen Türkiye'nin dünyada ilk 20 ekonomi (OECD, 2019) arasında olmasına karşın insani gelişim sıralamasında dünyada 64. sırada olması halen dikkate değer düzeyde bu alanda eksikliğimiz olduğunu ortaya koymaktadır.

Gelir dağılımının iyileştirilmesinde ve yoksulluğun azaltılmasında belki uzun dönemde ancak en kalıcı etkili olan faktörlerden birinin yukarıda ifade edildiği gibi insanın yapabilirlik kapasitesini artırmayı mümkün kılan eğitim ve insan beceri düzeyini geliştiren yatırımlardır. Bu alanda son yıllarda Türkiye'de dikkate değer düzeyde eğitim göstergelerinde iyileşme olmasına karşın gelir dağılımı üzerindeki etkisinin istenen düzeye ulaştığı söylenemez. Türkiye'de yoksulluğun azaltılmasında eğitimin rolünün tablo 3'te görüleceği gibi, eğitim

düzei yükseldikçe yoksul sayısının oldukça dramatik şekilde azaldığına dikkat çekmektedir. Dolayısıyla eğitimi destekleyecek her tür faaliyet bu sorunun azaltılmasındaki önemini tablo açık şekilde ortaya koymaktadır. Son yıllarda genç işsizliğinin oranının (%25’ler düzeyinde) seyir etmesi ve özellikle eğitilmiş gençlerin emek piyasasında istihdam şansının giderek düşmesine ilişkin gelişmeler, eğitimdeki gelişmelerin Türkiye’de gelir dağılımı ve yoksulluk sorununun azalmasında etkisinin yavaş seyir etmesini belirleyen önemli bir faktördür.

Tablo 3: Eğitim Düzeylerine Göre Yoksul Sayısı ve Oranı (%), 2017.

Yoksulluk Riski	Yoksul Oranı (%) ve Sayısı (Bin kişi) (15 yaş ve üstü)									
	Okur-yazar olmayanlar		Bir okul bitirmeyenler		Lise altı eğitilmişler		Lise ve dengi okul mezunları		Yükseköğretim mezunları	
	Sayı	Oranı (%)	Sayı	Oranı (%)	Sayı	Oranı (%)	Sayı	Oranı (%)	Sayı	Oranı (%)
50%	1 451	25,4	843	21,7	3 566	11,7	599	5,5	139	1,5
60%	2 005	35,1	1 200	30,9	5 632	18,5	1 036	9,6	296	3,3

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2017

Türkiye’de yoksulluğun azaltılması için ifade edilen kamusal politikalar dışında yine kamu öncülüğünde faaliyette bulunan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfının bünyesinde yürütülmekte olan çeşitli proje ve politikalar ile Türkiye’nin bütünleşik sosyal yardım sistemi ile bu sorunun azaltılmasına gayret gösterilmektedir. Bunun dışında çeşitli sivil toplum kuruluşlarının bu amaca yönelik olarak girişimleri olduğu görülmektedir. Bütün bunların dışında İslam dininin önemli bir kurumu olan zekat kurumunun bu sorun ile mücadelede önemli bir rolünün olduğu dünya ülkelerindeki çeşitli örnekler ve bu alanda yapılmış olan araştırmalar analiz edildiğinde görülmektedir (Raimi, Patel and Adelopo, 2013; Ali and Hatta, 2014; Shirazi, 2014; Hassan, 2010; Belk and Arsyanti, 2016; Hassan and Khan, 2007; Nurzaman, 2011; Nadzri, AbdRahman and Omar, 2012; Shirazi and Amin, 2009; Embong at all, 2013; Shirazi, 2006; Akram and Afzal, 2014; Othman and Noor, 2012). Pakistan’da yapılmış bir araştırmada (Azam, Iqbal, Tayyab, 2014) zekatın hanehalkının refahının artışı üzerinde dikkate değer düzeyde bir artışa yol açan etkisinin olduğunu ortaya koymuşlardır. Hem yoksulluğun azalmasında hem de gelir dağılımının iyileşmesinde zekat kurumunun göz ardı edilemeyecek etkisinin olduğu Pakistan üzerine yapılmış bir araştırmada ortaya konulmaktadır. Zekatın Pakistan’da hem bölge içi hem de bölgeler arası gelir eşitsizliğinin azalmasında önemli rolünün olduğunu ortaya koymaktadır (Tarar and Riaz, 2012).

İslam ülkelerinden bazılarının günlük gelirinin 1,9 \$ gibi düşük bir düzeyde olduğu göz önünde bulundurulduğunda; bu sınırın altında kalan yoksulların oranına bakıldığında oldukça yüksek olduğu görülmektedir: Afganistan (33,5), Burkina Faso (38,0), Bangladeş (31,5), Guinea-Bissau (56,4), Mali (37,7), Mozambik (57,2), Nijer (37,7), Nijerya (46,5), Senegal (29,6), Sierra Leone (37,3), Chad (38,6), Comoros (20,8), Uganda (32,1) (World Bank, 2019). Bu ülkelerin yoksulluklarının azaltılmasında İslam dinin önemli bir kurumu olan zekat kurumunun potansiyeline başvurulması oldukça faydalı olacaktır. Bu çalışmada Türkiye’de zekat kurumunun toplumsal karşılığının ne olduğunu görmek üzere bir alan araştırması ile analiz edilecektir.

İSLAM’DA SOSYAL ADALETİN KURUMU: ZEKAT

z-k-y kökünden türeyen zekat, kelime anlamı olarak, artmak, çoğalmak, bereket, temiz olmak gibi anlamlara gelmektedir. Zekatın anlamında iki özellik dikkat çekmektedir. Bunlar “artmak, çoğalmak” diğeri ise “arınmak, temiz olmaktır” (Demir, 2016:13). Zekat, Allah’ın Müslümanlara emrettiği bir ibadettir. Her şeyden önce bünyesinde ibadet olma özelliğini barındırmaktadır. Bu ibadet Allah’ın rızasını ve hoşnutluğunu kazanmak, Allah’ın verdiği nimetlere şükretmek, insanın maddi ve manevi olarak, hem kendisinin hem de servetinin arınması için yapılan bir ibadettir. Bu arınmayı temin için olsa gerek, Kur’an-ı Kerimde zekat çoğunlukla namazla birlikte ifade edilir. Bu bağlamda namaz ibadeti ile kul rabbine karşı sorumluluğunu ifa ederken, zekat ibadeti ile kişinin topluma karşı yükümlüğünü yerine getirdiği şeklinde değerlendirilmektedir (Günay, 2016: 9). Zekatın kelime anlamında yer alan “arınmak ve temiz olmak” anlamı mülkiyete sahip olanın varlığını bir tür manevi bir temizliğini sağlayacak bir sürece işlerlik kazandıran bir mahiyeti bulunmaktadır. Zekatın ödenmesi ile bu ibadeti yerine getirirken kişi, hem cimrilikten kurtulacak, günah ve kirlerden arınacak hem de fakirin, zengin malındaki hakkını sahibine teslim etmiş olacaktır. Zekatı yeterince içselleştirememiş, hakkıyla ifa edememiş İslam toplumlarında ortaya çıkan çeşitli toplumsal sorunlar ve suçların artacağı, yine, toplumsal güvenin ve sosyal barışın sağlanmasına zekatın önemli katkılarının olacağı yapılan araştırmalarda ortaya konulmaktadır (Yavuz, 1977:122; Günay, 2007:31-37). Zekat mükellefi, ihtiyaç sahibinin ihtiyacını giderirken, ülkede sunulması gereken sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın da bir parçası olacaktır (Erkal, 2008:43).

Zekatın fert ve toplum hayatına etkisi olduğu gibi, iktisadi hayata da etkisi bulunmaktadır. Kelimenin anlamında görülen zekatın artmak anlamına gelen özelliği ile bir tür yeniden dağıtım ve üretilen talep ile iktisat teorisinde ifade edilen çarpan mekanizma ile ekonomide milli gelirin kendisinin birkaç katı kadar armasına yol açacak özelliğine işaret etmektedir. Zekatın ekonomide

büyüme ve satın alma gücü paritesinde artışa yol açtığı (Rahim & Fanani, 2014; Syahrullah & Ulfah, 2016), tüketim ve paylaşım alanlarında olumlu etkileri olduğunu çok sayıda çalışmalar (Abdelbaki, 2013; Suprayitno, Kader and Harun, 2013; Khasandy and Badrudin, 2019; Nurjanah, Kusenendi and Juliana, 2019) ortaya koymaktadır. İslam dini sahip olunan ekonomik zenginliğin ekonomide aktif olarak üretim süreçlerinde yer almasını teşvik eder, iddihar anlayışını yeren bir yaklaşıma sahiptir. Nitekim böyle bir durumda servet bulunduranların zekat kurumu zenginliklerinin görece daha hızlı azalmasına yol açacaktır. Zengininin malının zekatını vermesiyle, servetin belli bir kesimin elinde birikmesine engel olunacaktır. Bu süreç daha düşük gelir katmanlarında olanların taleplerinin artmasına veya temel tüketim mallarına taleplerinin artmasına neden olacaktır. Böylece hem mal hem de finans aşaması için daha dinamik ve istikrarlı bir mekanizmanın ekonomide işlemesine yardım etmiş olacaktır. Bu döngü içerisinde, fakirin alım gücü artarken, zekat mükellefinin de malında artış gözlenecektir (Sırım, 2018:110). Zekatın emredilmesinden sonra sınırlı bir dönem kurumsal şekilde bu ibadet ifa edilmiş, sonrasında tarihin büyük bir kısmından günümüze kadar olan süreçte, çoğunlukla İslam toplumlarında zekat kurumsal bünyeden uzaklaşarak, büyük ölçüde ferdi bir ibadet biçimine dönüşmüştür. Halbuki zekatın kurumsal bir yapı altında yerine getirilmesi, bireylerin insiyatifine bırakılmaması, ibadetten beklenen faydanın ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır. Zekatı veren ile alanın doğrudan temasının neden olacağı bazı olumsuz sonuçların önüne geçilecektir. Zekat almaya müstahak olan hak sahiplerinin tespitinde yaşanabilecek sıkıntılar ortadan kalkacaktır. Hz. Peygamberin zekatın ifası sırasında atadığı zekat amillerine çeşitli tavsiyelerde bulunması oluşabilecek keyfi uygulamaların önüne geçmek içindir. Kurumsal bir yapı varken bile Hz. Peygamberin önlemler almaya çalışması, mağduriyetlerin önünü kesmek için yapılmış bir hamle olarak görülmelidir (Selçuk ve Görmüş, 2019:47).

Müslümanların çoğunlukta olduğu ülkelerde zekatın uzun yıllar istenen rolünü icra edememesinin en önemli nedeni zekatın kurumsal bir yapıya sahip olmaması olduğu bilinmektedir. Iqbal ve Tayyab (2104), ülkede toplanan zekat miktarının artması için zekat kurumunun varlığının önemine ve gerekliliğine işaret etmektedir. Benzer şekilde menkul kıymetlerin zekatının hesaplanmasında farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bazı İslam alimleri bir tür kira geliri gibi vergilendirilmesinin, bazıları ise gelirin zekatı gibi zekata tabi olacak şekilde değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Anlaşılabacağı üzere zekat aslında küçümsenmeyecek bir fon kaynağı olarak sosyal politikaların daha etkin kullanılması için başvurulacak bir kaynaktır (Shaik and Ahmad, 2017:231-233).

Son yüzyılda bazı İslam ülkelerinin zekatın kurumsal olarak toplanmasına ve dağıtılmasına yönelik olarak girişimleri olmuştur. 56 İslam İşbirliği üyesi

ülkelerin sayısı dikkate alındığında halen sınırlı sayıda ülkede zekat kurumunun olduğu görülmektedir. Yine tabloda fark edileceği üzere büyük ölçüde bu kurumların 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra ihdas edildiği görülmektedir. Zekat ibadetinin bireysel ifasının, kurumsal bir zemine kavuşmasının doğuracağı fırsatlar oldukça önemlidir. Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere; az sayıda ülkede zekatın kurumlar tarafından zorunlu olarak toplandığı, büyük kısmında ise ödemelerin gönüllülük esasına dayalı olarak işlediği görülmektedir.

Tablo 4: İslam Ülkelerinde Zekat Kurumlarının Oluşum Tarihi ve Uygulama Biçimi

Ülke Adı	Bağımsızlık Tarihi	Zekat Kanunu Tarihi	Uygulama Usulü
Mısır	1922	1948-1971-1983	Gönüllü
Suudi Arabistan	1926	1950 (Anayasada)	Zorunlu
Libya	1951	1971	Zorunlu
Sudan	1881	1978-2001 (anayasada)	Zorunlu
Ürdün	1946	1978	Gönüllü
Endonezya	1945	1978	Gönüllü
Bahreyn	1971		Gönüllü
Pakistan	1947	1979-1980	Zorunlu
Yemen	1962	1980 (anayasada)	Zorunlu
Bangladeş	1971	1982	Gönüllü
Kuveyt	1961	1982	Gönüllü/Zorunlu
Lübnan	1943	1984	Gönüllü
Brunei	1984	1984	Zorunlu
Malezya	1957	1991	Gönüllü
BAE	1971	2003	Gönüllü
İran	-	-	Gönüllü
Nijerya	-	1999	Gönüllü/Zorunlu
Filistin	-	2007	Gönüllü
Kazakistan	-	-	Gönüllü

Kaynak: Turan, 2017

Zekatın zorunlu olarak toplandığı ülkelerde, zekatın ekonomideki ulaştığı ekonomik büyüklüğü GSYİH'ya oranı olarak dikkate alındığında, zekatın gönüllü olarak toplandığı ülkelere göre doğal olarak daha yüksektir. Zekatın zorunlu olduğu Suudi Arabistan, Yemen, Pakistan gibi ülkelerde zekatın GSYİH'ya oranı %0.3 ile %0.6 arasında değişmektedir. Ancak zekatın gönüllü olduğu diğer ülkelerde bu oran %0.1'e kadar düşmektedir. Buradan hareketle, zekatın zorunluluk esas alınarak toplandığı ülkelerde getirisinin daha yüksek olduğu söylenebilir (Kahf, 2010:17). Zekatı kurumsallaştıran ülkelerin, zekat potansiyelinden tamamen yararlanabildiğini söylemek zordur. Ancak bu haliyle

bile İslam ülkelerindeki yoksulluğun hafifletilmesinde etkin bir rol oynadığını söylemek mümkündür.

LİTERATÜR

Ülkemizde zekatla ilgili pek çok araştırma yapılmıştır. Ancak yapılan bu çalışmaların çok büyük bir kısmı zekatın fıkhi boyutunu ele alan çalışmalardır. İnsanların zekat algısını ortaya koymaya çalışan araştırma sınırlı sayıdadır. Başlı başına zekat algısını ölçen bir çalışma olmamasına rağmen, TÜSEV'in 2004 ve 2015 yılında yaptığı "Türkiye'de Bireysel Bağışçılık ve Hayırseverlik Araştırması" dikkate değer bir çalışmadır. 2015'te yapılan çalışma 68 ilde 2495 kişiyle yapılmıştır. Kişilerin yardım ve bağışta buldukları ancak bunları STK'lar aracılığıyla değil, bireysel olarak yapmayı tercih ettikleri, dini sebeplerin yanı sıra kendilerini topluma karşı sorumlu hissettikleri için yardım ettikleri, ayrıca özgeciler gibi sebeplerin de yardımlarda rol oynadığı ortaya konmuştur. Araştırmada dikkati çeken bir diğer bulgu, insanların yardım yaparken, akraba, yakın komşu ya da hemşehrilerini gözetmeleridir. Aynı kültür ve gelenekten geliyor olmak da, yardımda bulunmada etkili olan diğer bir faktördür. Ülkemizde yapılan bir diğer çalışma (Aydın, 2016) 220 kişiyle anket yöntemi kullanılarak, Uşak, Manisa ve Çanakkale'de yapılan, adil gelir dağılımında zekatın etkisini ölçen çalışmadır. Çalışmaya katılanların ülkemizdeki gelir adaletsizliğinin farkında olduğu, yapılan sosyal yardımların ihtiyaç sahiplerine yeterince ulaşmadığı, halkın zekat konusunda bilinçsiz olduğunu ortaya koymuştur. Katılımcıların ihtiyaç sahiplerine ulaşmada zorluk çektikleri için, zekat ibadetini hakkıyla yerine getirmiyor oluşları oldukça dikkat çekicidir.

Ülkemizde yakın zamanda literatüre kazandırılan eserlerden biri de (Turan, 2018) sadece Türkiye'de değil, dünya çapında var olan gelir adaletsizliğini ve servet eşitsizliğini ortadan kaldırmanın, mevcut çözüm önerileriyle mümkün olmadığını ortaya koyan, bu problemlerin ortadan kalkmasını sağlayabilmek için zekatı işlevsel hale getirmeyi, zekat sayesinde geliri tekrar dağıtmayı öneren çalışmadır. Çalışmada İslam ülkelerinin bu yolda harcadıkları çaba da ele alınmıştır. Son yıllarda ülkemizde ele alınan konulardan biri de zekat ve ekonomi ilişkisidir. Bu çalışmalardan biri (Bilen, 2016), zekatın küresel servet eşitsizliğinin azaltılmasında önemli bir seçenek olduğunu, küresel servet eşitsizliğini azaltmak için önerilen verginin ortalama olarak zekatın düzeyine yakın bir tutar olduğunu göstererek, bunun sadece İslam ülkeleri için değil, küresel olarak uygulanması halinde küresel servet eşitsizliğini azaltmak için de bir çözüm olabileceğini ortaya koymaktadır. Çalışmada, yoksulluğun ve gelir adaletsizliğinin ortadan kaldırılabilmesi için, aslında pek çok yapının birlikte çalışması gerektiği vurgulanmıştır. İslam'ın yoksullukla mücadele araçları

sadaka, zekat ve vakıf olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz. Peygamber ve Raşit Halifeler döneminde zekatın kurumsal yapıya kavuştuğu ve toplumda çok önemli bir sosyal yardım ve güvenlik kurumu gibi fonksiyon icra ettiği görülmektedir. Öyle ki ifade edilen bu dönemde zekatın hakkıyla ifa edilmesi sonucu iki Ömer dönemlerinde zekatın dağıtılacağı insan bulunamadığı ifade edilmektedir (Demircan, 2016:30). Osmanlı tecrübesine bakıldığında, Osmanlılar döneminde zekat kurumu olarak ifade edilecek bir yapı görülmemesine karşın, devlet tarafından alınan vergilerin bir tür zekat mahiyeti taşıdığı ifade edilmektedir (Kazıcı, 2016: 34-37). Osmanlı tecrübesine bakıldığında, esas itibarı ile zekat uygulaması hakkında bir tartışma olduğu söylenebilir. Kaya, (2017A ve 2017B) Osmanlıda devleti tarafından alınan vergilerin Müslüman tebaanın zekat ibadetinin ifası olarak değerlendirilebileceğine yönelik fetva veren çok sayıdaki alimin kararlarından hareketle zekatın devlet tarafından toplandığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Osmanlı devletin bütçe gelirlerinin %75'inin gayrimüslim tebaadan %25'inin Müslüman tebaadan toplandığını ve bu gelirlerin %60'tan fazlasının askeri harca için kullanılmasından hareketle zekat olarak ifa edilecek amaç için kullanıldığını tespit etmektedir (Kaya, 2017B: 337). Buna karşın Genç (2017) Osmanlıda toplanan vergilerin zekatın gerek koşulları olan, nisap ve kullanım yerleri dikkate alındığında zekat olarak değerlendirilmesinden ziyade vergi olarak değerlendirilmesinin daha doğru olacağını (Genç, 2017:955) ifade etmektedir. Ne uygulanan nisap miktarı ne de artan oranlı vergi uygulamasının zekatın gerekleri ve elde edilen gelirlerin kullanım şekli dikkate alındığında alınan vergilerin zekat olarak değerlendirilmesi ve Osmanlı döneminde zekat uygulamasının olduğu şeklinde bir değerlendirmenin uygun olmayacağını ifade etmektedir. Genç'e göre Osmanlı'nın uyguladığı ekonomik sistem ne zekata muhtaç yoksul⁸ bir kesimin ne de aşırı zengin bir kesimin oluşmasını engellemeyi amaçlaması nedeni ile esas itibarı ile zekata gerek kalmayacak bir ekonomik sistem ve toplumsal yaşamın temin edilmesi amaçlandığı ifade edilmektedir. Osmanlı tecrübesi dikkate alındığında ise, vakıfların muazzam işlevi olduğu müşahede edilecektir. Buradan hareketle, vakıflar tekrar diriltilerek etkin hale getirilmeli, zekatın tek başına değil, vakıf ve mikro finans kurumlarıyla işletilmesi ve zekatın kurumsallaşmasının sadece dini bir gereklilik değil, aynı zamanda ekonomik bir gereklilik olduğu vurgulanmalıdır.

İslam ülkelerindeki yoksulluk, zekat ibadetinin uygulanmasında Müslümanların çektiği zorluklar ve bu sıkıntıların üstesinden nasıl gelineceği

⁸ Genç (2017), Osmanlı toplumu XVIII. yüzyıl İngiltere ve Fransa ile kıyaslandığında, Osmanlıda yoksullar sayılabilecek kadar az iken, adı geçen iki ülkede nüfusun %40'ının yoksul olduğunu, Paris ve Londra nüfuslarının %10'unun dilenci iken İstanbul'da sadece 336 kişi dilencilik yaparken yakalandığı (dilencilik yapmak yasak idi, dilencilerin hepsi gayrimüslim idi) ifade etmektedir.

üzerine bir beyin jimnastiği yapılmıştır (Badur, 2016). Eserde, İslam Kalkınma Bankasına üye olan, GSYİH'nın büyüklüğü açısından 10 İslam ülkesi ile zekatı kurumsallaştıran 8 İslam ülkesinin verilerinin karşılaştırması yapılmıştır. Toplumların zekat ibadetinden anladıklarının farklı olması, zekatın mahiyetinin gerektiği gibi algılanmaması, yoksulluğun ortadan kaldırılmasına engeldir. Çalışmada; İslam ülkelerindeki yoksulluğun ortadan kaldırılıp, gelir adaletinin sağlanabilmesi için, toplumsal bilincin oluşturulması, halkın zekat konusunda eğitilmesi, zekat kurumlarının aksayan yanlarının tespit edilerek düzeltilmesi, zekatın fihhi yapısının standardize edilmesi, zekat alanların, zekat veren konumuna yükseltilmesi önerilmiştir. Yoksulluk ve zenginlik kavramlarına farklı bir bakış açısının dile getirildiği çalışmada (Sargın, 2014), zekat ibadetinin evrenselliği, zenginlik kavramının göreceliliği vurgulandıktan sonra, her toplumun da kendi içinde oluşan bir yaşam standardı olduğu anlatılmıştır. Aslında Müslümanların yapması gereken şey, sabit bir nisab miktarı belirlemek yerine, toplumların ekonomik durumları göz ardı edilmeden, güncellenmeye tabi tutulan bir nisab miktarının belirlenmesidir. Kur'an-ı Kerim'in zekatı emretmekteki amacı ve Hz. Peygamber'in uygulamalarındaki gerçeklik göz önünde bulundurularak, gerekirse yeni kavramlar üretilmelidir. İslam fihhi üretilen yeni kavramlarla yeni uygulamalar yapılmasına müsaittir. Ülkemizde İSAV tarafından 2016 yılında "Tarihte ve Günümüzde Zekat Uygulamaları" adında bir sempozyum düzenlenmiş, kitap olarak basılmıştır. Kitapta zekat hakkında pek çok konuda bilgi verilmekte, geçmiş dönem uygulamaları ile günümüz uygulamalarına ışık tutulmaktadır. Dünyadaki zekat uygulamaları hakkında bilgi verilen çalışmada (Selçuk, Görmüş, 2019), ülkemiz için de bir model önerisi getirilmiştir. Ülkemizde insanların bilgi eksiklikleri DİB personeli tarafından izole edilmeli, insanlarda farkındalık oluşturacak faaliyetler tertip edilmelidir. Türkiye kendi yapısına has, milli bir zekat kurumu organize etmelidir. Zekat ödeyen mükellefin çifte vergilendirilmesinin önüne geçilmelidir.

Zekatın uluslararası literatüründeki birikimi ülkemize kıyasla daha zengindir. Özellikle zekatı bünyesinde kurumsallaştıran ülkelerin bu konuda oldukça dikkate değer çalışmalar yaptığı görülmektedir. Senawi ve diğerleri tarafından yapılmış olan çalışmada, 1993 ile 2015 yılları arasında çeyreklik zaman serisinin kullanılarak, zekat ile ekonomik büyüme arasındaki uzun dönem ilişkisi ve Granger nedensellik eksenindeki ilişkide zekatın ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi ortaya konulmaktadır (Senawi at all, 2018). Benzer şekilde Azam ve diğerleri tarafından Pakistan'da zekatın Hanehalkı (mikro) ve ekonomik büyüme (makro) veri setleri üzerinden yapılan araştırmada (Azam, Iqbal and Tayyab, 2014) zekat geliri olan Hanehalkı refahı üzerinde ve beşeri sermaye yatırımı üzerinde olumlu etkisi hesaplanmış, ayrıca zekat ile ekonomik büyüme arasında zekat geliri artışı ile ekonomik büyüme

arasındaki ilişkinin, test edilen farklı tekniklerin hepsinde pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmektedir. Endonezya'daki zekat uygulamalarına dair vaka incelemesi olarak yapılan çalışmada (Yumna, 2017), zekatın adaletli gelir dağılımı elde etmede büyük rol üstlenebileceği, ancak hali hazırdaki kurumlarıyla daha fazla yoksul kesime ulaşma noktasında sıkıntılar çekildiği ortaya konmuştur. İnsanları zekat vermeye iten faktörlerin yani onları zekat vermeye motive eden şeylerin sorgulandığı bir diğer çalışmada (Muda, Marzuki, Shahrudin, 2006), zekatın İslam ekonomisindeki fon kaynaklarından biri olduğu vurgulanmış, anket yöntemi kullanılarak yapılan çalışmaya 53 kişi katılmıştır. Bilinenin aksine zekatın sadece dini faktörler göz önüne alınarak yapılan bir ibadet olmadığı, kişisel tatminin de zekat vermede rol oynadığı ortaya konulmuştur. Başkalarını mutlu etmenin zekat vermede etkili olduğu ancak, zekat organizasyonunun vergi ödemelerinde indirim yapmasının rolünün çok etkili olmadığı açığa çıkarılmıştır (Özdemir, 2013). Malezya'da yapılan bir diğer çalışma, zekat dağıtımının yerleştirilmesi ve camilerin bunda oynayacağı rolü konu edinmektedir (Wahid, vd. 2011). Çalışmada anket yöntemi kullanılmış, 407 zekat memuru ile 687 ihtiyaç sahibinin verdiği cevaplardan oluşmuştur. Araştırmaya katılanlara, zekat organizasyonunun üstlenmesi gereken görevin ne olduğu, zekat memurlarının verimliliği ile memurların dindarlık durumları hakkında çeşitli sorular sorulmuştur. Katılımcıların zekatın cami ekseni toplanmasına olumlu baktıkları ortaya konmuştur. Noor ve Khairi (2014) tarafından Malezya'da iki zekat kurumunun çalışanları arasında anket yönteminin kullanılarak yapılan çalışmada, zekatın, yoksulluğu azaltma, gelirin yeniden dağıtılması ve ekonomide istikrarı sağlama fonksiyonlarını analiz etmektedir. Zekat kurumunun profesyonel şekilde fonksiyonunu yerine getirmesinin ifade edilen üç ekonomik faktör üzerinde olumlu etkisinin olduğunu tespit etmektedir (Aktaran: Aydın ve Odabaş, 2018: 157). Genel olarak ifade edilecek olunur ise Türkiye'ye kıyaslı uluslararası alanda zekat üzerine daha nitelikli ve çok sayıda araştırmanın yapıldığı söylenebilir. İfade edilen bu nitelikli çalışmalara bir alan araştırması ile katkı yapmak üzere aşağıda yapılmış alan araştırmasının bulguları analiz edilecektir.

ALAN ARAŞTIRMASINA AİT BULGULAR VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Zekatın kurumsal bir yapıya kavuşmasına dindar Müslümanların bakış açısını anlamak üzere bir alan araştırması yapılmıştır. Bu alan araştırmasında "kolayda örnekleme" yöntemi kullanılmıştır. Ankete katılacak denekler; Müslüman olan, dini pratiklerini yerine getiren camii cemaati ve 18 yaşından büyük aile fertlerinden oluşmaktadır. Nitekim aşağıdaki dini pratik tablosunda

bu durum açık şekilde görülecektir. Halkının çok büyük kısmı Müslüman olan ülkelerin önemli bir kısmının iktisadi gelişme sürecinin yavaş seyir ettiği, hatta başta gelir eşitsizliği ve yoksulluk olmak üzere çok çeşitli ekonomik sorunlar yaşandığı dikkate alındığında ifade edilen ekonomik sorunların üstesinde gelmeye yardım edecek İslam'ın önemli bir kurumu olan zekat kurumuna camii cemaatinin nasıl baktığının analiz edilmesi önemlidir. Ankete katılan 346 kişinin tamamı Kocaeli il sınırları içinde yaşamaktadır. Seçilen örnek kitle her ne kadar bir il ile sınırlı olsa da, anketin güvenilirliğinin elde edilen bulguların genelleştirilmesine imkan vereceği düşünülmektedir.

Demografik Yapı, Gelir Düzeyi ve Dini Pratikler Hakkındaki Göstergeler

Ankete katılanların demografik özellikleri frekans ve yüzde dağılımı aşağıdaki tablo 5'de görülmektedir. Cinsiyet yapısı açısından bakıldığında kadınların biraz fazla olduğu görülmektedir. Katılımcıların yaş dağılımına bakıldığında 31-40 yaş arasında yer alanların biraz daha yüksek bir nispete sahip olduğu dikkat çekmektedir. Zekat ibadetinin belirli bir gelir düzeyinin üzerinde geliri olanlar için geçerli olduğu dikkate alındığı için mümkün olduğunca evli olanların görece yüksek bir nispete sahip olması özellikle tercih edilmiştir. İnsanların erken yaşam evrelerinde gelirlerinin düşüklüğü bilinen bir gerçektir. Yine katılımcıların en yüksek nispete yer aldığı diğer bir özellik ise katılımcıların eğitim durumudur. Katılımcıların yine en yüksek nispete temsil edildiği düzeyin lisans eğitimine sahip olanlar olduğu görülmektedir.

Tablo 5: Araştırmaya Katılanların Demografik Özellikleri

		FREKANS	YÜZDE
CİNSİYET	Erkek	132	38,2
	Kadın	214	61,8
YAŞ	18-30	74	21,4
	31-40	154	44,5
	41-50	76	22
	51-60	36	10,4
	61 yaş ve üstü	6	1,7
MEDENİ DURUM	Evli	297	85,8
	Bekar	49	14,2
EĞİTİM DÜZEYİ	İlkokul	32	9,2
	Ortaokul	22	6,4
	Lise	66	19,1
	Önlisans	54	15,6
	Lisans	151	43,6
	Lisans üstü	21	6,1

Tablo 6’da Alan araştırmasında yer alan deneklerin aylık gelir, servet bilgisi ile bu yıl içinde yapılan zekat ödemesine ilişkin veriler yer almaktadır. Katılımcıların aylık gelirlerinin genel olarak 1.600 TL ile 7.500 TL arasında değiştiği görülmektedir. Yüksek kısmının 3.500 ile 5.500 TL arasında yer aldığı görülmektedir. Servet bilgisine bakıldığında katılımcıların çok büyük bir kısmının 15.000 TL altında bir servet düzeyine sahip olduğu yani zekat verme yükümlüğü bulunmayan kategoride olduğu görülmektedir. Nitekim katılımcıların yarısına yakın kısmının bu yıl zekat ödemediğini ve nerede ise diğer yarısına yakın kısmının ise 2.500 TL ve daha düşük düzeyde zekat ödemesinde bulunduğu görülmektedir. Hem gelir hem de servet düzeyi açısından bakıldığında araştırmaya konu olan kitlenin çok yüksek gelir düzeyinde bulunan bir kitleyi teşkil etmediği görülmektedir. Bunun bir parça camii cemaati konumunda olanların ortalama niteliğini gösterdiği düşünülebilir. Kentin farklı yerleşim yerlerindeki camilerin seçilmiş olması nedeni ile görece dini pratikleri olanların gelirinin görece düşük olduğu şeklinde değerlendirilmektedir.

Tablo 6: Katılımcıların Aylık Gelir, Ev ve Binek Dışında Servet Bilgisi, Verdikleri Zekat Miktarı.

		FREKANS	YÜZDE
AYLIK GELİR	0-1.600	25	7,2
	1.601-3.500	98	28,4
	3.501-5.500	135	39
	5.501-7.500	57	16,5
	7.501-10.000	25	7,2
	10.001 ve üstü	6	1,7
EV VE BİNEK DIŞINDA SERVET BİLGİSİ	0-15.000	248	71,7
	15.001-100.000	70	20,2
	100.001-250.000	14	4
	250.001-500.000	8	2,3
	500.001 ve üstü	6	1,8
BU SENE VERİLEN ZEKAT MİKTARI	Vermedim	157	45,4
	0-375	70	20,2
	376-2.500	94	27,2
	2.501-6.250	16	4,6
	6.251 ve üstü	9	2,6

Bu araştırmada dini pratikleri olan bir kitlenin seçildiği daha öncede de ifade edilmişti. İslam dinin en önemli dini pratiği olan namaz, oruç ve zekat ankette konu edilmiştir. Bu üç dini pratiğe ilişkin veriler tablo 7’de görüleceği gibi seçilen dini pratiklerin araştırmaya katılanlar arasındaki dağılımı görülmektedir. Beş vakit namaz kılanların çoğunlukla ve her zaman tercihinde bulunanların oranı yaklaşık olarak %80 olduğu, Ramazan Orucunu ifa edenlerin %95

düzeyinde olduğu ve zekat mükellefi olduklarında zekat verme pratiğini ifade edenlerin yine %95'den fazla bir nispete sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 7: Ankete Katılanların Dini Pratik Yapısı

Dini Pratik Tercihleri		Hiçbir Zaman	Ara Sıra	Cevap Vermek İstemiyorum	Çoğunlukla	Her Zaman	Toplam
Beş vakit Namaz Kılmak	Frekans	16	52	8	68	202	346
	%	4,6	15,0	2,3	19,7	58,4	100,0
Ramazan ayında oruç tutmak	Frekans	6	6	5	16	313	346
	%	1,7	1,7	1,4	4,6	90,5	100,0
Zekat mükellefi olduğunda zekat vermek	Frekans	9	12	6	31	288	346
	%	2,6	3,5	1,7	9,0	83,2	100,0

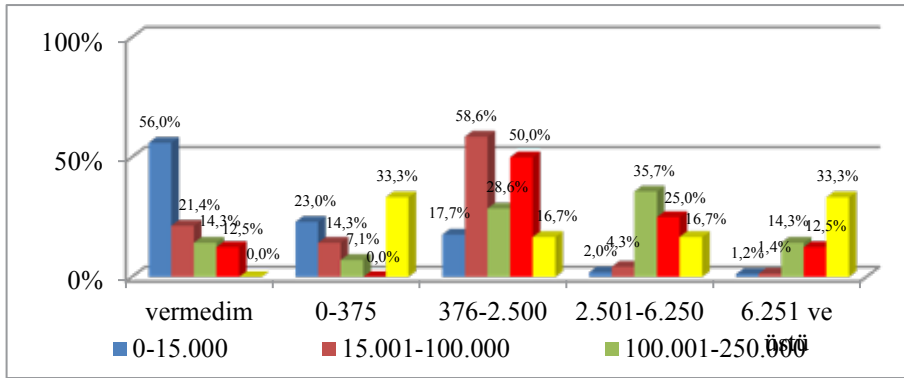
Anlaşılabacağı üzere, zekatın kurumsal bir yapıya kavuşması halinde, muhtemel ilk muhatapları olacak dini pratiklerini ifa eden bir kesimin bu gelişmeye yönelik bakışını analiz etmek faydalı olacaktır.

Zekat ve Zekatın Kurumsallaşmasına Bakış

Daha önce de ifade edildiği gibi zekatın kurumsallaşması İslam iktisat literatüründe özellikle son dönemde gündemde olan konulardan biridir. Türkiye’de zekat hakkında çeşitli analizler yapılmış olmakla birlikte, zekatın kurumsallaşması hakkında halen yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çerçevede bu çalışmada yapılan alan araştırmasında deneklere zekatın kurumsallaşmasına yönelik sorular ile bakış açıları tespit edilmek istenmiştir. Katılımcıların servet bilgisi ile zekat verme pratiği arasında çapraz ilişkinin analiz edildiği grafik 2’de görüleceği gibi servet düzeyi yükseldikçe zekat verme pratiği beklendiği gibi artmaktadır. Ancak yapılan zekat ödemesi ile servet bilgisi arasında tutarlı bir ilişkinin bulunmuyor olmasının en önemli nedeni, zekat ibadetinin bireysel bir şekilde ifa edilmesi ve bireylerin bu ibadeti ihmal konusundaki tutumları olduğu değerlendirilmektedir. Nitekim yüksek servet bilgisini paylaşan deneklerin önemli bir kısmının daha düşük düzeyde zekat ödemesinde bulunduğu görülmektedir. Ankete katılanların önemli bir

kısının ise hiç zekat ödemesinde bulunmadıkları görülmektedir. Bu araştırma; zekatın gönüllü olarak toplanması durumunda potansiyelinin altında toplanacağına dair önemli bir sonucu ortaya koymaktadır. Bu durum Kahf'ın (Kahf, 2010:17) ulaşılmış olduğu bulguları teyit edecek bir duruma işaret etmektedir. Gönüllü zekat ibadetinin görece mükelleflerin bu ibadetin yerine getirme konusunda ihmallerinin olabileceğini teyit edecek bir durumu ortaya koymaktadır.

Grafik 2: Ev ve Binek Dışında Servet Bilgisi İle Verilen Zekat Miktarı Arasındaki Çapraz İlişki

$$X^2 = 139,813$$

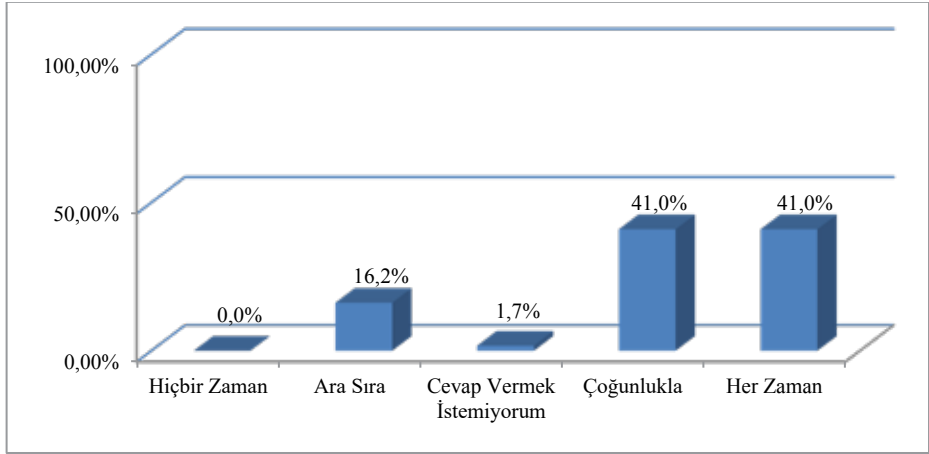
$$Sd = 16$$

$$p = .000$$

İslam'ın önemli sosyal transfer politikası olarak yardıma veya zekat ödemelerine öncelikle yakınlardan başlanması prensibinin ne ölçüde uygulandığını anlamaya yönelik olarak sorulan soruya katılımcıların büyük ölçüde önce mekan veya akraba yakınlıklarını dikkate alacak şekilde hareket ettikleri görülmektedir. Gelişmiş ülkelerde refah devletinin krizine yol açan faktörlerden biri, sosyal transferlerin gerçek amacından sapacak şekilde amacının dışında kullanılmasına neden olacak etkinsizliklerin olmasıdır. İşsizlik ücretinin asgari ücret düzeyine yaklaştığında insanların bir kısmı kasıtlı olarak işsiz kalmayı tercih etmekte veya işsiz ise iş arama çabasına girişmekte isteksiz davranacak eğilimler göstermektedir. İslam dininin önerisi doğrultusunda bireylerin yardıma önce yakınından başlanması, bu tür asimetrik bilgi probleminin kaynaklanan sorunların mümkün olduğunca en düşük düzeyde yaşanmasına neden olacaktır. Bu yönü ile zekat kurumu yerelde toplanır ve yereldeki yoksulluk ile mücadele için tahsis edilecek olunursa, yoksulluğun azaltılmasında daha etkili sonuçların ortaya çıkmasını sağlayabilir. Katılımcıların büyük çoğunluğunun İslam dininin "yardımı öncelikle yakınlarına,

akrabalarına ve komşusundan başlayarak ihtiyaç sahiplerine yap” tavsiyesini dikkate aldığı söylenebilir. Bu uygulama ile sosyal transfer politikasının daha başarılı olacak şekilde uygulanmasına yardım edebilir. Hali hazırda Türkiye’de nüfusun en yoksul %20’lik diliminde yer alanlara toplam sosyal transferlerin ancak %19,5 giderken, daha yüksek gelir düzeyinde olan 3. %20 ile 4. %20 dilimde olanlara giden nispet sıra ile %28,1 ile % 24,6 düzeyinde olduğu görülmektedir (TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2017). Bu etkinsizliği azaltmanın bir seçeneği olarak zekat kurumunun kullanılması düşünülebilir.

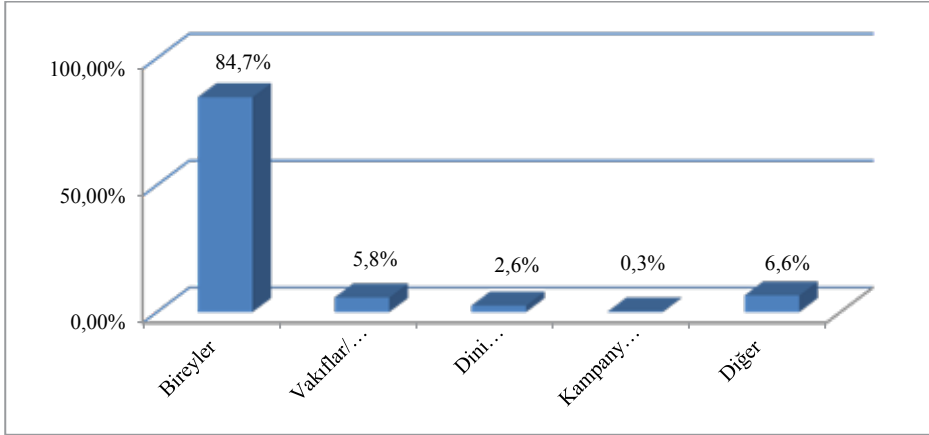
Grafik 3: Yardım veya Zekat Ödemesi Yapacağım Zaman Yakın Olanların Tercihi

Ankette bir başka soru olan; zekatınızı nereye verirsiniz sorusuna deneklerin %84,7’sinin cevabının yakınlarımda olanlara (akraba, komşu vb.) şeklinde olduğu görülmektedir. Beklentilerin aksine “dini grup ve cemaatlere” şikkını seçenlerin %2,6 gibi oldukça düşük bir düzey olduğu görülmektedir. Benzer şekilde “Vakıflar/STK’lar” seçeneğini tercih eden katılımcıların %5,8 düzeyinde kaldığı görülmektedir. Cemaatlerin, STK’ların ve kamu kurumlarının bağışların veya zekat ödemelerinin doğru olmayacak kullanım uygulamaları ankete katılanların zekatlarının bireysel şekilde tahsis etmeye yönelik tercihlerinin oluşumunda etkili olduğu düşünülmektedir. Bu alanda oluşan yıllar içindeki güven aşınmasının bu tercihte önemli bir faktör olduğu düşünülmektedir. Anlaşılacağı gibi mevcut durumda katılımcıların çoğu bireysel olarak bu ibadeti yakın çevresi ile ifa edecek şekilde hareket etmektedir. Bu sonuç, 2004 ve 2015 yılında TÜSEV’in yaptığı araştırmanın sonuçlarıyla paralellik arz etmektedir. İnsanlar zekat verirken ya da yardım yaparken, kurumlardan daha çok bireyleri tercih etmektedir. Bu veriden

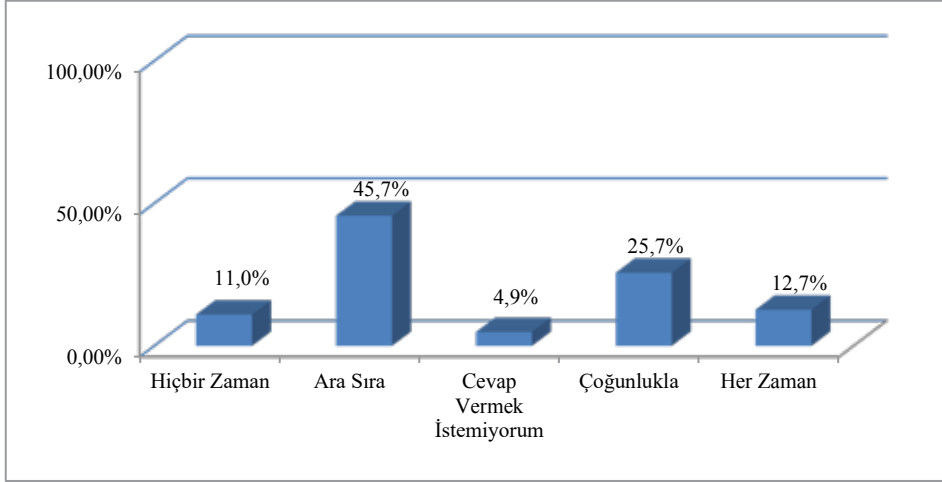
anlaşılacak hususlardan biri de zekatın kurumsallaşması halinde bireylerin zekat kurumuna yönelmelerini temin etmek için özellikle dikkate değer bir çabanın gösterilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu konu farklı çalışmaların yapılmasını gerektiren bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Grafik 4: Zekat Mükellefi Olduğunuzda Zekatınızı Nereye Vermeyi Tercih Edersiniz?

Katılanların %38,4'ü her zaman/çoğunlukla yardım kuruluşlarının kampanyalarına katkı sağladıklarını ve %45,7'si ara sıra bu kuruluşların yardım kampanyalarına katıldıklarını ifade etmektedirler. Katılımcıların yardım yapacağı zaman akraba ya da yakınında olanlara yardım yapma eğiliminin sivil toplum kuruluşlarına kıyasla daha fazla tercih edildiği görülmektedir. Bunda hiç şüphesiz bu tür yardım kuruluşlarının zaman zaman kamuoyuna yansıyan suiistimallerinin payının olduğunu akla getirmektedir. İslami amaçlarla kurulduğu ifade edilen bazı kurumların dini kaygılardan daha ziyade, belli kesimlerin çıkarlarına sayılacak biçimlere dönüşmesinin ve zamanla bunların kamuoyunda bilinir hale gelmesinin bu tür yardım kurumlarına yönelik destekleme eğiliminin düşmesinde önemli bir payı bulunduğu düşünülmektedir. Güvenilir şekilde bu tür hizmetlerin kurumsal olarak yapılmasını mümkün kılacak uygulamaların yaygınlaşmasının kamuoyunun bu konudaki bakış açılarını ne ölçüde değiştireceği zamanla görülecek bulgular olacaktır.

Grafik 5: Yardım Kuruluşlarının Düzenlediği Yardım Kampanyalarına Katkı Sağlama

Bu araştırmanın en önemli sorusu, hiç şüphesiz zekatın kamu eli ile veya kurumsal hale kavuşacak yapısı hakkında deneklerin cevaplarıdır. Zekatın kurumsallaşmasına yönelik katılımcılara sorulan soruya doğrudan olumsuz yaklaşımlar, deneklerin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Kamu eli ile zekatın toplanmasının, vergi benzeri bir mali külfete katılmak istenmemesinin bir faktör olduğu görülmektedir. Diğer bir neden ise, dini grupların sivil etki alanının, kamuya devlete/kamuya devredilmesinden duyulan kaygı oluşturmaktadır. Dini cemaatler, vakıf ve dernekler vasıtasıyla toplanan zekatlar, çeşitli eğitim ve diğer hizmetlerde bir kaynak olarak kullanılmaktadır. Bu kaynağın kamunun kontrolüne geçmesine dini cemaatler ile ilişkili olan dindar kesimlerin olumlu bakmadıkları yapılan ikili görüşmelerde ifade edilmektedir. Kamu otoritesinin zekat kurumunu bir yasal zemine kavuşturarak kurumsallaştırmasına olumsuz bakılmasının nedeni, bu kaynağın esas amacından saparak politik kaygılarla yanlış amaçlar için kullanılabilir kaygısı olduğu ikili görüşmelerde paylaşılmaktadır⁹. Bir diğer nedeni; Hz.

⁹ Zekat ile ilgili olarak İslam dinin önemli yasaklarından birinin, zekat gelirlerinin Hz. Peygamber ve ailesine helal olmadığıdır (Tamdoğan, 2016: 24). Devletin yönetici ve karar sürecinin başında olan kişinin kendisine, yakın akrabalarına bu kaynağı bütünü ile yasaklayacak bir karar, kamusal sürecin etkin, yüksek bir güven ve adaletle sevk ve idare edileceğine olan güveni en üst düzeyde ortaya koymaktadır. Günümüzde dünyanın çeşitli coğrafyalardaki Müslüman yöneticilerin kamu kaynaklarını sevk ve idare ederken bu yaklaşımı dikkate alacak, referans oluşturacak örneklige başta Müslümanlar olmak üzere insanlığın ihtiyaç duyduğundan hiç şüphe bulunmamaktadır. Kamu kaynaklarının politik rant kollama, rüşvet, beleşçilik gibi sorunların adaleten ve hakkaniyetten uzak tahsislerinin gözlemlendiği bir yapı daha fazla gündem oluşturmaktadır.

Tablo 8: Zekatın Kurumsal Bir Nitelik Kazanması ve Zekata Vergi Muafiyetine Bakış

<i>Zekatın devlet eliyle toplanmasını ister misiniz?</i>	Frekans Dağılımı	%	<i>Zekat devlet eliyle toplansaydı hangi devlet kurumunun toplanmasını isterdiniz?</i>	Frekans Dağılımı	%
Evet, isterim	101	29,2	Belediyeler	6	1,7
Fikrim yok	19	5,5	Devlet denetiminde STK'lar	37	10,7
Hayır, istemem	183	52,9	Diğer	72	20,8
Kararsızım	43	12,4	Diyanet İşleri Başkanlığı	182	52,6
Toplam	346	100,0	Maliye Bakanlığı	24	6,9
			Yerel Mülki İdareler, Kaymakamlık	25	7,2
			Toplam	346	100,0
<i>Zekat verenlerden vergi indirimi yapılıyorsa verilen zekat miktarı artar mıydı?</i>	Frekans Dağılımı	%	<i>Zekat hesaplama programı oluşturularak mükelleflere bu hizmetin verilmesi zekat ödemelerinin artmasında fayda sağlar mı?</i>	Frekans Dağılımı	%
Evet, zekat miktarı artardı	206	59,5	Evet, fayda sağlar	185	53,5
Fikrim Yok	46	13,3	Fikrim yok	60	17,3
Hayır, artmazdı	73	21,1	Hayır, fayda sağlamaz	71	20,5
Kararsızım	21	6,1	Kararsızım	30	8,7
Toplam	346	100,0	Toplam	346	100,0

Peygamber ve Raşit Halifeler döneminde zekatın, zekat kurumu tarafından toplandığı uygulamalar hakkında fazla bilgi sahibi olmamalarında aranabileceği gibi, devletin zor kullanma tekelinin bireyleri bazen zorlayacak sonuçlara yol açmasından duyulan kaygıya dikkat çekilmektedir. Sadece kamu değil, cemaat ve STK'ların yıllar içinde yapılan yardımlara yönelik toplumsal güveni aşındıracak uygulamaları araştırmaya katılanların zekatın kurumsallaşmasına yönelik olumsuz eğiliminin oluşumunda rol sahibidir. Bu düşünceye işaret

eden bulgu, zekatın kamu eli ile toplanması halinde hangi kurumun tercih edilmesi gerektiğine ilişkin soruya, devletin gelirlerini toplayan kurum olan maliye bakanlığı ile yerel yönetimlerdeki kaymakamlık seçeneklerini tercih edenlerin toplamı %15'ten daha düşük bir düzeyde kalmaktadır. Devletin din hizmetini sunan ve organize eden Diyanet İşleri Başkanlığı tercih edenlerin, katılımcıların yarısından fazlasını oluşturduğu görülmektedir. Devletin gelirlerini toplayan kurumunun, bir parça bu hizmetin dışında tutulmasına yönelik çekincelerde hangi faktörlerin etkili olduğuna ilişkin daha ayrıntılı araştırmaların yapılmasında fayda bulunmaktadır.

Zekatın toplanması ve dağıtımında zekatın kurumsallaştığı çeşitli ülke örneklerinde bazı hususların eleştiri konusu olduğu görülmektedir. Nitekim, zekat kuruluşlarına ödemede bulunan 753 denek arasında yapılan bir araştırmasında, deneklerin zekat ödemesini olumsuz etkileyen nedenlerin neler olduğu soruna verilen cevaplarda iki önemli faktör öne çıkmaktadır. Birincisi, katılımcıların %57'si zekat fonlarının zekatın dağıtıldığı kesimler konusunda uygun olmayan kişi ve uygulamalar nedeni ile memnun olmadıklarını, ikinci dikkat çekilen husus ise zekat kurumlarının, zekatın dağıtımı hakkındaki bilginin kamuoyuna şeffaf bir şekilde paylaşılmasındaki yetersizliği ifade edilmektedirler (Wahid, Ahmad and Kader, 2008). Yine Malezya'daki zekatın dağıtımını konusundaki etkin olmayan vaziyet, zekat kurumu tarafından toplanan zekat gelirlerin 2007 yılında %36'sının, 2009 yılında ise %9.17'sinin dağıtılamadığı görülmektedir. Toplanan zekatın dağıtılamaması önemli bir sorun olarak görülmektedir (Aydın ve Odabaş, 2018: 157).

Vergi ile zekat arasındaki ilişkiyi analiz edecek soruya, katılımcılar vergilerin düşürülmesinin zekat ödemeleri üzerinde yüksek düzeyde olumlu etkisinin olacağını düşünmektedirler. Türkiye'de vergilerin yaklaşık olarak %60'ının dolaylı şekilde (BUMKO, 2019) toplandığı dikkate alındığında hane halkının üzerindeki küçümsemeyecek düzeyde vergi yükünün zekat ibadetine etkisinin olabileceği düşünülmektedir. Yüksek vergi yükü altında olan zekat mükellefleri verginin dışında ek olarak zekat ödemesinin olumsuz sonuçlarının olduğunu değerlendirmektedirler. Zekat ödemelerinin Malezya'da olduğu gibi vergi ödemelerinde mahsup edilecek şekilde yapılacak bir düzenlemenin zekat ibadetine katılımın daha yüksek olması ve asimetric bilgi probleminden kaynaklanan kamusal kaynak etkinsizliğinin önüne geçilerek daha etkin şekilde yoksulluk ile mücadele edilmesine olanak sağlayacağı düşünülebilir. Zekatın doğru şekilde hesaplamasında yaşanan muhtemel sorunların ne düzeyde olduğunu anlamaya yönelik olarak sorulan bir soru olan zekat hesaplama programının desteğinin katılımcıların yarısından fazlasının olumlu karşıladığı görülmektedir.

Tablo 9: Zekatın İfasını Etkileyen Faktörler Hakkında Sorular

<i>Dindarlar neden zekat vermez?</i>	Frekans Dağılımı	%	<i>Daha adaletli bir gelir dağılımı için zekatın ne kadar olabileceğini düşünüyorsunuz?</i>	Frekans Dağılımı	%
Bilgi eksikliğinden	80	23,1	Çok etkisi olabilir	184	53,2
Diğer	19	5,5	Etkisi olabilir	95	27,5
Kendisini zekat mükellefi olarak görmediğinden	84	24,3	Etkisi olmaz	24	6,9
Mal sevgisi ve mal biriktirme isteğinden	132	38,2	Fikrim yok	33	9,5
Nasıl vereceklerini bilmediklerinden	5	1,4	Hiçbir etkisi olmaz	10	2,9
Yerine ulaşacağına inanmadıklarından	26	7,5	Toplam	346	100,0
Toplam	346	100,0			
<i>Dindar kesimin gelir düzeyi arttıkça verdikleri zekat miktarı da artıyor mu?</i>	Frekans Dağılımı	%	<i>Ülkemizde vergi oranlarının yüksek olması zekat ödemelerini olumsuz yönde etkiler mi?</i>	Frekans Dağılımı	%
Evet, artıyor	117	33,8	Evet, olumsuz yönde etkiler	214	61,8
Fikrim Yok	75	21,7	Fikrim yok	38	11,0
Hayır, artmıyor	118	34,1	Hayır, olumsuz yönde etkiler	74	21,4
Kararsızım	36	10,4	Kararsızım	20	5,8
Toplam	346	100,0	Toplam	346	100,0

Tablo 9’da dindarların zekat ibadetini gereğince ifasının önündeki engellerin neler olduğu ve gereğince ifa edilmesi halinde sosyal adalet üzerindeki etkisini analiz eden sorular yer almaktadır. Tablodan da görüleceği gibi, zekat ibadetinin gereğince ifa edilmesinin önündeki en önemli faktörün, insanın her zaman kendi çıkarına odaklı olan niteliğinin önemli bir faktör oluşturduğu, cevap şıkları arasında yer alan “mala olan sevgi ve mal biriktirme isteğinin” yüksek bir nispet olarak öne çıktığı görülmektedir. Mükemmel bir kulluk bilinci her zaman insanların başarabildikleri bir yükümlülük olmayabilmekte, teşbihte hata kabul edilmez ise mükemmel vatandaş

olamamak gibi, insanlar üzerine düşen kulluk yükümlülüklerini de vatandaşlık yükümlülüğünü de bazen ihmal edebilmektedir. Bilgi eksikliği ile zekat ödemekten kaçınmanın bir diğer faktör olduğuna ilişkin bulgular öne çıkmaktadır. Zekatın kurumsal bir yapıya kavuşmasıyla bu ifade edilen faktörlerin azaltılmasında etkili olacağı söylenebilir. Gelir ile zekat ödeme düzeyi arasındaki ilişkiye yönelik soruya katılımcıların verdikleri cevapların bir yön ifade edilecek bulguya dönüşmediği görülmektedir. Zekatın gelir adaleti ve yoksullukla mücadeledeki konumuna ilişkin soruya katılımcıların çok büyük kısmının, zekatın olumlu bir etkisi olacağını ortaya koymaktadır. Zekatın asrı sadet döneminde olduğu gibi bir vergi, bir kamu maliyesi aracı gibi düşünülemeyeceğini ancak sosyal güvenlik ve adaletin iyileştirilmesinde önemli bir rolünün olacağı düşünülmektedir (Bardakoğlu, 2017: 945). Sonuç olarak bu araştırmadan elde edilen bulgular; esas araştırma konusu olan kamu tarafından bir zekat kurumu oluşturulmasına yönelik katılımcıların olumlu yaklaşmamasıdır. Yukarıda ifade edilen çeşitli faktörlerin bu karar üzerinde etkisi olduğu ikili görüşmelerden anlaşılmaktadır. Ancak zekatın devlet eliyle toplanması durumunda zekatın bir ibadet olması sebebiyle topluma din hizmetini sunan kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından verilmesi yine deneklerin büyük bir kısmı tarafından tercih edilmektedir. Ayrıca halen hane halkı üzerinde vergi yükünün yüksekliği de göz önünde bulundurularak, zekat ödemelerinde vergilerden mahsup edilecek bir uygulamanın benimsenmesinin zekat ödemeleri üzerinde olumlu etkileri olacağı beklenmektedir. Zekat kurumu ile yoksulluğun azaltılmasında daha başarılı sonuçların alınmasına ilişkin potansiyelin var olduğu yine katılımcılar tarafından yüksek düzeyde paylaşılmaktadır.

SONUÇ VE BULGULAR

İslam ülkelerinin önemli bir kısmında yoksulluk ve gelir adaletinin önemli bir sorun olduğu ve bunun azaltılmasında İslam dininin önemli bir kurumu olan zekat kurumunun rolünün ne olacağı bu araştırmada analiz edilmiştir. Son dönemlerde gelişmiş ülkelerde bile sosyal güvenlik kurumlarının önemli düzeyde açıklar verdiği, refah devletinin krizinin tartışıldığı bir ortamda, toplumda sosyal adaletin sadece devlet eli ile sağlanmasına yönelik seçeneklerin dışında başka olanakların aranması doğal karşılanacaktır. İslam ülkelerinde sosyal adalet ve sosyal refah hizmetlerinin ciddi düzeyde sorunlu olduğu dikkate alındığında İslam dininin önemli bir kurumunun bu sorunların hafifletilmesi için başvurulmak istenmesi önemli bir çözüm olacağı uluslararası zekat literatürü analiz edildiğinde görülmektedir. Ayrıca Türkiye'nin son yıllarda dikkate değer ekonomik büyümesine karşın gelir dağılımında ciddi bir gelişme sağlanmamış, benzer şekilde önemli bir başarı gösterilmiş olmasına

karşın halen nüfusun yaklaşık %20'si yoksulluk sınırın altında bir gelirle yaşam sürmektedir. Bu çalışmada; yoksulluğun Türkiye'nin önemli bir sorunu olduğu dikkate alındığında bu sorunun azaltılmasında kamunun sosyal politikalarını telafi edici veya tamamlayıcı olarak zekat kurumunun gerekliliği esas alınmış ve Türkiye'de bir zekat kurumunun muhtemel mükellefleri tarafından nasıl karşılanacağı analiz edilmek istenmiştir. Kocaeli ilinde ikamet eden dini hassasiyetlere sahip katılımcılarla yapılan alan araştırması bulgularına göre; katılımcıların servet miktarı arttıkça, vermeleri gereken düzeyde zekat vermedikleri görülmektedir. Yardım ederken ya da zekat verirken akraba, komşu ya da ihtiyaç sahiplerini tercih ettikleri ve yardımı STK/Vakıf vb. bir kurum aracılığı ile değil, kendilerinin ulaştırdığı görülmektedir. Yardım miktarını dini emirlere göre belirlediklerini ifade etmiş olsalar da, servetle orantılı olarak verilmesi gereken zekatın hakkıyla ifa edilmediği görülmektedir.

Katılımcıların verdiği cevaplara bakıldığında, insanların zekat vermemesinde farklı sebeplerin söz konusu olduğu görülmektedir. Ancak insanların zekat vermelerine olumsuz etki eden en önemli faktör, bireyin kendi çıkarını önleme güdüsünün “mala olan düşkünlük” seçeneği şıklarda yüksek bir nispet olarak dikkat çekmektedir. Bununla beraber insanların zekatın önemi hakkında yeterli bilgiye sahip olmamaları ile kendilerini zekat mükellefi olarak görmüyor oluşları da zekatın ifasında bir engel olarak görülmektedir. Genel olarak bakıldığında, zekatın hakkıyla eda edilebilmesi için, farklı stratejiler ortaya koymak, insanların ödemelerini artıracak mekanizmalar geliştirmek, kurumsallaşma önündeki engelleri kaldırmak, zekatın önemini ve ekonomik hayata katkısını ortaya koyacak her türlü girişimin önünü açmanın önemli olduğu düşünülmektedir. Zekatın muhtemel mükelleflerinin zekatın kurumsal bir yapıya kavuşmasına bakışının tespit edilmesi bu çalışmada tespit edildi. Katılımcıların büyük çoğunluğun zekatın kurumsal bir yapıya kavuşmasına olumlu bakmadığı görülmektedir. Kamunun kaynak tahsislerinde gözlenen sorunların bunda önemli bir faktör olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle zekat kurumunun yönetiminin özerk kurumsal bir nitelikte oluşturulması, kamusal ve bürokratik suiistimallere yol açmayacak şekilde yapılandırılması gerektiği düşünülmektedir. Araştırma sonucunda denekler, zekata kurumsal bir nitelik kazandırılması durumunda bu görevi icra etmesini isteyecekleri kurumun Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde olmasını büyük ölçüde tercih etmektedirler. Bu çalışmaya göre zekat hakkında dindarların bilgi sorunu olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcıların, bir zekat hesaplama programının geliştirilerek, hizmete sunulmasına sıcak baktıkları tespit edilmiştir. Türkiye'de vergilerin büyük kısmının dolaylı toplanması başta olmak üzere, ortalama bireyler üzerindeki vergi yükünün yüksek olması nedeni ile bunun zekat ödemelerini olumsuz etkilediği değerlendirilmektedir. Malezya'da olduğu gibi verilen zekatın vergiden mahsup edilmesine ilişkin yapılacak bir yasal

düzenlemenin zekat ödeme düzeyini yükselteceği ve sosyal transfer politikasında asimetrik bilgi sorunundan kaynaklanan başarısızlıkların azaltılmasında faydası olacağı değerlendirilmektedir. Sonuç olarak, zekatın bireysel veya çeşitli sivil toplum kuruluşları aracılığı toplanıp dağıtıldığı bir yapının daha düzenli ve etkin bir kurumsal yapıya kavuşmasına çeşitli saiklerle dindar Müslümanlar olumlu yaklaşımlar bile, kurumsal etkinlik ve şeffaflık sağlandıkça, bu tür bir kurumun daha fazla zekatın amacına kavuşmak için potansiyel ortaya koyabileceği değerlendirilmektedir. Bu konuda kamuya düşen görece kamusal aksaklıkları azaltan, şeffaflığı mümkün kılan bir sürece işlerlik sağlayarak zekatın kurumsal gelişimine zemin hazırlamaktır. İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren kamu görevlileri eli ile toplanan zekatın Kur'anı Kerim'deki ilgili ayetde zekatın verileceği 8 sınıf arasında zekat görevlilerinin sayılmasının, zekatın kurumsal yapısının gereğine işaret eden önemli referanstır. Mevcut haldeki uygulama çeşitli cemaat veya sivil toplum kurumlarının zekatı toplama ve dağıtımında doğan sorunlar, zekatın kurumsal yapıya kavuşmasından kaynaklanacak muhtemel risklerden daha az olmayacaktır. Diyanet İşleri Başkanlığının dinin bütün ibadetleri için sunduğu hizmetlerine zekatı kurumsal bir zemine kavuşturarak zekatın toplumsal sorunların aşılmasında daha etkin bir konuma kavuşmasına katkı vermesi beklenen önemli seçenektir.

KAYNAKÇA

- Abdelbaki, H. H. (2013). The Impact of Zakat on Poverty and Income Inequality in Bahrain. *Society of Interdisciplinary Business Research*, 2(1), 133-154.
- Akram, M. M., Afzal, M. (2014). Dynamic Role of Zakat in Alleviating Poverty: A Case Study of Pakistan. *MPRA Paper No. 56013*, 1-45.
- Ali, I., Hatta, Z. A. (2014). Zakat as a Poverty Reduction Mechanism Among the Muslim Community: Case Study of Bangladesh, Malaysia, and Indonesia. *Asian Social Work and Policy Review*, 8, 59-70.
- Aydın, M. (2016). Gelir Dağılımındaki Adaleti Sağlamada Zekat Müessesesi ve Gini Katsayısı. *Akademik Bakış Dergisi*, 57, 55-72.
- Aydın, M., Odabaş, H. (2018). Zekâtın Devlet Eliyle Yönetilmesi ve Malezya Zekât Sistemi Örneği. *Dini Araştırmalar*, Cilt : 21, Sayı: 54, 145-173.
- Azam, M., Iqbal, N., Tayyab, M. (2014). Zakat and Economic Development: Micro and Macro Level Evidence from Pakistan. *Bulletin of Business and Economics*, 3(2), 85-95.
- Badur, M. M., (2016). Zekat-Yoksulluk İlişkisine Dair Modern Tartışmalar. *İlke Dergisi*, 5, 1-15.
- Bardakoğlu, A. (2017). Günümüzde İdeal Bir Zekat Teşkilatı Nasıl Olmalı. *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları* içinde (s. 940-957). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Belk, İ. S., Arsyanti, L. D. (2016). Measuring Zakat Impact on Poverty and Welfare Using Cibest Model. *Journal of Islamic Monetary Economics and Finance*, 1(2), 141-160.
- Bilen, M. (2002), "Piyasa Ekonomisinde Devletin Değişen Rolü: Refah Devleti Ekseninde Bir Analiz", *Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üni. SBE, İstanbul.
- Bilen, M. (2016). Küresel Servet Eşitsizliği: Piyasa veya Devlet Eksenli Çözümde İslam Ekonomisinin Konumu. *Türkiye İslam İktisadı Dergisi*, 3 (1), 17-35.
- Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü. (2019). www.bumko.gov.tr
- Credit Suisse Global Wealth Databook, 2014. <https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html>
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2017. <https://ailevecalisma.gov.tr/>
- Demir, Ş. (2016). Kur'an'da Zekat Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi. *Din ve Hayat*, Sayı 29.
- Demircan, A. (2016). Dört Halife Döneminde Zekat. *Din ve Hayat*, Sayı 29.
- Embong, M. R., Taha, R., Nor, M. N. M. (2013). Role of Zakat to Eradicate Poverty in Malaysia. *Jurnal Pengurusan*, 39, 141 – 150.
- Erkal, M. (2008). *Zekat Bilgi ve Uygulama*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Genç, M. (2017). İktisadi Açından Osmanlı'da Zekat Uygulamaları. *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları* içinde (s. 255-261). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Günay, M. (2007). *Zekat Kitabı*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Günay, M. (2016). İbadet ve Müessese Olarak Zekat. *Din ve Hayat*, 29, 8-11.
- Hassan, M. K. (2010). An Integrated Poverty Alleviation Model Combining Zakat,

- Awqaf And Micro-Finance. *Proceedings of Seventh International Conference The Tawhidi Epistemology Zakat and Waqf Economy*, Edit. Abdul Ghafar İsmail, Mohd Ezani Mat Hassan, Norazman İsmail and Shahida Shahimi, pp. 266- 281.
- Hassan, M. K., Khan, J. M. (2007). Zakat, External Debt and Poverty Reduction Strategy in Bangladesh. *Journal of Economic Cooperation*, 28 (4), 1- 38.
- İSAV, (2017). *Tarihte ve Günümüzde Zekat Uygulamaları*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Kahf, M. (2010). Zakah. <http://monzer.kahf.com/papers/english/Zakah.pdf>
- Kalkınma Bakanlığı. Temel Ekonomik Göstergeler. 2018. <http://www.sbb.gov.tr/?s=Temel+Ekonomik+G%C3%B6stergeler>
- Kardavi, Y. (1966). *Fakirlik Problemi Karşısında İslam*. Abdülvehhap Öztürk (Çev.). Ankara: Nur Yayınları.
- Kaya, S. (2017). Osmanlı Döneminde Zekat. *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları* içinde (s. 323-339). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Kazıcı, Z. (2016). Osmanlı Devleti'nde Zekat. *Din ve Hayat*, 29, 34-37.
- Khasandy, E. A., Badrudin, R. (2019). The Influence of Zakat on Economic Growth and Welfare Society in Indonesia. *MPRA Paper No. 91574*, 64-79.
- KNOEMA, <https://knoema.com/>
- KUR'AN-I KERİM, el-Enfâl, 8/28; Âl-i İmran, 3/186; Tevbe, 9/60.
- Mudo, M., Marzuki, A., Shahrudin, A., (2006), Factors Influencing Individual Participation in Zakat Contribution: Exploratory Investigation, The Seminar for Islamic Banking and Finance 2006 (iBAF2006), 29 – 30 August 2006, Kuala Lumpur.
- Nadzri, F. A. A., Abdrahman, R., O. N. (2012). Zakat and Poverty Alleviation: Roles of Zakat Institutions in Malaysia. *International Journal of Artsand Commerce*, 1 (7), 61-72.
- Nurjanah, F., Kusnendi, J. (2019). The Impact of Economic Growth and Distribution of Zakat Funds on Poverty (Survey in the Third District of West Java Province Period 2011-2016). *The 2nd International Conference on Islamic Economics, Business and Philanthropy (ICIEBP)*, 55-70.
- Nurzaman, M. S. (2011). Zakat and Human Development: An Empirical Analysis on Poverty Alleviation in Jakarta, Indonesia. *8th International Conference on Islamic Economics and Finance*, Center for Islamic Economics and Finance, Qatar Faculty of IslamicStudies, Qatar Foundation, 1-26.
- OECD, <https://data.oecd.org/inequality/income-inequality.htm>
- OECD, oecd data, <https://data.oecd.org/gdp/gross-domestic-product-gdp.htm>
- Othman, A. B., Noor, A. H. M. (2012). Role of Zakat In Minimizing Economic Inequalities Among Muslim: A Preliminary Study on Non Recipients Of Zakat Fund (NRZF). *3rd International Conference on Business and Economic Research (3rd ICBER 2012) Proceeding*, 12 - 13 March 2012. Golden Flower Hotel, Bandung, Indonesia, 1209 -1222.
- Özdemir, A. (2013). Zekat ve Vergi Mükellefiyetinde Fırsat Eşitliği ve Adaletin Sağlanması. *AKEV Akademi Dergisi*, 1(1), 1-10.
- Özdemir, S. (2004). Sosyal Refah'ın Sağlanmasında Yeni Bir Anlayış: “Refah Karması” ve Sosyal Refah Sağlayıcı Kurumlar. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 48, 97-127.

- Rahim, S., Hanani, K. (2014). An Economic Research on Zakat Compliance Among Muslim's Staff in Unimas. *International Conference on Masjid, Zakat and Waqf*, Kuala Lumpur, 53-65.
- Raimi, L., Patel, A., Adellopo, İ. (2013). Wapf System and Zakat System as Fait-Based Model for Poverty Reduction. *World Journal of Entrepreneurship Management and Sustainable Development*, 10 (3), 228-242.
- Sargın, İ. (2014). Yoksulluk ve Zenginlik Kavramlarına Zekat Bağlamında Farklı Bir Bakış. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (1), 151-168.
- Selçuk, M., Görmüş, Ş. (2019). *Zekatın Kurumsallaşması Dünya Uygulamaları ve Türkiye İçin Model Önerisi*, İstanbul: İktisat Yayınları.
- Sen, A. (1999). *Özgürlük ve Kalkınma*. İstanbul: Ayrıntı yayınları.
- Senaw, Azhan Rashid, Lias, M. Sis, Ali and Isa, MuhammadPisol Mat (2018). Zakat And Its Effect On The Economic Growth: Malaysian Inperspectives, Contemporary Issues: Islam and Science, USIM Press, 38-47.
- Shaikh, S. A., Ahmad, Q. M. (2017). Yoksulluk Açığını Finanse Etmek İçin İİT Ülkelerinde Toplanan Zekat Potansiyelinin Tahmini. Lütfi Sunar (Ed.), *İslam İktisadında Sosyal Adalet* içinde (s. 225-249). İstanbul: İktisat Yayınları.
- Shirazi, N. S. (2006). Providing for The Resource Shortfall For Poverty Elimination Through The Institution Of Zakat In Low Income Muslim Countries. *IIUM Journal of Economicsand Management*, 14(1), 1-27.
- Shirazi, N. S. (2014). Integrating Zakāt and Waqf into the Poverty Reduction Strategy of the IDB Member Countries. *Islamic Economic Studies*, 22 (1), May, 2014, 79-108.
- Shirazi, N. S., Amin, F.B. (2009). Poverty Elimination Through Potential Zakat Collection in the OIC-member Countries: Revisited. *Pakistan Development Review*, 48 (4), 739-754.
- Sırım, V. (2018). Arz Yönlü Ekonomi Olan İslam Ekonomisinde Zekatın Yeri, *Uluslar arası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 110-120.
- Suprayitno, E., Kader, R. A., Harun, A. (2013). The Impact of Zakat on Aggregate Consumption in Malaysia. *Journal of Islamic Economics, Banking and Finance*, 9 (1), 39-62.
- Syahrullah, U. M. (2016). Theresponse of Indonesian Academicians toward Factors Influencing the Payment of Zakat on Employment Income. *Research on Humanities and Social Sciences*, 6(10), 87-94.
- Tamdoğan, Z. G. (2016). Hz. Peygamber Dönemi Zekat Uygulamaları ve Zekat Amilleri (Memurları). *Din ve Hayat*, 29, 23-27.
- Tarar, A., Riaz, M. (2012). Impact of Zakat on Economy: Structure and Implementation in Pakistan. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 3(10), 151-155.
- Turan, M. (2018). *Zekat Politikası Ekonomi-Politik Bir Yaklaşım*, İstanbul: Mevsimler Kitap.
- TÜİK, (2017) Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırmaları. <http://www.tuik.gov.tr/Start.do>
- TÜİK, (2018), Tarımsal İşletme Yapı Araştırması 2016, Sayı: 24869 Nolu Bülten, 19 Nisan 2018.

- TÜİK, *TÜİK Haber Bülteni*, Nüfus ve Konut Araştırması, Sayı: 15843, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1047
- TÜSEV, (2016), *Türkiye’de Bireysel Bağışçılık ve Hayırseverlik Araştırması*, https://www.tusev.org.tr/usrfiles/files/turkiyede_bireysel_bagiscilik_ve_hayirseverlik.pdf
- UNDP, (2018) Human Development Report. <http://www.hdr.undp.org/en>
- Wahid, H., Kader, R.A., Ahmad, S. (2011). *Localization Of Zakat Distribution and The Role Of Mosque: Perceptions of Amil and Zakat Recipients in Malaysia International Zakat Forum* içinde. Malezya.
- Whaid, H., Ahmad, S., Kader, A. R. (2008). Distribution of Zakat in Maysia: Why are the Muslim Still Dissatisfied, Proceedings of Seminar Kebangsaan Ekonomi Malaysia, University Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- WORLD BANK, (2019). World Poverty Clock, <https://worldpoverty.io>
- Yalçın, İ. (2016). Malezya Kurumsal Zekat Uygulaması Üzerine. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 20(2), 235-270.
- Yavuz, Y.V. (1977). *İslam’da Zekat Müessesesi*, İstanbul: ÇığırYayımları.
- Yumna, A. (2017). Sosyal Bir Mekanizma Olarak Üretici Zekatın Sunduğu Fırsat ve Tehditler: Endonezya’da Bir Vaka İncelemesi, L. Sunar (Ed.), *İslam İktisadında Sosyal Adalet* içinde (s. 117-145), İstanbul: İktisat Yayımları.

TÜRKİYE'DE TEVERRUK ve YENİDEN YAPILANDIRMADA TEVERRUKA ALTERNATİF BİR ÜRÜN OLARAK YENİDEN YAPILANDIRMA TEKAFÜL FONU

Mustafa Afşın SANCAR^a

Türkiye Katılım Bankaları Birliği, Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru: 7 Ekim 2019

Kabul: 31 Aralık 2019

JEL Sınıflandırma:

G21

Anahtar Kavramlar:

Teverruk,
Organize Teverruk,
Banka Teverruğu,
Emtia Murabahası,
Tekafül,
Faiz,
Katılım Bankacılığı

ÖZ

Son on - on beş yıllık dönemde Türkiye'deki katılım bankacılığı sektörünün birçok alanına yayılan bir uygulama olan organize teverruk ya da banka teverruğu, küresel olarak da İslami finans alanında çok büyük bir yer edinmiştir. Finansal açıdan faizli işlemlerde olduğu gibi kârlı nakit alışverişine benzer bir imkan sunan organize teverruk uygulaması, sabit getirisi ile bankalar açısından risk içermeyişi ve operasyonel kolaylığı dolayısı ile sektörde kendisine artan oranda yer bulmaktadır. Fıkıh alimlerinin bu uygulamayı genel olarak İslami finansa uygun bulmaması ve sadece bazı alimlerin başka alternatif olmayan durumlarda birçok kısıtlamalar ile kullanımına cevaz vermesi, uygulamanın yayılma hızını kısıtlarken, akademisyenler ve diğer paydaşlar tarafından da uygulamanın katılım bankacılığının ilkeleri ve hedefleri ile uyumlu olmadığı yönündeki eleştiriler ciddi tartışmalara yol açmaktadır. Yöneltilen eleştirilere yönelik bankacılık tarafının verdiği cevap ise organize teverrukun uygulandığı alanlarda alternatif bir finansal ürünün bulunmadığı ve uygun alternatifler olduğu takdirde bu uygulamanın kullanımından kaçınılacağı yönündedir. Organize teverrukun en yaygın olarak kullanıldığı alanların başında kredi borcunu planlandığı şekilde ödemeyen müşteriler için kredinin yeniden yapılandırılması alanı gelmektedir. Bu makalenin amacı genel olarak tasvip edilmeyen organize teverruk uygulamasının yeniden yapılandırma alanındaki kullanımına alternatif olarak tekafüle dayalı bir çözüm önerisi sunmaktır.

^a **Sorumlu Yazar:** Türkiye Katılım Bankaları Birliği Danışma Kurulu, Uzman; İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslam Ekonomisi ve Uluslararası Finans Bölümü, Doktora Öğrencisi. E-posta: muafsan@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-1132-9843>

Kaynak göster: Sancar, M.A. (2019). Türkiye'de Teverruk ve Yeniden Yapılandırmada Teverruka Alternatif Bir Ürün Olarak Yeniden Yapılandırma Tekafül Fonu. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 5(2) 169-195.

**TAWARRUQ IN TURKEY AND AN ALTERNATIVE INSTRUMENT TO DEBT
RESTRUCTURING THROUGH TAWARRUQ: DEBT RESTRUCTURING
TAQAFUL FUND**Mustafa Afşın SANCAR^b*Participaion Banks Association of Turkey, Turkey***ARTICLE INFO****Article history:**

Received: October 7, 2019

Accepted: December 31, 2019

JEL Classification:

G21

Keywords:Tawarruq,
Organized Tawarruq,
Banking Tawarruq,
Commodity Murabaha,
Taqaful,
Interest,
Islamic Banking**ABSTRACT**

Organized tawarruq or bank tawarruq (including commodity murabaha, reverse murabaha etc.), is an application that is widely used in the global Islamic finance market today and it has been expanding rapidly in Turkish Islamic banking sector as well during the last decade. Due to its resemblance to profit added cash transaction from a financial perspective, not containing risk with its fixed return and its operational convenience, organized tawarruq finds a bigger role for itself in the sector. Because the fiqh scholars do not approve tawarruq as a main stream instrument to use, its speed of transmission is reduced and criticism from academicians that tawarruq is not compatible with Islamic banking principles and goals causes big discussions. The answer of the bankers to this discussion is that there is no viable option to organized tawarruq and if there would be one, they would apply it. Debt restructuring for the customers who can not continue with the payment installments as planned at the beginning of the transaction, is one of the main fields that the instrument is widely used in the sector. The purpose of this article is to offer an alternative to organized tawarruq used in debt restructuring through a takaful based solution.

^b **Corresponding Author:** Participaion Banks Association of Turkey Advisory Board, Specialist; Istanbul Sabahattin Zaim University, Islamic Economics and International Finance Department, PhD Student. E-mail: muafsan@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-1132-9843>

To cite this article: Sancar, M.A. (2019). Tawarruq In Turkey AND an Alternative Instrument to Debt Restructuring Through Tawarruq: Debt Restructuring Taqaful Fund. *Journal of Islamic Economics and Finance*, 5(2), 169-195.

Teverruk, çok erken dönemlerden itibaren nakit ihtiyacını karşılamak fakat bunu yaparken faizden de kaçınmak isteyen Müslüman bireylerin kullandıkları bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu amaçla, kişinin bir satıcıdan taksitli olarak mal alıp bir başka alıcıya peşin olarak satması ve böylece nakit ihtiyacını gidermesi şeklinde tatbik edilmiştir. Bu hali ile fukaha tarafından genel olarak hoş karşılanmamakla birlikte cevaz verilen teverruk günümüzde de bireysel olarak yer yer kullanılmaktadır.³ Herhangi bir tüccarın normal koşullar altında ekonomik rasyonelite içerisinde tercih etmeyeceği uygulama beklenildiği gibi tarihte de çok geniş kullanım alanları bulmamış, acil nakit ihtiyacı oluşan durumlarda başka bir alternatifin olmaması halinde genellikle kullanılan bir yöntem olarak pratiğe dökülmüştür.

Ancak 2000 yılında Suudi Arabistan'da bankaların kullanımı ile başlayan ve günümüzde faizsiz bankalarda çok büyük hacimlere ulaşan organize teverruk ile bu finans yönteminin İslami finans alanındaki rolü bambaşka bir yola girmiştir.⁴ İslami finansın temelinde yer alan faiz yasağı, yani nakdin kredi olarak verilip üzerine kar eklenerek tahsil edilmesi işleminin yasak olması hasebi ile temel enstrümanlar arasında karlı nakit sağlanması yer almamaktadır. İslami bankalar hem kendileri için hem de müşterileri için nakit gerektiren bazı durumlarda başka bir alternatif bulamadıkları için klasik teverruk işlemini baz alan, ancak sistemi daha önceden organize eden ve gerçek piyasalardan büyük oranda koparan bankacılık teverruğunu geliştirmişlerdir.

Öncelikle yeniden yapılandırma ve bankalar arası likidite işlemlerinde başlayan bu uygulama daha sonra diğer alanlara da yayılmıştır. Günümüzde oldukça geniş kullanım alanı bulan organize teverruk konusu ile ilgili İslam hukukçularının hemen hemen tamamı, teverruğun bir ürün olarak kullanılamayacağını belirtirken, kısıtlı şartlarda kullanımına cevaz verenler de genelde doğrudan değil ancak alternatifi olmadığı düşünülen ihtiyaç durumunda cevaz vermektedir.

Dünyada katılım bankaları teverruku yeniden yapılandırma, bankalar arası likidite yönetimi, yurtdışı finansal kurumlardan sağlanan fonlar, firmalara yapılan murabaha bazlı teverruk ve bireylere yapılan murabaha bazlı teverruk olarak beş alanda yoğun olarak kullanılmaktadır. Ülkemizde de özellikle bahsi geçen ilk dört alanda yoğun olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bankalar teverruk kullandıkları alanlarda piyasa rasyonelitesini de sağlayan alternatif

³ Zainor Nasrah Abdul Rahman & Siti Khadijah Ab Manan, "Tawarruq as a Useful Instrument to Finance Retail the Halal Way", *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Sayı 121 (2014): 281-290.

⁴ Fikret Hadzic & Aida Hanic, "Specifics of Tawarruq Financing Models in Islamic Banking", *4th international scientific conference "Economy of integration" : Challenges of economy in environment under crisis : ICEI 2015*, (Tuzla: University of Tuzla, Faculty of economics, 2015): 125.

ürünler olmadığını ve olması durumunda teverruk yerine tercih edebileceklerini ifade etmektedirler.

Teverruk uygulamasına alternatif arayışı sürecinde dikkat edilmesi gereken hususların başında her bir uygulama alanına yönelik olarak ayrı bir ürün geliştirme ihtiyacı olduğu gelmektedir. Teverruk uygulaması temelde ticareti hedeflemediği için ve finansal yapısı itibari ile her türlü nakit ihtiyacında uygulanabilen bir ürün olduğu için, İslami finansın doğal enstrümanları olan finansal ürünlerden bir tanesi ile çözülmesi mümkün değildir. Bu ürünler genelde ortaklık veya vadeli satım gibi belli bir alana yönelik olduğu için, teverrukun kullanım alanlarına göre ayrı çözüm önerileri geliştirmek gerekmektedir.

Bu çerçeve doğrultusunda bu makalede yeniden yapılandırma alanında kullanılan teverruk uygulamasına yönelik bir alternatif model sunulacaktır. Geliştirilen alternatif model hem teverruk işlemlerini uygulayan bankacılara hem de İslam hukukçularına sunulmuş ve onların gerek ve kısıtları çerçevesinde geliştirilmiştir. Bankacılar olası bir alternatifin yapılandırma yapılan müşteriye koruduğu kadar fonu sağlayan müşteri ve banka tarafının da haklarını koruması gereğini önemle vurgulamışlardır. İslam hukukçuları da alternatif uygulamanın sadece şekli gerekleri karşılamaması, aynı zamanda ürünün amacı ve özü itibari ile de İslam ekonomisi prensiplerine uymasının önemine vurgu yapmışlardır. Çalışmada sunulan ve Yeniden Yapılandırma Tekafül Fonu olarak isimlendirdiğimiz ürün, tüm bu gerekler çerçevesinde oluşturulmuş ve paydaşlar ile yapılan görüşmeler neticesinde nihai şeklini almıştır. Görüşme yapılan İslam hukukçularından ürünle ilgili herhangi bir itiraz gelmezken, bankacılar tarafında da genel ekseriyet uygulanma potansiyeli olduğu yönünde pozitif geri bildirimde bulunmuştur.

Çalışma üç ana bölüm üzerine kurgulanmıştır. Organize teverrukun ne olduğu, piyasada nasıl uygulandığı ve çeşitleri ile günümüz teverruk uygulamaları detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ele alınan diğer bir konu ise teverrukun gelişimi ve fıkhi yönünün incelenmesini kapsamaktadır. En son bölümde ise alternatif ürün olarak geliştirilen Yeniden Yapılandırma Tekafül Fonu uygulaması detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

TEVERRUK NEDİR VE UYGULAMANIN TARİHÇESİ

Teverruk “basılı dirhemler” yani gümüş para anlamına gelen Arapça *venk* kelimesinden türetilmiş olup önceleri sadece gümüş para talebi için kullanılırken zamanla altın ve kağıt para talebi için de kullanılmaya

başlanmıştır.⁵ Teverrukun finansal anlamı ise nakit paraya ihtiyaç duyan bir kimsenin bir malı vadeli olarak satın alıp peşin olarak (genelde daha düşük bir fiyata) bir başkasına satmasıdır. AAOIFI tarafından yayımlanan şer'î standartlarda da teverruk “pazarlık yaparak (müsaveme) ya da (malîyet fiyatını açıklayıp) satıcıya muayyen bir kar ödeyerek (murabaha) vadeli bedelle mal aldıktan sonra nakit temin edebilmek amacıyla emtiayı üçüncü tarafa satar” şeklinde açıklanmaktadır.⁶

Klasik kaynaklara bakıldığında Hanbelilerde ayrı bir terim olarak geçen uygulama, diğer mezheplerde “bey'u'l-îne” kapsamında ele alınmıştır.⁷ Bey'u'l-îne ise vadeli bedelle alınan malın yine ilk satıcısına daha ucuza peşin olarak geri satılması olarak tarif edilmektedir.⁸ Yani tüm süreç bir satıcı ile bir alıcı arasında gerçekleşen bir işlem olarak görülürken İbn Abidin yaptığı tariflerde üç tarafın da yer aldığı bir örnek de sunmuştur.⁹ Vadeli alım ve peşin satım işleri birbirinden bağımsız taraflarca yapılırsa iki bağımsız akit olmakta ve bazı alimler tarafından caiz görülmektedir.¹⁰ Günümüz İslam hukukçuları ise klasik teverruk uygulamasını genel olarak caiz görmektedirler.

GÜNÜMÜZDE TEVERRUK UYGULAMASI

Günümüz İslam hukukçularının klasik dönemde bahsedilen teverruk ile İslami finans kurumlarının uyguladığı teverruk işlemlerini birbirinden ayırdıkları görülmektedir. Klasik dönemde uygulanan teverruku bireysel teverruk veya fihhi teverruk olarak tanımlanırken, günümüzdeki finans kurumları tarafından uygulanan teverruk ise organize teverruk veya banka teverruku olarak isimlendirmektedirler.¹¹ Bu iki uygulamanın farklarını

⁵ İsmail Cebeci, “Teverruk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ek-II, (2016), 601-602; Abdullah b. Süleyman el-Menî', “Et-Te'şîlü'l-fıkhî li't-teverruk fî dav'î'l-ihtiyâcâtî't-temviliyyeti'l-mu'âşıra”, *Mecelletü'l-buhtûsi'l-İslâmiyye*, S. 72 (1425/2004): 353.

⁶ *Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI) Faizsiz Finans Standartları*, (İstanbul: TKBB Yayınları, 2015), 744.

⁷ Cebeci, *DİA*, Teverruk, 601-602.; Buhûtî, M. B. Y., *Keşşâfî'l-kinâ' 'an (metni)'l-İknâ*, C: III, (Beyrut: Darü'l Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 186.; Süyûtî, M. *Meţâlibü Üli'n-Nühâ Fî Şerhi Ğâyeti'l-Müntehâ*, nşr. M. Züheyr Şâvîş, (baskı yeri yok, 1415/1994), III, 62.; El-Menî', sy. 72 (2004), s. 354; *El-Mevsûatü'l-Fikhiyye*, XIV. Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 2004. 147.

⁸ *AAOIFI FFS*, 744.

⁹ Cebeci, *DİA*, Teverruk, 601-602.; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, nşr. Hüsâmeddin b. M. Sâlih el-Ferfûr, (Dimaşk: 1421/2000 XV.), 567-572.

¹⁰ A.g.e., 601-602.; *Mecelletü Mecma'î'l-Fıkhî'l-İslâmiyyi'd-Düvelî*, C.XIX, S.3, Cidde: 2013, 873.

¹¹ Abdulhamit Soğukpınar, “Teverruk” (Yayınlanmamış Makale. Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB), 2019), 6.; *Mecmau'l-Fihhi'l-İslâmî ed-Düvelî*, Karar (19/5). 179; *Rabitatü'l-*

anlamak büyük önem arz etmektedir, çünkü ilk uygulama genel olarak caiz görülürken, ikinci uygulama İslam hukukçularının çoğu tarafından caiz görülmemekte, ancak bazıları kısıtlı şartlar altında, daha önceden belirlenmiş mecburi durumlarda (müşterinin borcunu ödeyemeyerek hacze düşme noktasına gelmesi gibi) uygulanabileceğini belirtmektedirler. İslam iktisadı ve finansı açısından da faize benzer etkileri olan bu uygulamanın olabildiğince kullanılmaması, faizden beklenen negatif çıktılardan kaçınmak amacı ile gerekli görülmektedir. Uygulamaya baktığımızda günümüzde bireysel teverruktan daha ziyade ağırlıklı olarak katılım bankaları tarafından ve çok daha küçük hacimlerde de olsa lokal girişimciler tarafından organize teverrukun kullanıldığını görmekteyiz.

Bireysel / Basit (Klasik) Teverruk

Bireysel teverruk acil nakit ihtiyacını gidermek isteyen ve borç bulamayan bireylerin bir malı vadeli olarak satın alıp, üçüncü kişi ya da tarafa peşin olarak satması ve zaruri ihtiyacını gidermesi durumudur. Malın alındığı ve satıldığı taraflar birbirinden bağımsızdır ve genelde birbirlerinden haberleri de yoktur. Bu uygulamaya iktisadi rasyonalite açısından genel olarak zaruret durumları haricinde başvurmak makul değildir. Çünkü teverrukla nakit elde eden kişi zarar etmektedir. Bu uygulama ulemanın çoğu tarafından caiz kabul edilmektedir.

Şekil 1. Bireysel / Basit (Klasik) Teverruk Şeması

Alemi'l-İslami, el-Karar es-Sâni bi-Şe'ni mevdu': et-Teverruk kemâ tecrîhi ba'du'l masârif fi vakti'l-hadır; Süveylim, S. B. İ., "et-Teverruk vet-Teverruku'l-Munazzam" *Mecma'ü'l-Fiḫhi'l-İslâmi li-Rabitati'l-Alemi'l-İslami*. (Mekke, 2003): 3.;

Organize Teverruk

Organize teverruk ise bireysel teverruktan farklı olarak nakit ihtiyacı olan birey ve kurumlara daha önceden organize edilmiş bir yapı ile kurumsal bir şekilde teverruk işlemi yapılması ile gerçekleşir. Bu uygulamada tüccar 1 ile tüccar 2 anlaşmalıdır. Amaç finansman + kâr sağlamak olduğu için genelde ortada tam bir ticaret olmaz. Örneğin Türkiye’de yer yer karşılaşılan lokal bir uygulama olarak eski bir arabanın teverruk amacı ile alınıp satıldığı durumlara rastlanmaktadır. Bu uygulamada nakit ihtiyacı olan birey teverruk sağlayıcı firmanın önünde duran eski bir arabayı vadeli olarak satın alır. Yakın mesafede bulunan tüccar 2’ye giden ihtiyaç sahibi aracı ona sattığını belirtir ve nakit parayı alarak ayrılır. Burada resmi bir işlem yapılmaz ve birey örneğin 100 birim nakit alıp 120 birim borçlanmış olarak ayrılır. Tüccar 1 ve tüccar 2 anlaşmalıdır ve aralarında sözlü olarak mahsuplaşırlar. Ancak tüccar 1 ve 2 arasında mal veya para akışı gerçekleşmez.

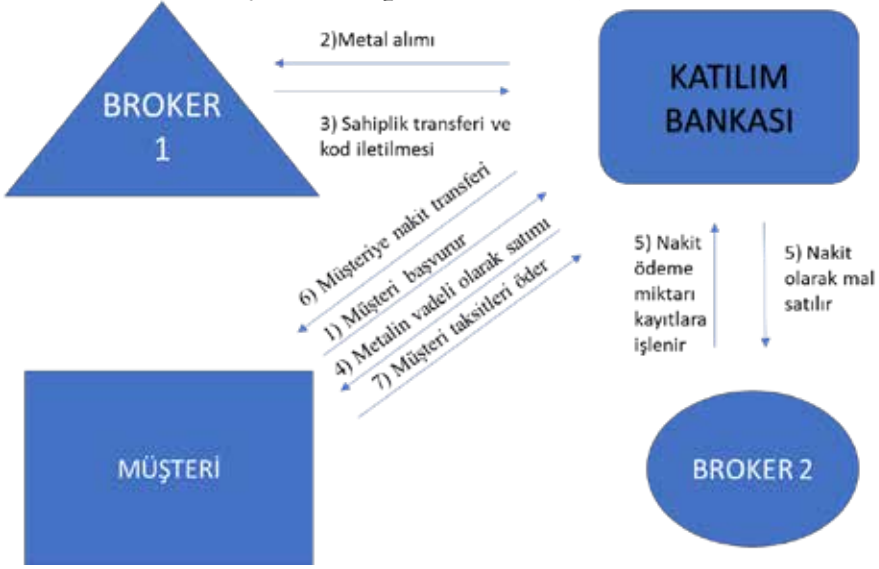
Türkiye’deki ve dünyadaki birçok katılım bankalarında uygulanan organize teverruk ise üstteki örnek ile klasik teverruk arasında bir yapıya sahiptir;

- 1) Müşteri katılım bankasına başvurur. Katılım bankası ile müşteri arasında bir sözleşme imzalanır. Sözleşmede kredinin vadesi, getiri oranı ve katılım bankasının müşterinin vekili olması ile ilgili detaylar yer alır.
- 2) Banka İngiltere’deki bir aracı firmaya (broker) elektronik ekran üzerinden ulaşarak metal alımı yapar.
- 3) İlgili broker kendi sahip olduğu metalin sahipliğini bankaya transfer eder ve ilgili işlemle ilgili bir kod numarasını bankaya iletir. (Bu kısım genel olarak yanlış bilinmektedir. Londra Metal Borsası’ndan mal alımı yapıldığı gibi yanlış bir kanı vardır. İlgili firmalar ile yapılan yüz yüze görüşmelerde bu durumun yanlışlığı teyit edilmiştir)¹²
- 4) Banka kendisine transfer edilen metal sahipliğini vadeli olarak müşterisine satar.
- 5) Banka elektronik ekran üzerinden birinci brokerdan gelen kodu, diğer bir brokerın ekranı üzerinden sisteme girer ve ilk brokerdan satın aldığı metali ikinci brokera nakit olarak müşteri adına satar. (Birinci broker ilk kodu ürettiği anda ikinci brokera elektronik olarak metal miktar ve fiyat bilgilerini aktarır). İşlemlerin tamamı elektronik olarak gerçekleşmekte ve banka muhasebe kayıtlarında ilgili brokerlara açılan hesaplara işlenmektedir. Ancak gerçek bir para transferi, brokerlara gönderilen komisyon haricinde gerçekleşmemektedir. Burada Londra Metal Borsası sadece o günkü metal fiyatının belirlenmesi için kullanılmaktadır. Bu fiyat o gün için tüm brokerlar arasında sabitlenmektedir. (Mal sahipliği transferleri elektronik

¹² DD&Co Limited (DDCAP Group), Mülakat: Mustafa Sancar, İstanbul, 12 Nisan 2019.

- olarak gerçekleştirilmektedir ve banka talep edip gerekli masrafları karşılarsa ilk broker depoda duran metali bankaya teslim edebilme kapasitesine sahiptir.)
- 6) Banka ilk başta anlaşılan nakit miktarını müşterisine satılan malın karşılığı olarak verir.
 - 7) Müşteri vadesi geldikçe ödemeleri gerçekleştirir.

Şekil 2. Organize Teverruk Şeması

TEVERRUK UYGULAMASI İLE İLGİLİ ULUSLARARASI FETVA KURULUŞLARININ ALMIŞ OLDUĞU KARARLAR

1. İslam Fıkıh Akademisi (Mecma'ul-Fıkhî'l-İslâmî ed-Düvelî) 'nin Teverruk ile İlgili Kararı:

İslam Fıkıh Akademisi 2009 yılında BAE'de yapılan 19. toplantısında teverruk konusunu incelemiş ve bireysel teverrukun bey' akdi şartlarını yerine getirmek kaydıyla caiz olduğunu ifade etmiştir. Toplantıda ayrıca organize teverruk (التورق المنظم) ve ters teverrukun da tanımları yapılmış ve banka ile müşterisi arasında nakit elde etmeye yönelik hileli bir satış söz konusu olduğundan her iki işlemin de caiz olmadığına dair karar alınmıştır. Organize teverruk yerine İslami finansa uygun ürünlerin kullanılması, karz-ı hasen gibi uygulamaların teşvik edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹³

¹³ Soğukpınar, "Teverruk". 9.

2. Dünya İslam Birliği (Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî)'nin Teverruk ile İlgili Aldığı Karar:

Dünya İslam Birliğine bağlı İslam Fıkıh Akademisi'nin 1998 yılında Mekke'de gerçekleştirdiği 15. toplantısında aldığı kararlara göre bireysel teverruk işlemi caizdir. Bu işlemde malın ilk satıcıya dönmemesinin, işlemi caiz olmaktan çıkaracağı ifade edilmiştir.

Birliğin 2003 yılında Mekke'de gerçekleştirdiği 17. toplantıda ise şu kararlar alınmıştır:

- Organize teverrukta, teverruk talep eden kişinin satın aldığı malın satımı için vekalet ile zorunlu tutulması ister açıkça olsun ister örfen olsun teverruk işlemi caiz olmaktan çıkarır.
- Organize teverruk çerçevesinde yapılan alışverişte yapılan muamelenin sıhhati için gerekli olan şer'î kabz ihlal edilmekte bu da işlemin caiz olmadığı sonucunu doğurmaktadır.¹⁴

3. AAOIFI 'nin Teverruk ile İlgili Standardı:

AAOIFI Teverruk ile ilgili 30 numaralı standardını 2006 yılında yayınlamıştır. Standarda göre teverruk “bir yatırım ve finansman yöntemi değildir. Şartlarına riayet etmek kaydıyla yalnızca ihtiyaç durumu için caiz görülmüştür”. Devamında da “Teverruk ancak kurumun ihtiyaçlarını karşılayamamasına, müşterilerinin zarar etmesine ve faaliyetlerinin kesilmesine sebep olacak derecede likidite kıtlığı yaşandığında kullanılmalıdır” ifadesiyle kısıtlanmıştır.¹⁵ Standart teverruk ile îne'yi net bir şekilde ayırmıştır.

Söz konusu standart, yalnızca ihtiyaç durumlarında kullanılmasına izin verilen teverrukun taşınması gereken belirli şartları da içermektedir. Bu şartlar şu şekildedir:

- İster müsaveme yoluyla olsun ister murâbaha yöntemiyle olsun vadeli bedelle emtia alınırken bütün fikhî gereklilikler yerine getirilmelidir.
- Emtianın mevcut olduğu tespit edilmelidir.
- Emtia üçüncü tarafa satılmadan evvel satıcının mülkiyetine geçirilmelidir.
- Eğer bağlayıcı bir taahhütte bulunulmuşsa bu vaat tek taraflı olmalıdır.
- Sözleşme konusu altın, gümüş veya döviz olmamalıdır.
- Emtia, satıcının diğer varlıklarından tam olarak ayrılacak şekilde belirlenmelidir. Bu da ya malın bizzat teslim alınmasıyla ya da antrepo

¹⁴ A.g.e., 9-10.

¹⁵ AAOIFI FFS, 746.

beyannamelerindeki numaralar gibi emtiayı belirleyen belgelerdeki numaraların tespitiyle olur.

- Eğer emtia, sözleşme sırasında akit meclisinde mevcut değilse malın nitelikleri, numunesi, miktarı ve bulunduğu yer müşteriye bildirilmelidir.
- Emtia, hakiki ya da hakiki teslim imkân veren bir hükmi kabz ile teslim alınmalıdır. Malın teslim alınmasına engel hiçbir kayıt ve faaliyet bulunmamalıdır.
- Haram kabul edilen ineden kaçınmak için malın eski sahibine geri satılmaması gerekir.
- Teverruk alıcısının, malı teslim alma hakkını ihlal eden bir yol kullanılarak emtianın vadeli bedelle alındığı sözleşme ile peşin bedelle satıldığı sözleşme arasında bir bağlantı kurulmamalıdır. Bu bağlantının belgelerdeki şartlara, örfe ya da işlemlerin tasarlanmasına dayanması arasında fark bulunmamaktadır.
- Faizsiz finans kurumu, müşteriye sattığı malı, müşteri adına satacak üçüncü bir taraf için vekâletname düzenlememelidir.
- Müşteri satın aldığı malı ya kendisi satmalı ya da kurum dışında başkasını vekil kılmalıdır. Ancak yalnız kurumu vekil kılarak malı satabiliyorsa kuruma vekalet vermesine engel bulunmamaktadır.
- Faizsiz finans kurumu, sattığı malın bizzat müşteri tarafından ya da onun tercih ettiği bir vekil tarafından satılabileceği konusunda müşterisini bilgilendirmelidir.
- Faizsiz finans kurumu satın aldığı teverruk konusu emtiayı satmak üzere başkasına (bizzat satıcı olmasa bile) vekâlet vermemeli; emtiayı kendi imkânlarını kullanarak satmalıdır. Bu noktada borsa acentelerinden (broker) istifade etmesi mümkündür.¹⁶

4. II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi (2015, Konya):

Kongre sonuç bildirgesinde organize teverruk işleminin caiz olmadığı kanaatine varılmıştır.¹⁷

YAPILIŞ ŞEKLİNE GÖRE TEVERRUK UYGULAMALARI

Düz / Normal Teverruk

Organize düz teverruk yukarıda bahsi geçen katılım bankalarının yaygın olarak uyguladığı teverruk işlemidir. Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî'ye bağlı İslam

¹⁶ AAOIFI FFS, 744 – 746.

¹⁷ “II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi Sonuç Bildirgesi”, (2015, Konya), 10, <http://www.kto.org.tr/d/file/ii-islam-ticaret-hukuku-kongresi-sonuc-bildirgesi.pdf> [22.06.2019].

Fıkıh Akademisi'nin 17. Dönem toplantısında alınan kararda “Banka organizatörlüğünde, uluslararası emtia borsaları ya da diğer borsalardan satın alınan altın ve gümüş dışındaki bir malın (emtia) vadeli fiyatla müşteriye satılması sonrasında, aynı malın satıcı bankanın üstleneceği vekâletle borsadaki başka bir müşteriye peşin olarak satılması ve ilk müşterinin peşin para elde etmesine dayalı olarak gerçekleştirilen işlemdir.” denilmiştir.¹⁸

Ters Teverruk (Emtia Murabahası)

Ters teverruk katılım bankalarının kendi finansman ihtiyacını gidermek ya da kendisi veya müşterisinin elindeki fazla likiditesini değerlendirmek amacıyla kullanılmaktadır.¹⁹

Türkiye’de ters teverruk uygulaması aşağıdaki adımlarla gerçekleştirilmektedir:

- 1) Katılım bankası elinde nakit fazlası bulunan kişi, kurum veya diğer katılım bankaları ile ters teverruk sözleşmesi yapar. Sözleşmede kredinin vadesi, getiri oranı ve erken talep durumunda uygulanacak kurallar ile ilgili detaylar yer alır. Yatırımcı sözleşme ile krediyi kullanan katılım bankasına kendi adına borsadan emtia satın alıp, başlangıçta anlaşılan vade ve kâr oranıyla katılım bankasının kendisine vadeli olarak satması hususunda yetki (vekalet) verir. Bu vekalet ek olarak bankanın sözünden dönmeyeceğine dair bir vaad sözleşmesi imzalanır.
- 2) Yatırımcı parasını katılım bankasına vekili sıfatıyla aktarır.
- 3) Banka İngiltere’deki bir aracı firmaya (broker) elektronik ekran üzerinden ulaşarak yatırımcı adına metal alımı yapar.
- 4) İlgili broker kendi sahip olduğu metalin sahipliğini yatırımcıya transfer eder ve ilgili işleme ait bir kod numarasını bankaya iletir.
- 5) Banka, yatırımcının malı haline gelmiş olan bu emtiayı başlangıçta mutabık kalınan vade ve kar oranıyla yatırımcı adına kendisine satar.

¹⁸ Mustafa, Çakır. “İslam Hukuku Açısından Teverruk İşlemleri” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara, 2018), 73.; Soğukpınar, Teverruk. s. 7.

¹⁹ Çakır, “İslam Hukuku Açısından Teverruk İşlemleri”, 136.; Durmuş Çetmi. “İslam Hukukunda Teverruk ve Günümüz Uygulaması” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, 2018), 61.; Servet Bayındır, “Modern Faizsiz Finansman Araçlarından Teverruk ve Ges’in Fikhi Tahlili”, *Fikhi Açıldan Finans ve Altın İşlemleri (Tebliğ ve Müzakereler - Tartışmalı İlmi Toplantı)*, 27-28 Nisan 2012, Konya, 160.; Soğukpınar, Teverruk. s. 8.

6) Banka elektronik ekran üzerinden birinci brokerdan gelen kodu, diğer bir brokerin ekranı üzerinden sisteme girer ve ilk brokerdan satın alınan metali ikinci brokera nakit olarak satar. (Birinci broker ilk kodu ürettiği anda ikinci brokera elektronik olarak emtianın miktar ve fiyat bilgilerini aktarır). İşlemlerin tamamı elektronik olarak gerçekleşmekte ve banka muhasebe kayıtlarında ilgili brokerlara açılan hesaplara işlenmektedir.

7) Banka yatırımcıdan aldığı parayı kendi hesabına aktarır. Brokerlara komisyonlarını öder.

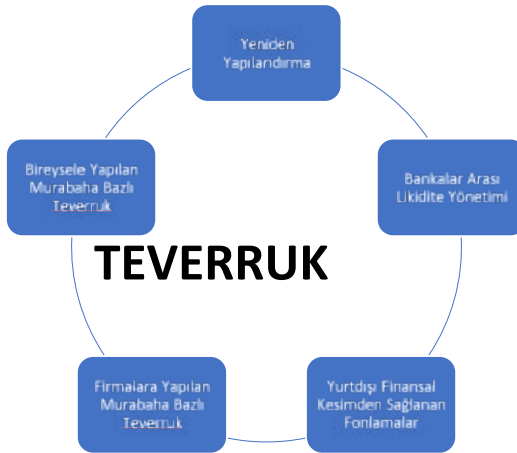
8) Banka vadesi geldikçe taksit ödemelerini yatırımcıya yapar.

Bu işleme ters teverruk denmesinin ana sebeplerinden bir tanesi işlemi krediyi veren değil alan taraf olan katılım bankasının gerçekleştirmesidir. Bu işleme yatırımcı banka açısından bakılarak emtia (commodity) murabahası da denmektedir. Çünkü işlemin tümü teverruk olsa da yatırımcı bankaya düşen rol, vekalet ile aldığı emtiayı murabaha yöntemi ile fonu kullanan bankaya satmaktır. Ancak bu adlandırma müşteriler açısından oldukça yanıltıcıdır ve işlemi gerçek murabaha ile karıştırma gibi problemlere de yol açmaktadır.

KULLANIM ALANLARINA GÖRE TEVERRUK UYGULAMALARI

Katılım bankaları teverruk uygulamalarını aşağıda yer alan 5 temel alanda kullanmaktadır:

Şekil 3. Türkiye’de Teverrukun Kullanım Alanları

Yeniden Yapılandırma

Katılım bankaları bankaya borcu olup da borcunu zamanında ödeyemeyen müşteriler için borcun yeniden yapılandırılması amacıyla da teverruk yapmaktadır. Bankaya ödenemeyen krediler önce takibe düşmekte, 90 günlük takip süresinde de ödeme yapılamazsa kredi batmakta yani temerrüde düşmektedir. Bu süreç hem müşterilere hem de bankaya büyük zararlar vermektedir. Temerrüde düşen müşterilere avukatlar tarafından yasal takip başlatılmakta ve haciz işlemleri uygulanmaktadır. Bu durumda avukat masrafları ve el konan malların satımı süreçlerinde müşteri, mallarının gerçek ederi üzerinden büyük kayıplara uğramaktadır. Zaten finansal olarak dara düşen müşteri elindekilerin de büyük kısmını bu süreçlerde kaybetmekte ve işini kapatmak zorunda kalabilmektedir. İlgili iş yerinde çalışanların da dolaylı olarak işlerini kaybetmeleri ile genişleyen süreç hem müşteri hem de dolaylı olarak ekonomi ve topluma ciddi zararlar vermektedir.

Bankalar tarafında da müşterilerinin kredi ödemelerinde aksamalar olduğu zaman bankacılık kanunu gereği kredileri önce takibe düşmektedir. Bankacılık kanununda yer alan “Kredilerin Sınıflandırılması ve Bunlar İçin Ayrılacak Karşılıklara İlişkin Usul ve Esaslar” adlı yönetmelikte düzenlendiği üzere banka kredi takip sürecinde ilgili kredi için daha fazla kaynak ayırmak zorunda olup, temerrüde düşmesi (batması) halinde verilen kredinin ciddi bir kısmını alamama durumu ile karşılaşmaktadır. Ciddi zararlara yol açan bu durum bankalar açısından ve para yatırarak kredilere kaynaklık eden diğer müşterilerin haklarının korunması açısından ciddi mağduriyetler oluşturmaktadır.

Tüm bu durumların müşterilere, bankalara ve daha geniş bir açıdan ekonomiye zararlarının önlenmesi açısından yeniden yapılandırma, yani mevcut borcun kapatılarak yerine daha uzun vadeli, müşterinin zayıflayan ödeme gücü ile uyumlu bir borç yapısına ihtiyaç duyulmaktadır. Kamu yönetimi de bankaları bu yönde teşvik etmekte ve BDDK aracılığı ile bu durumu denetlemektedir. Örneğin Kredi Garanti Fonu (KGF) kefaleti bulunan kredilerde zora düşen müşterilere yapılandırma imkanı tanınmadıkça KGF kefaletine başvurma ve borcun tazmin edilmesi yasaklanmıştır. Ayrıca firmalar konkordato ilan ettiklerinde 2 yıllık bir koruma almakta ve bu süre içerisinde bankalar kredilerini ancak yeniden yapılandırma ile tahsil edebilmektedir.

Yeniden yapılandırma işlemi banka müşteriye eski borcunu kapatabilmesi için yeni borç, yani ticarete dayanmayan nakit vermektedir. Katılım bankacılığı, günümüzde temel prensipleri ile uyumlu olmayan bu tip bir finansman problemini aşabilmek için organize teverruk yöntemine başvurmakta, müşteri adına nakit elde etmekte ve bu gelirle müşterinin ödeyemediği ilk borcu kapatmaktadır. Böylece müşterinin ilk borcu kapanmış, kendisine vadeli olarak satılan metal dolayısıyla da bankaya vadeli olarak

borçlanmış olmaktadır. Vadenin uzaması dolayısı ile borçlunun aylık ödemelerinin miktarı düşmekte ve ödenebilir duruma gelmektedir.

Bankalararası Likidite Yönetimi

Bankaların iş modeli temel olarak bir grup müşteriden aldığı fonu bir başka grup müşteriye kredi olarak kullandırmaktır ve bu işlem için birçok riske maruz kalmaktadırlar. Dolayısı ile bankalar bu riskleri yönetmek zorundadırlar.²⁰ Bu risklerden en önemlisi likidite riskidir. Bankalar kredi verirken bunlara karşılık ayırmak zorunda, ayrıca müşteri ihtiyaçları doğrultusunda yükümlülüklerini karşılamak adına belli oranlarda nakit ve benzeri enstrümanlar tutmaları gerekmektedir. Ancak gelen fon kaynakları ile kredi olarak kullanılan fonlar arasında ciddi bir vade farkı bulunmaktadır. Türkiye için temel fon kaynağı olan katılma hesaplarında ortalama fon vadesi 45 gün iken, ortalama kredi vadesi 1 yıl civarlarında bulunmaktadır. Bankalar aktif / pasif yönetiminde oluşan bu vade uyumsuzluğu riskini yönetirken, verdiği krediler için kullandığı fonları defalarca kaynak tarafında çevirmek durumunda kalmaktadır. Ancak fon giriş çıkışları dalgalı olduğu için likidite yönetimi kritik bir duruma gelmektedir.

Yine BDDK tarafından zorunlu tutulan %12'lik sermaye yeterlilik rasyosunun tutturulmasında da likidite yönetimi önemli bir role sahiptir. Likidite devlet tarafından zorunlu tutulan limitleri korumak ve müşteriler tarafında güveni sarsmamak adına dikkatli yönetilmek zorundadır. Bu alanda yaşanacak ciddi bir sorun bankayı iflasa sürükleyebilecek kadar kritik bir öneme sahiptir. Devletin koymuş olduğu zorunluluklarını karşılayamaması durumunda banka faaliyetlerine ara vermek zorunda kalabilir veya müşteriler bankanın likiditesi olmadığı ve iflasa sürüklendiği düşüncesine kapılırlarsa fonlarını çekmek üzere toplu olarak bankaya başvurabilirler. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı bankaların likidite konusunda çok sağlam bir pozisyonda bulunmaları elzemdir.

Bankalar uzun vadeli fon temininden ayrı olarak ellerinde yeterli likidite olmaması durumunda kısa vadeli olarak da fon temin etmek durumunda kalmaktadırlar. Bu gibi durumlarda elinde fon fazlası olan bankalar, fon ihtiyacı

²⁰ “Bankaların Likidite Yeterliliğinin Ölçülmesine Ve Değerlendirilmesine İlişkin Yönetmelik”. *Resmî Gazete*, 01.11.2006, Resmî Gazete Sayısı: 26333.; “Bankaların Likidite Karşılama Oranı Hesaplamasına İlişkin Yönetmelik”. *Resmî Gazete*, 21.03.2014, Resmî Gazete Sayısı: 28948.; Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) İyi Uygulama Rehberi, “Likidite Riskinin Yönetimine İlişkin Rehber”, 31 Mart 2016, Sayı:6827.; BDDK İyi Uygulama Rehberi, “Bankaların Sermaye Ve Likidite Planlamasında Kullanacakları Stres Testlerine İlişkin Rehber”, 31 Mart 2016, Sayı:6827

olan bankalara, gecelik, haftalık, aylık (bir veya birden fazla) periyotlarda birbirlerine fon kullandırmaktadır. Bu işlem yurt içinden olduğu kadar yurt dışından da gerçekleştirilmektedir.

Bu işlem nakit temini olması dolayısı ile murabaha ya da ortaklık yöntemleri kullanılmamaktadır. Dolayısı ile bankalar likidite işlemlerinde organize tevarruk yöntemini kullanmaktadırlar.

Yurtdışı Finansal Kesimden Sağlanan Fonlar

Türkiye’de tasarruf açığı bulunmaktadır. Gelişmekte olan bir ekonomiye sahip olan Türkiye ciddi yatırımlara ihtiyaç duymakta fakat bu yatırımları fonlayabilecek yeterli tasarrufa sahip bulunmamaktadır. Türkiye ile benzer konumda bulunan BRICS ülkelerinden büyük doğal kaynaklara sahip olmayan Çin ve Hindistan’a baktığımızda 2018 sonu itibariyle sırasıyla %44,6 ve %29,1 milli tasarruf oranları görmekteyiz. Ancak Türkiye’de bu oran %26,6 olarak gerçekleşmiştir. Aynı oranların 2012 yılında sırasıyla %49,7, %33,5 ve %22,8 olduğu göz alındığında, Türkiye milli tasarruf oranlarını artırma yönünde pozitif adımlar atmış olsa da hala benzer gelişmekte olan ülkelerin altında tasarruf oranlarının olduğu gözlemlenmektedir.²¹ Önceki yılların düşük tasarruf oranları dolayısı ile oluşan borç yükünün çevrilmesi gereği de hesaba katıldığında mevcut tasarruflar yetmemekte ve dış borçlanma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Dış borçlanmada özellikle Körfez fonlarının Türkiye’ye çekilmesinde katılım bankalarının önemli bir rolü bulunmaktadır.

Katılım bankalarında daha önce de bahsi geçen aktif / pasif yönetimindeki vade uyumsuzluğu riskini azaltmada uzun vadeli yurtdışı kredilerinin önemli bir rolü bulunmaktadır. Çünkü yurtdışından sağlanan kaynakların vadesi genelde birkaç seneliktir. Toplanan kısa vadeli fonlar ile uzun vadeli dış kaynakların bir araya getirilmesi, kullanılan kredi vade ortalamasına göre oldukça kısa kalan toplanan fon vadesinin ortalamasını daha iyi bir noktaya çekmektedir. Vade uyumsuzluğu durumu bankalar açısından sistemik risk oluşturabileceği için BDDK tarafından da yakından takip edilmektedir.²²

²¹ World Economic Outlook Database, April 2019. Ulusal Tasarruf Oranı İstatistikleri, https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/01/weodata/weorept.aspx?sy=2009&ey=2018&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&c=223%2C918%2C156%2C228%2C924%2C922%2C199%2C534%2C429%2C436%2C186%2C158%2C111&s=NGSD_NGDP&grp=0&a=&pr.x=66&pr.y=10 [21.06.2019].

²² BDDK İyi Uygulama Rehberi, “Likidite Riskinin Yönetimine İlişkin Rehber”, 31 Mart 2016, Sayı:6827

Yurtdışından sağlanan bu krediler; sendikasyon kredileri, bankalar arası karşılıklı borçlanmalar ve sukuk (kira sertifikası) ihraçları ile yapılmaktadır. Bu yöntemler ağırlıklı olarak teverruka dayanmaktadır.

Firmalara Yapılan Murabaha Bazlı Teverruk

Büyük firmaların bazıları ödemelerinin finansmanını toplu bir şekilde yapmak istemektedirler. Örneğin büyük bir perakendeci birçok firmadan alacağı mallar için yüzlerce fatura gerektirecek işlemler yapmaktadır. Bu gibi durumlarda her bir işleme ayrı bir murabaha düzenlemek büyük bir işgücü ve zaman yükü oluşturmaktadır. Bu durumlarda katılım bankaları müşterilerine teverruk ile finansman sağlayabilmektedirler. Yine çok alıcılı ve satıcılı müstahsil ödemeleri tarzlı işlemlerde, enerji faturası gibi önce kullanımın gerçekleştiği ve daha sonra faturanın kesildiği durumlarda teverruk üzerinden nakit finansmanı yapıldığını görmekteyiz.

Bir başka kullanım alanı da süt, fındık gibi lokal üreticilerden çok miktarda ve sıklıkla yapılan işlemlerde her zaman fatura düzenlenememekte ve finansmanında teverruk yöntemine başvurulabilmektedir. Yine yurt dışında yapılan projelerde ilgili ülkeden temin edilen işçilik, ham madde gibi alımlarda katılım bankasına fatura ibraz etmek her zaman mümkün olmamaktadır.

25.01.2019 tarihli Bankaların Kredi İşlemlerine İlişkin Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik'in 19. maddesinin 4. fıkrası "Satım yöntemlerine dayalı işlemlerde satıcı tarafından müşteri adına düzenlenen belgeler sebebiyle yapılacak ödemelerin finansman sağlayan banka vasıtasıyla yapılması, bankanın kayıtlarında gösterilmesi ve alım satım ilişkisi belgenin bir suretinin bankada muhafazası zorunludur." demektedir. Dolayısı ile hukuki olarak bir işlemin murabaha sayılabilmesi için mutlaka faturanın kredi tarihinden önce kesilmesi ve belgelenmesi zorunluluktur.

Tüm bu işlemler esasen murabahaya dayalı işlemlerdir. Ancak ya işlem yoğunluğundan ya da fatura alınamaması gibi durumlardan dolayı normal murabaha yöntemi ile bunların çözülmesi zor veya imkansız olabilmektedir. Bu nedenlerden dolayı katılım bankaları firmalara yönelik murabaha bazlı teverruk uygulaması yapmaktadır.

Ancak bu durumu çözmek için bazı katılım bankalarının murabaha bazlı teverruk yerine genel vekalet vererek murabaha işlemlerini gerçekleştirmekte olduklarını da eklemek gerekir. Bu yöntemin yukarıda bahsi geçen durumlar için daha uygun bir yöntem olduğu görülmektedir.

Bireysele Yapılan Murabaha Bazlı Teverruk

Bireysel müşterilere yönelik olarak yapılan teverruk uygulaması katılım bankacılığı içerisinde yaygın değildir. Ancak nadir de olsa müşterinin murabaha işlemini yanlış anlayarak firmadan murabaha işlemi başlamadan önce alını yapması gibi zaruret durumlarında uygulanmaktadır.

Ayrıca bazı katılım bankaları faturası temin edilemeyen hizmet alımları, paralı askerlik veya sigorta – vergi ödemeleri gibi devletin süreli olarak tanıdığı kolaylıklardan yararlanabilmek gibi durumlarda müşterilerine teverruk yöntemi ile nakit sağlamaktadırlar. Bu uygulama çoğu katılım bankasında bulunmamaktadır.

Daha uç uygulamalarda müşterilerin ihtiyaç adı altında beyan ettikleri her türlü durumda teverruk ile kredi sağlayan bankalar da vardır. Bu tür uygulamalar genellikle Malezya gibi yurt dışı örneklerinde karşımıza çıkmaktadır.

ORGANİZE TEVERRUĞUN GELİŞTİĞİ KATILIM BANKACILIĞI ARKA PLANI VE ALTERNATİF ÜRETİRKEN UYGULAMA ALANLARINA ÖZGÜN PLATFORM VE ÜRÜNLERİN GELİŞTİRİLMESİNİN GEREĞİ

Katılım bankaları 20. Yüzyılın 2. yarısından itibaren faiz hassasiyeti bulunan ve İslam'ın iktisadi prensipleri içerisinde finansman ihtiyacını gidermek isteyen kişilerce başlatılmış ve konvansiyonel bankalardaki kurumsal yapı ve ürünlerin helal versiyonları üzerinden kurgulanmıştır. Bu bir zaruret olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü hakim iktisadi yapı materyalist bir paradigma üzerine kurumsal yapılarını oluşturmuş ve faiz tüm sistem için yapı taşı vazifesi görmüştür. Böylesi bir ortamda Müslüman birey ve iş adamlarının acil ihtiyaçlarını karşılamak üzere çok küçük ölçeklerde kurulan katılım bankaları, diğer tüm iktisadi kurumları konvansiyonel olan mevcut sisteme eklenmek durumunda kalmışlardır. Dolayısı ile de ilk etapta zaten yürürlükte olan konvansiyonel sistem içerisindeki finansal ürünlerin faizsizleştirilmesi birincil hedef olarak ortaya çıkmıştır.

Zaman içerisinde İslami finans büyümüş olsa da günümüz finans dünyasında halen görece oldukça küçük bir pay almaktadır. Ürün yapıları da genel olarak faizli sistemdeki ürünlerin faizsizleştirilmesi çalışmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Maalesef temel tasarımları İslam iktisadı paradigmasından doğmayan bu ürünler zaman zaman sıkıntılı veya tam olarak İslami prensiplere oturmayan ara çözümlere muhtaç olmuştur.

Teverruk ürünü de bahsi geçen ara çözümlerden bir tanesidir. Esasen İslami finans, ortaklık ya da karşılıksız karz-ı hasen uygulamasının da içinde yer aldığı infak temeline oturması gereken bir sistemdir. Halbuki konvansiyonel finans borcun fazlalık karşılığı verilmesine dayanmaktadır. Dolayısı ile paranın nakit olarak üzerine fazlalık eklenerek doğrudan kullandırılması katılım bankaları açısından mümkün değildir.

Daha önce zikredilen alanlardaki nakit ihtiyaçlarına binaen teverruk uygulaması katılım bankacılığında kullanılmaktadır. Ancak ilgili ürün peşin verip vadede fazlalık almaya dayanan faizin yerine tasarlanmış ve zorlama bir üründür. Kullanım kolaylığı ve sistemin sıkıştığı noktalara çözüm getirmesi hasebi ile yaygın kullanım alanı bulmaktadır.

Teverruk ürünü finansal işlev olarak faize benzediğinden nakit finansmanı gerektiren ve alternatifi bulunamayan alanlara çözüm olabilmektedir. Bu yüzden İslami finansın tüm gereklerini yerine getirecek ve teverrukun kullanıldığı tüm bu alanlara çözüm olabilecek bir ürün eşyanın tabiatı gereği mümkün değildir. Yapılması gereken, her bir alan için ayrı ürünler düşünülmesi ve o alan içerisinde temelini İslami finansal prensiplerin oluşturduğu ürünlerin tasarlanmasıdır. Diğer türlü faizin gördüğü işlevi görebilecek İslami bir ürün bulmak doğal olarak mümkün olamayacaktır.

YENİDEN YAPILANDIRMADA TEVERRUKA ALTERNATİF BİR ÜRÜN; YENİDEN YAPILANDIRMA TEKAFÜL FONU

Aşağıda sunulacak olan “Yeniden Yapılandırma Tekafül Fonu” da yukarıda bahsi geçen çerçeve içerisinde geliştirilmiş ve yeniden yapılandırma alanında kullanılan teverruka bir alternatif olarak sunulmuştur.

YYTF (Yeniden Yapılandırma Tekafül Fonu) Nedir?

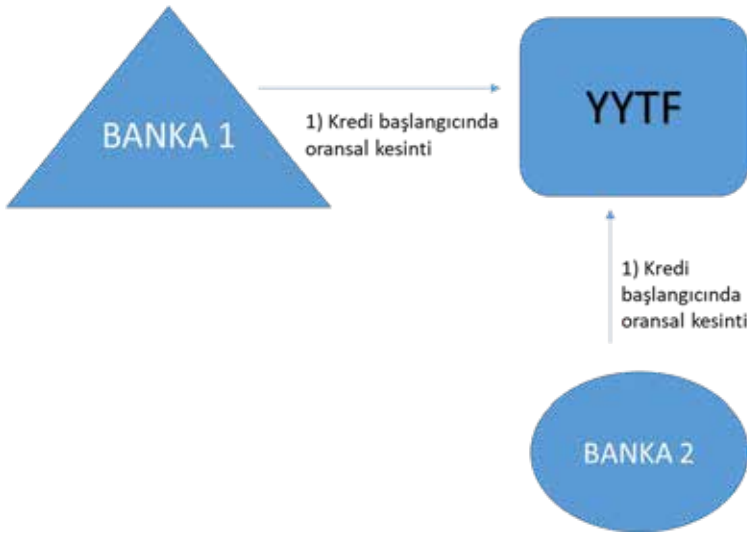
YYTF sadece yeniden yapılandırma alanına yönelik olarak tasarlanmış bir alternatif platformdur. YYTF temel olarak teverruka alternatif sunan bankalararası bir yardımlaşma fonu (sigorta) kurulmasını öngörmektedir. Bu platform müşterisi yapılandırmaya giren bankanın, müşterisine yapılandırma yaparken enflasyon harici bir yük bindirmeden, yani paranın gerçek değerinin korunmasını sağlayarak işlemi gerçekleştirebilmesine olanak sağlamakta ve fon aracılığı ile bankanın yapılandırma sonucu oluşan dolaylı zararını karşılamaktadır. Bu tekafül yapısı ile hem müşteri hem de banka yeniden yapılandırma gerektiren durumlarda zarardan korunmuş olmaktadır.

Fon Nasıl İşliyor?

1) Fonun Oluşturulması

Yeniden yapılandırılmalar için katılım bankaları arasında ortak bir tekafül fonu kurulur. Fon, kredi başlangıcında bankalardan kredinin belirlenmiş cüzi bir oranında yapılan kesintiler ile oluşturulur. Kesinti oranı ilgili bankanın bir önceki senedeki kredi hacmi ve yapılandırma oranları doğrultusunda belirlenir. İlgili kesinti kredi başlangıcında bir defaya mahsus olarak yapılır.

Şekil 4. YYTF Fon Toplama Şeması

YYTF ister katılım bankalarının bu fonu yöneteceği ayrı bir yapılanma ile, istenirse de mevcut tekafül firmaları altında komisyon karşılığı bir havuz olarak işletilebilir. İkinci seçenek, tekafül firmalarının hali hazırda tekafül fonları işletmeleri ve gerekli tüm yazılımlara sahip olmaları sebebiyle daha maliyet etkin gözükmetedir. Bu seçenek tercih edildiği takdirde tekafül firması altındaki mevcut yazılım sistemi ile katılım bankalarındaki sistemlerin birbirleri ile iletişimlerini sağlayacak küçük çaplı yatırımların eklenmesi yeterli olacak ve ilk opsiyonda gerekli olan başlangıç yatırım maliyetlerini minimize edecektir.

2) Yeniden Yapılandırma İhtiyacı Oluştugu Zaman Fonun Devreye Girmesi

Banka, verilen kredinin başlangıcında sigortayı yaptırdıktan sonra ilerleyen aşamalarda müşteri ödemelerinde sıkıntı yaşar ve yeniden yapılandırmaya karar verirse aşağıdaki aşamalar uygulanır:

Banka ile müşteri arasında

A) Banka, müşterisi ile olan borcu toplam rakam üzerinden dondurarak yeniden yapılandırır (Müşteriye karz-ı hasen vererek vadeyi uzatır).

Örneğin; 120 TL bakiyesi ve 6 aylık taksiti (yarım sene) kalmış bir kredi bulunduğunu var sayalım. Bu kredi yapılandırılarak 120 TL'lik borç sabit tutulup 6 aylık vade 12 aya (1 yıl) çıkarılır. Böylece borç 20TL'lik taksitler yerine 10 TL'lik taksitlere bölünür.

B) Banka ödemelerde enflasyon farkını hesaplar ve aylık periyotlarla (TÜİK verileri açıklandıkça) müşterinin aylık ödemelerine ekleyerek tahsil eder (veya baştan tahmini hesaplanarak ve vade sonunda reel gerçekleşmeye göre mahsuplaşarak da uygulanabilir). Yani TÜİK verileri 1 ay geriden geldiği için enflasyon farkı 1 ay sonradan yansılmaya başlayacaktır (12 aylık ödemeler bittikten sonra 1 ay daha enflasyon farkı alınmaya devam edilecektir).

Şekil 5. Yeniden Yapılandırma Durumunda Yytf'nin İşleyiş Şeması

Fon ile banka arasında

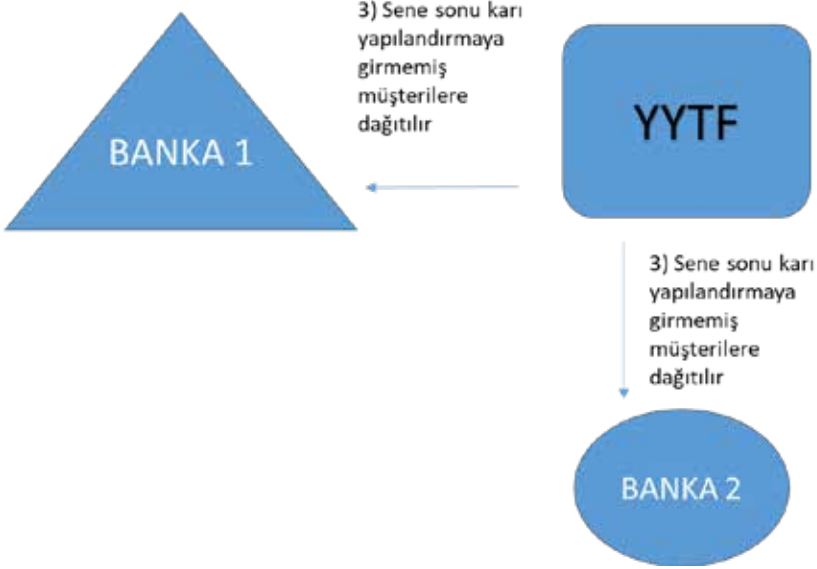
C) Fonun bankaya yeniden yapılandırma dolayısı ile mahrum kaldığı kar payı farkını ödemesi için; yeniden yapılandırma döneminde piyasa ortalama kredi kar payı hesaplanır ve enflasyon oranından çıkarılarak kalan bakiye fon tarafından bankaya ödenir.

Örneğin; kalan 1 senelik sürede ortalama yıllık kar payı %13, enflasyon %10 ise, aradaki fark (yıllık %3), aylık olarak hesaplanarak bankaya fon tarafından ödenir.

3) Dönem Sonunda Fonda Artı Değer Varsa Geri Dağıtılması

Tekafül fonu her sene sonunda kar ve zararını hesaplayarak, artı bir değer varsa bir kısmını yedekleyerek yapılandırmaya girmemiş kredi sahibi bankalara geri dağıtır. Zarar oluşursa (ki genelde karşılaşılan bir durum değildir) tekafül sigortacılığı kapsamında değerlendirilir.

Şekil 6. YYTF'de Dönem Sonunda Kalan Karın Dağıtım Şeması

Güncel Değerler Işığında Oluşması Beklenen Sigorta Kesinti Oranı ve Fon Büyüklüğü

Fon için yapılması düşünülen kesinti oranı ilk sene her bankanın son birkaç senede verdikleri krediler ve yapılandırmaya giren kredilerin oranı ile kredi kar payı ile enflasyon arasındaki fark oranları alınarak hesaplanabilir. Kabaca aşağıdaki formül kullanılabilir:

Fona ödenmesi gereken kesinti oranı (%) = Yapılandırmaya giren borç oranı * (Ortalama kredi kar payı oranı – enflasyon oranı) * 100

İlk seneden sonra ilgili bankadan yapılacak kesintinin oranı, bir önceki sene ilgili banka için fondan çıkan miktarın, bankanın fon ile ilişkilendirilen kredi hacmi ile bölünmesinin, birin biraz üstündeki (ör: 1,1 gibi, ihtiyat için) bir katsayı ile çarpımı ile belirlenir. Böylece bankaların zaruret dışında fona başvurmamalarını sağlayacak ödül / ceza mekanizması oluşturulur.

Bankadan yapılacak kesinti oranı = (Fondan çıkan ödeme miktarı / Fona dahil ettiği kredi hacmi) x 1,1

Müşteri ve Bankadan Tahmini Sigorta Kesinti Oranı Hesabı

(İstatistikler sırası ile 2018 / 2017 sonu itibari ile alınmıştır)²³

Katılım bankaları toplam krediler: 112,5 / 97,6 Milyar TL

Takipteki alacaklar oranı (%): 4,14 / 3,22

Tahmini sektör yapılandırma oranı (%): 2,48 / 1,93 (Takipteki alacakların %60'ı olarak tahmin edilmiştir. Bu oran sürekli değişmekle birlikte sektör temsilcileri tarafından makul bulunmuştur.)

Enflasyon TÜFE (%): 20,3 / 11,9²⁴

Senelik kredi kar payı oranı (%): 24,8 / 14,9²⁵ (Ortalama kar payı oranlarına göre tahmin edilmiştir.)

Ortalama tahmini kalan ödeme süresi: 12 ay (1 yıl)

FONA ÖDENMESİ GEREKEN KESİNTİ ORANI (%) =
Yapılandırmaya giren borç oranı * (Ortalama kredi kar payı oranı – enflasyon oranı) * 100 = 0,0248*(0,248 – 0,203)*100 = 0,1116 (%) **(2018 yılı sonu)**
= 0,0193*(0,149 – 0,119)*100 = 0,0579 (%) **(2017 yılı sonu)**

Yani her kredi için ortalama %0,11 (2018) ve %0,058 lik bir tekafül kesintisi gerekmektedir. Bu da 100.000 TL'lik bir kredi için 110 / 58 TL'lik bir sigorta bedeline tekabül etmektedir.

²³ Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB), *Katılım Bankaları 2018 Raporu*, 2019.

²⁴ “Tüketici Fiyat Endeksi, Aralık 2018 Haber Bülteni”, TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30848> [23.05.2019].

²⁵ “Katılım Bankalarının Konut Finansman Oranları 1 Yılda Yüzde 18 Arttı”, Katılım Dünyası, <https://katilimdunyasi.com/2017/12/11/katilim-bankalarinin-konut-finansman-oranlari-1-yilda-yuzde-18-artti/> [23.05.2019].

	Toplam Krediler (Milyar TL)	Tekafül Kesinti Oranı (%)	Fona Senelik Gelen Miktar (Milyon TL)
2018	112,5	0,11	124
2017	97,6	0,058	57

YYTF'nin katılım bankacılığında yeniden yapılandırmalar için kullanılması halinde fonda 2017 verilerine göre 57 milyon TL ve 2018 verilerine göre 124 milyon TL gibi bir büyüklük oluşması beklenmektedir. Fon Türkiye'de tekafül sisteminin gelişmesine de katkı vermiş olacaktır.

YYTF ile İlgili Önemli Noktalar

YYTF fonu ile ilgili aşağıdaki hususlara da dikkat edilmesinde fayda vardır.

- Kredi sözleşmesine yapılandırma olması durumunda fonun nasıl işleyeceği ile ilgili bir madde eklenebilir (spesifik olarak; kredi yapılandırmaya girerse değişken kar payı uygulanacağı, enflasyon oranının nasıl belirleneceği, yapılandırmada erken ödeme olursa ceza oranı vb. belirtilir). Böylece kredide kullanılan sabit kar payı oranı, yapılandırma sürecinde herhangi bir sıkıntıya girilmeden şemaya göre ayarlanarak uygulanabilir.
- Fondan ödeme yapılan müşterinin KRS veya mevzucu (kredi geçmişi), yapılandırılan borcun tüm borcuna oranı, yapılandırmanın miktarı ve yapılandırmanın taksit sayısına göre negatif bir puan ile cezalandırılır. Böylece her ne kadar yeniden yapılandırma kararı banka veriyor olsa da müşteri açısından yeniden yapılandırma herhangi bir negatif çıktısı olmayan, cazip bir durum olmaktan çıkarılmış olur. Müşteri aynı kredide ikinci bir yapılandırmaya giderse enflasyonun üzerine ceza primi de yüzdesel olarak eklenir. Böylece müşterinin borcu suiistimal etmesi engellenir. Gelen ceza ödemeleri ceza havuzuna aktarılır. Kanunen üç ve üstü kere yapılandırma imkanı bulunmadığı için bu alanda suiistimal etme imkanı doğal olarak bulunmamaktadır.
- Müşteri imkanı olursa yapılandırmaya giren borcunu erken kapatabilir. Erken ödeme ile KRS veya mevzucuna (kredi geçmişi) işlenen negatif etki azaltılır. Bu süreç ile ilgili detaylar sözleşmede net bir şekilde baştan belirtilir.
- Fon tarafından bankaya yapılacak ödemeler ile ilgili vergilerin ödenmesi bankaya aittir. Böylece bankanın yapılandırmaya mümkün olduğunca müşteri yönlendirmemesi teşvik edilmiş olur.

SONUÇ

Günümüzde teverruk olarak geçen organize teverruk kullanım kolaylığı ve finansal fonksiyon açısından faiz ile aynı sonuçları doğuran bir ürün olması dolayısı ile tüm bankacılık alanlarında rahatlıkla kullanılabilir. Ancak temelini İslami finansın dayandığı ortaklık ya da infaka dayalı karz işlemlerinden almayan bu yapıya genel olarak cevaz verilmezken sadece ihtiyaç hallerinde şekil şartlarını karşılamak kaydıyla İslam hukukçuları tarafından izin verilmektedir. Finansal ve iktisadi çıktıları da faizden farklı olmayan, yani faiz işlemi sonucu oluşan “zenginliğin belli ellerde toplanması” problemi, dara düşeni kaldıran değil elindeki de alan bir yapıda olması vb. gibi birçok problemi bünyesinde barındıran bu ürün borç karşılığında ek para alınmasına dayalı bir üründür.

Bu ürün günümüz İslami finansında ve ülkemizde giderek daha fazla hacim kazanmaktadır. Malezya ve bazı Körfez ülkelerinde hemen her alanda kullanılan bu ürün Türkiye’de görece çok daha kısıtlıdır ve bu makalede detayları ile açıklanan beş ana alanda kullanılmaktadır. Bu alanlardan bireysel müşterilerin nakit ihtiyaçlarına yönelik yapılan kullanımlar halen birçok katılım bankasında uygulanmamakta, oldukça kısıtlı bir kullanımı bulunmaktadır.

İdeal olan, organize teverruk yerine İslami finans paradigmasına dayanan ve İslam ekonomisi prensipleri ile çelişmeyen uygulamaların geliştirilerek bu ürünün yerine ikame edilmesi olacaktır. Günümüzde organize teverrukun uygulandığı alanlara bakıldığında tek bir çözüm önerisinin yeterli olmayacağı, farklı doğaya sahip alanlar için farklı çözüm önerilerinin üretilmesi gerektiği görülmektedir.

Türkiye’de organize teverrukun en yoğun kullanıldığı alanların başında gelen yeniden yapılandırma alanı için tekafüle dayalı bir çözüm sunulabileceği bu makalede paylaşılmıştır. Yeniden yapılandırma tekafül fonu (YYTF), her sene milyarlarca liralık yeniden yapılandırma işleminin organize teverruk ile yapıldığı bu alana yardımcı olmaya dayalı faiz şaibesinden kurtarılmış tamamen helal bir içerik önerisinde bulunmaktadır. Danışma kurullarında yer alan birçok İslam hukukçusuyla yapılan görüşmelerde bu ürünle ilgili pozitif dönüşler alınmış ve herhangi bir negatif geri bildirimle rastlanmamıştır.

Mevcut durumda hem katılım bankaları hem de konvansiyonel bankalar yeniden yapılandırma ile zora düşmüş müşterilerine bir yandan iflastan kurtuluş imkanı sağlarken, diğer yandan artan riskten dolayı daha fazla ödeme yükünün altına sokmaktadırlar. YYTF ise dara düşüp yeniden yapılandırmaya alınan müşterisine karz benzeri finansman ile fazlalık bindirmeden, sadece paranın enflasyon karşısında erimesini engelleyerek bankaya haksızlık oluşturmayacak

bir kesinti ile, zor zamanında yardımcı olmaktadır. Sigorta uygulaması ile de bankaların ve dolayısı ile parayı yatıran yatırımcıların zararının önüne dayanışma yolu ile geçilmektedir.

YYTF uygulaması yıllara göre binde 0,5 / 1 civarlarında bir sigorta yükü getirirse de yapılandırma sürecindeki firmaların temerrüde düşme oranının (ödeme yüklerinin hafiflemesi dolayısı ile) azalmasına da katkı sağlayacaktır. Böylece batma ile yüzme arasındaki kırılğan bölgede kalan firmalar hafifleyen ödeme yükleri ile daha fazla ayakta kalma şansını yakalayacaklar, hem bankaların batık kredi oranını azaltarak katılım bankacılığı sistemine destek verecek hem de ekonomi içerisindeki yerlerini koruyarak çalışanlarına, ailelerine ve ülke GSYİH'na pozitif katkı vermeye devam edebileceklerdir.

YYTF ile sergilenecek dayanışma, konvansiyonel bankacılık uygulamalarında yer almadığı için müşteri sadakatine de ciddi katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca katılım bankacılığına özgün faydalı bir ürün olarak sektörün pozitif ayrışmasına ciddi bir katkıda bulunacaktır. Yurtdışına gönderilen komisyonların ülkemizde kalmasının sağlanması ve tekaful sigortacılığının hacmine olumlu katkı yapma potansiyeli de diğer pozitif yan çıktılar olarak gözükmektedir.

KAYNAKÇA

- II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi Sonuç Bildirgesi. (2019). <http://www.kto.org.tr/d/file/ii-islam-ticaret-hukuku-kongresi-sonuc-bildirgesi.pdf> [22 Haziran].
- Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI). (2015). *Faizsiz Finans Standartları*, İstanbul: TKBB Yayınları
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK). (2016). *Bankaların Sermaye ve Likidite Planlamasında Kullanacakları Stres Testlerine İlişkin Rehber*. İyi Uygulama Rehberi, (31 Mart), Sayı:6827.
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK). (2016). *Likidite Riskinin Yönetimine İlişkin Rehber*. İyi Uygulama Rehberi, (31 Mart), Sayı:6827.
- Bankaların Likidite Karşılama Oranı Hesaplamasına İlişkin Yönetmelik, T.C. *Resmî Gazete*, 28948, 21 Mart 2014.
- Bankaların Likidite Yeterliliğinin Ölçülmesine ve Değerlendirilmesine İlişkin Yönetmelik, T.C. *Resmî Gazete*, 2633301, 01 Kasım 2006.
- Bayındır, S. (2012). Modern Faizsiz Finansman Araçlarından Teverruk ve Ges'in Fikhi Tahlili. *Fikhi Açıldan Finans ve Altın İşlemleri - Tebliğ ve Müzakereler - Tartışmalı İlmi Toplantı*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 160.

- Buhûti, M. B. Y. (2009). *Keşşâfu'l-kınâ' 'an (metni)'l-İknâ*, C: III, Beyrut: Darü'l Kütübi'l-İlmiyye.
- Cebeci, İ. (2016). Teverruk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ek-II
- Çakır, M. (2018). *İslam Hukuku Açısından Teverruk İşlemleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara.
- Çetmi, D. (2018). *İslam Hukukunda Teverruk ve Günümüz Uygulaması* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul.
- DD&Co Limited (DDCAP Group). (2019). *Mülakat*. Mustafa Sancar, İstanbul, 12 Nisan.
- El-Menî, A. B. S. (2004). "Et-Te'şilü'l-Fıkhî Li't-Teverruk Fî Dav'î'l-İhtiyâcâtî't-Temvîliyyeti'l-Mu'âşıra". *Mecelletü'l-buhûsî'l-İslâmiyye*, (72): 353.
- El-Mevsûatü'l-Fıkhiyye. (2004). XIV. *Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye*, Kuveyt.
- Hadzic, F. & Hanic, A. (2015). Specifics Of Tawarruq Financing Models in İslamic Banking. *4th international scientific conference "Economy of integration" : Challenges of economy in environment under crisis : ICEI 2015*. University of Tuzla, Faculty of economics, Tuzla: 123-139.
- İbn Âbidîn. (2000). *Reddü'l-muhtâr*, Dımaşk: Hüsâmeddin b. M. Sâlih el-Ferfûr (nşr.), XV, 567-572.
- Katılım Dünyası. (2019). *Katılım Bankalarının Konut Finansman Oranları 1 Yılda Yüzde 18 Arttı*. <https://katilimdunyasi.com/2017/12/11/katilim-bankalarinin-konut-finansman-oranlari-1-yilda-yuzde-18-artti/> [23 Mayıs].
- Mecelletü Mecma'î'l-Fıkhî'l-İslâmiyyi'd-Düvelî (2013). XIX, Cidde.
- Rabitatü'l-Alemi'l-İslâmi (t.y.), *el-Karar es-Sâni bi-Şe'ni mevdu': et-Teverruk kemâ tecrîhi ba'du'l masârif fi vakti'l-hadır*
- Rahman, Z. & Ab Manan, S. (2014). Tawarruq as a Useful Instrument to Finance Retail the Halal Way. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, (121): 281-290.
- Soğukpınar, A. (t.y). Teverruk. Yayınlanmamış makale taslağı. Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB).
- Süveylim, S. B. İ. (2003). Et-Teverruk vet-Teverruku'l-Munazzam. *Mecma'ü'l-Fıkhî'l-İslâmi li-Rabitati'l-Alemi'l-İslâmi*. Mekke: 3.
- Süyûtî ,M. (1994). *Meçâlibü Üli'n-Nühâ Fî Şerhi Ğâyeti'l-Müntehâ* (III, 62), Baskı yeri yok: M. Züheyr Şâvîş.

- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı). (2019). *Tüketici Fiyat Endeksi, Aralık 2018 Haber Bülteni*. <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30848> [23 Mayıs].
- Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB). (2019). *Katılım Bankaları 2018 Raporu*.
- World Economic Outlook Database, April 2019. (2019). *Ulusal Tasarruf Oranı İstatistikleri*. https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/01/weodata/weorept.aspx?sy=2009&ey=2018&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&c=223%2C918%2C156%2C228%2C924%2C922%2C199%2C534%2C429%2C436%2C186%2C158%2C111&s=NGSD_NGDP&grp=0&a=&pr.x=66&pr.y=10 [21 Haziran].

MERKEZ BANKALARININ FAİZSİZ PARA PİYASASI YÖNETİMLERİNE YENİ BİR ÖNERİ: TEKARUZ YÖNTEMİ

Fatih KAZANCI¹

Kuveyt Türk Katılım Bankası, Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru: 26 Ağustos 2019

Kabul: 31 Aralık 2019

JEL Sınıflandırma:

F65

E5

E58

Anahtar Kavramlar:

Merkez Bankacılığı,
Para Piyasası Ürünleri,
Likidite Yönetimi,
Faizsiz Bankacılık, Karz
Sözleşmesi, Tekaruz
Yöntemi

ÖZ

Dünya genelinde merkez bankaları, kontrolü ettikleri bankaların likidite yönetimlerine katkı sağlamak amacıyla faize dayalı para piyasası ürünleri kullanırlar. Malezya, Bahreyn, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi bazı İslam ülkesi merkez bankaları ise faizli para piyasası ürünlerine ek olarak faizsiz para piyasası ürünleri kullanılmaktadırlar. Fakat bu faizsiz para piyasası ürünlerinin bazıları üzerinde fıkhi tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Oysaki dünya genelinde faizsiz bankaları da kontrol eden merkez bankalarının fıkhi açıdan uygun para piyasası ürünleri kullanmaları gerekmektedir. Karşılığında herhangi bir fazlalık verilmediğinde faiz içermeyen sözleşmeler kapsamında olan karz sözleşmeleri yardımıyla yapılandırılan ürünler, fıkhi açıdan uygun olarak kabul edilmektedirler. Makalede, ikili (dual) finansal sistemi kontrol eden bazı ülkelerin faizsiz para piyasası ürünleri teknik ve fıkhi açıdan detaylı olarak incelenmiş ve makale sonunda karşılıklı karz sözleşmeleri kullanılarak, "tekaruz yöntemi" yardımıyla yapılandırılan iki yeni faizsiz para piyasası ürünü sunulmuştur. İkili (dual) finansal sistemleri kontrol eden merkez bankaları bu yeni ürünleri kullanarak faizsiz para piyasalarına katkıda bulunabilirler.

¹**Sorumlu Yazar:** Dr., Kuveyt Türk Katılım Bankası A.Ş., fatih.kazanci@kuveytturk.com.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7865-4229>

Kaynak göster: Kazancı, F. (2019). Merkez Bankalarının Faizsiz Para Piyasası Yönetimlerine Yeni Bir Öneri: Tekaruz Yöntemi. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 5(2) 197-227.

© IZU Uluslararası İslam Ekonomi ve Finansı Araştırma ve Uygulama Merkezi. Tüm Hakları Saklıdır.

A NEW PROPOSAL TO INTEREST-FREE MONEY MARKET MANAGEMENT OF CENTRAL BANKS: TEKARUZ METHOD

Fatih KAZANCI ²

Kuveyt Türk Participation Bank, Turkey

ARTICLE INFO

Article history:

Received: August 26, 2019

Accepted: December 31, 2019

JEL Classification:

F65

E5

E58

Keywords:

Central Banking,
Money Market Products,
Liquidity Management,
Islamic Banking,
Qard Contracts,
Tekaruz Method

ABSTRACT

Central banks around the world use interest-based money market products to contribute to the liquidity management of the banks under their control. Some central banks, such as Malaysia, Bahrain, Kuwait and the United Arab Emirates, use interest-free money products in addition to the interest-based money market products. However, the fiqh debates over some of these interest-free money market products continues today. Therefore, central banks, which also control interest-free banks around the world, must use fiqh-appropriate money market products. Qard contracts are interest-free contracts and no surplus is received in return. For this reason, products structured with the help of qard contracts are considered to be in accordance with fiqh. In this article, the interest-free money market products of some countries that control the dual financial system are examined in detail from a technical and fiqh point of view. At the end of the article, two new interest-free money market products which are formed by tekruz method are presented. As a result, central banks that control dual financial systems will be able to contribute to interest-free money markets through these new products.

² **Corresponding Author:** Dr., Kuveyt Türk Participation Bank A.Ş., E-mail: fatih.kazanci@kuveytturk.com.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7865-4229>

To cite this article: Kazancı, F. (2019). A New Proposal to Interest-Free Money Market Management of Central Banks: Tekaruz Method. *Journal of Islamic Economics and Finance*, 5(2), 197-227.

© IZU International Research Center for Islamic Economics and Finance. All rights reserved.

Merkez bankaları kontrol ettikleri bankaların likidite yönetimlerine katkı sağlamak amacıyla çeşitli para piyasası ürünleri kullanmaktadırlar. Günümüzde konvansiyonel bankacılık sistemi için geliştirilmiş pek çok para piyasası ürünü mevcuttur. İslam ülkelerindeki bazı merkez bankaları faizsiz bankacılık sistemine yönelik ürünler sunamamakla birlikte bazıları da faizsiz ürünler sunmaktadırlar. Faizsiz para piyasası ürünleri kullanan merkez bankalarının başında Malezya, Bahreyn, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri Merkez Bankaları gelmektedir. Faizsiz bankalara sunulan ürünlerin bazıları fıkhi açıdan uygun olsa da bazıları fıkhi açıdan tartışmalı ürünlerdir.

Karz sözleşmeleri faizsiz para piyasası yönetiminde kullanılabilir bir sözleşme türü olduğundan bu sözleşme yoluyla yeni ürünler oluşturulabilir. Karz sözleşmesi sayesinde insanlar karşılık beklemeden, yardım amaçlı olarak işlem gerçekleştirirler. Bu sözleşmeler genellikle misli mallar yani standart mallar üzerine gerçekleşir. Para da misli mal kategorisinde olup, karz sözleşmesiyle karşı tarafa verilen borç para kullanıldıktan sonra misliyle vadesinde borç veren tarafa geri ödenir. Karz işlemleri karşılığında borç veren tarafa herhangi bir getiri ödenmediğinden bu işlemler faizsiz işlemler kategorisinde değerlendirilirler.

Makale içerisinde önerilen tekaruz yöntemi ise bir karşılıklı karzlaşma yöntemidir. Bu yöntemde, ihtiyaç duyan tarafa borç/kredi verilip vadesinde geri alınmakta sonrasında ise ihtiyaç duyulduğunda ilk verilen borç/kredi tutarına kadar borç/kredi alınmaktadır. Tekaruz yöntemi, birbirlerine karşılıklı olarak borçlanan insanlar arasında kullanılabilmesi gibi bankacılık sektöründe faizsiz bankalar arasında ve faizsiz bankalar ile merkez bankası arasında kullanılabilir bir yöntemdir.

Bu makalenin yazılma amacı, bazı İslami ülke merkez bankalarının faizsiz yeni para piyasası ürünleri kullanabilmesine olanak tanımadır. Bunun için makale içerisinde, karşılıklı karz sözleşmeleri yani tekaruz yöntemi baz alınarak bir merkez bankasının faizsiz bankalararası para piyasası kurmasına ve bir merkez bankasının bir faizsiz banka ile likidite yönetmesine yönelik yeni ürünler sunulmaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu makale, merkez bankalarının hem konvansiyonel hem de faizsiz bankaları yönettiği ikili (dual) finansal sistemlerde faizsiz bankaların kullandığı para piyasası işlemlerini konu almaktadır. Dünyada ikili finansal sistem yöneten birden fazla ülke merkez bankası mevcut olup, bu ülke merkez bankaları pek çok farklı sözleşmeye dayalı olarak yapılandırılan faizsiz para piyasası ürünü kullanırlar.

Makalede dünyadaki ikili finansal sistem yöneten ve kullanan 4 ayrı ülke ve bu ülkelerin faizsiz para piyasası işlem türleri ve bu yöntemlerin dayandığı sözleşme türleri detaylı olarak incelenmiştir. Makalenin son kısmında, bu faizsiz ürünlere ek olarak kullanılabilir farklı bir yöntem olan tekaruz yöntemi ile yapılandırılan iki farklı ürün sunulmuştur.

ARAŞTIRMA

Bu makalede yapılan araştırmanın amacı dünyada ikili finansal sistemleri kontrol eden merkez bankalarının kullandıkları faizsiz para piyasası (likidite) yönetim ürün çeşitliliğini araştırmak ve merkez bankalarının faizsiz bankalarla ve faizsiz bankaların kendi aralarında kullanabilecekleri yeni faizsiz ürünler kurgulamaktır.

Araştırma yöntemi olarak niteliksel araştırma yöntemi kullanılarak geniş çaplı bir yayın taraması gerçekleştirilmiştir. Araştırmada Güney Doğu Asya ve Körfez Ülkelerinden oluşan iki farklı coğrafi bölge dikkate alınmıştır. Bu bölgelerde faizsiz finansa en fazla katkı yapmış olan ülkelerden Malezya, Bahreyn, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri Merkez Bankaları ve bu bankaların faizsiz bankalara sundukları faizsiz para piyasası ürünleri detaylı olarak incelenmiştir. Tüm ürünler hem teknik açıdan hem de fihhi açıdan irdelenmiştir.

Para Politikası Yönetiminde Likidite Kavramı ve Faizsiz Bankacılıkta Likidite Yönetimi

Merkez bankası açısından likidite yönetimi, bankacılık piyasasındaki rezervlerin para politikası amaçları için yönetilmesini ifade eder (Taner, 2008: 4). Merkez bankaları, içerisinde parasal büyüklükleri de içeren makroekonomik likiditeye odaklanmış olsalar da bir merkez bankası için likidite, bankacılık sisteminin toplam rezervini ifade eder. Diğer bir ifadeyle likidite, dolaşımdaki banknotlar, hazine hesapları ve cari hesap kalemlerinden oluşmuş bulunan merkez bankası bilançosu yükümlülüklerinden oluşur (Güler, 2009: 5).

Merkez bankaları makroekonomiyi yönetirken, likidite ile olan iletişimlerini kısa vadeli faiz oranlarıyla sağlar ve likidite yönetimi için bazı operasyonlar gerçekleştirirler. Merkez bankalarının likidite yönetimindeki etkinliği ve fonların kısa vadeli faizlerde baskı yaratmadan transfer edilmesi bu piyasanın etkin çalışması ile doğrudan ilişkilidir. Piyasada likidite açığı veya fazlası olması durumlarında bir merkez bankasının açık piyasa işlemleri gibi araçlara sahip olması gerekir. Piyasadaki aktörler, likidite ihtiyaçları olması

durumunda bu araçları kullanmak için merkez bankasında teminat tutmak zorundadırlar. Buna ek olarak piyasadakiler, gün sonunda likidite eksikliklerini, geç likidite penceresi aracılığıyla giderebilirler (Bindseil, 2000: 6).

İslami Finansal Hizmetler Kurulu'na (IFSB) göre; "Faizsiz finansal kuruluşlar, cari hesaplar ve yatırım hesapları için ayrı ayrı ve genel olarak likidite risklerini dikkate alarak bir likidite yönetim yapısına sahip olmalıdırlar." (Greuning ve Iqbal, 2008: 154). Faizsiz bankalarda likidite riski, piyasadaki likidite eksikliğinden veya finansmana erişememekten kaynaklanabilir. Piyasada oluşabilecek likidite eksikliği durumlarında, likit olmayan varlıklar, bankanın finansal yükümlülüklerini yerine getirmesini zorlaştıracaktır. Finansmana erişilemediği durumda ise banka, uygun bir maliyetle borçlanamayacak veya fon toplayamayacaktır.

Likidite riski, aşağıdaki nedenlerle faizsiz bankaların karşılaştıkları en kritik risklerdendir:

- Fıkhi açıdan uyumlu bir para piyasasının bulunmaması ve bankalararası piyasanın darlığı likidite riskinin önde gelen nedenidir. İhtiyaç duyulması halinde faizsiz borçlanma araçlarının mevcut olmaması ve aktif bir bankalararası para piyasasının olmaması faizsiz bankaların pozisyonlarını etkin bir şekilde yönetme imkânını kısıtlamaktadır.
- Konvansiyonel bankalar, iyi geliştirilmiş ve etkin olarak çalışan bankalararası piyasalar sayesinde gecelik vadeden kısa vadeye kadar uzatılmış borçlanma imkânlarına sahiplerdir. Bu sayede konvansiyonel bankalar, kısa vadeli nakit akışları için gereken likiditeye kolayca ulaşırlar. Son kredi mercii olan merkez bankaları tarafından konvansiyonel bankalara sunulan bankalararası piyasa, borçlanma araçları için ikincil piyasa ve iskonto (reeskont) penceresi gibi likidite yönetiminin tipik araçları faiz temelli olduklarından faizsiz bankalar tarafından kullanılamazlar.
- Faizsiz bankaların pek çoğu, cari hesaplarında vadesiz mevduat olarak yüksek tutarda fon tutmaktadır ve bu fonlar herhangi bir zamanda geri çekilebilmektedir. Bazı faizsiz bankalar, cari hesapların küçük bir kısmı ile yatırım yapmaktadır. Bu durumda faizsiz bankalar, kısa vadeli likidite yönetim araçlarına sahip olmadıklarından yüksek miktarda fon, bankada atıl olarak kalabilmektedir (Greuning ve Iqbal, 2008: 154-155).

Dünyanın Önemli Faizsiz Para Piyasaları ve Faizsiz Para Piyasası Ürünleri

Dünyada faizsiz para piyasası kurup yöneten ülkelerin başında Malezya gelmektedir. Bu ülkeyi Körfez Bölgesi ülkelerinden Bahreyn, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri izlemektedir. Aşağıda bu ülkelerin merkez

bankalarının kullandıkları faizsiz para piyasası ürünleri hakkında bilgi verilmektedir.

Malezya Merkez Bankası Faizsiz Para Piyasası Ürünleri

Aşağıda detayları verilen faizsiz para piyasası ürünleri sayesinde Malezya Merkez Bankası (Bank Negara Malaysia - BNM), bankaların birbirlerinden likidite temin etmelerine ve kendisi ile faizsiz bankalar arasında likidite yönetimine katkı sunmaktadır.

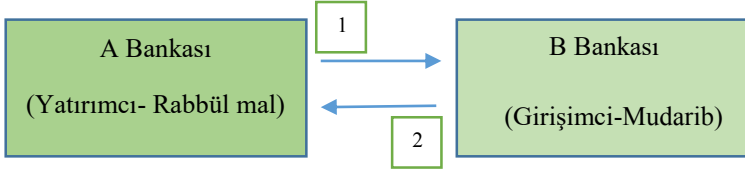
Bankalararası Mudaraba Yöntemi

Mudaraba yöntemi fıkhi açıdan tüm dünyada kabul gördüğünden sorunsuz bir yöntem olarak kabul edilir. Bu yöntemin kabul görmesinin nedeni, emek sermaye ortaklığına dayalı olmasıdır. Emek sermaye ortaklığında elde edilecek kârın hangi oranda paylaşılacağı işin başında belirlenir. Malezya Merkez Bankası bu işlem türünde sistemi kontrol eden ve karşılığında komisyon elde eden bir konumdadır.

Bu yöntemde, normal şartlar altında yatırım yapılan banka (mudarib), karşı tarafa gösterge niteliğinde bir kâr oranı (gross profit) teklif eder. Eğer vade gecelik olarak belirlenmişse, kâr değişimi önemsiz olacağından bu teklifteki kâr oranı gösterge niteliğindeki kâr oranı ile aynı olacaktır. Her ne kadar Malezya Merkez Bankası Fıkhi Danışma Kurulu'na göre; getiri oranının, alıcı bankanın 1 yıllık yatırım için elde edeceği kârın dağıtılmasından önceki brüt kârına eşit olması gerekse de, uygulamada Malezya Merkez Bankası tarafından para politikası gereği açıklanan gecelik faiz oranı, gösterge niteliğindeki kâr teklifi ile aynı olmaktadır. Bankalararası mudaraba yöntemi, yatırım amacıyla değil mevduat (deposit) yatırma amacıyla kullanıldığı için bankalar, potansiyel kayıp beklentisi içerisinde değillerdir. Oysaki İslam ekonomisinde mudaraba işlemi ortaklık amacıyla yapıldığından kâr elde edildiği kadar zarar edilme ihtimali de mevcuttur. Bu nedenle, yatırım yapan sermayedarın, zarar etmeyi de göze alması gerekir (Alam ve Rizvi, 2016: 75).

Aşağıda bu yönteme ait ikili ilişkiye ait bir örnek gösterilmektedir. Bu örnekte elde edilecek kâr, bankalar arasında belli bir oranda paylaşılmaktadır.

Şekil 1. Bankalararası Mudaraba Yöntemi

Kaynak: Islamic Financial Services Board, 2008

1. A bankası likidite fazlası olan yatırımcı bankadır. A bankası B bankası ile yaptığı mudaraba anlaşmasına istinaden B bankasına fon sağlar.

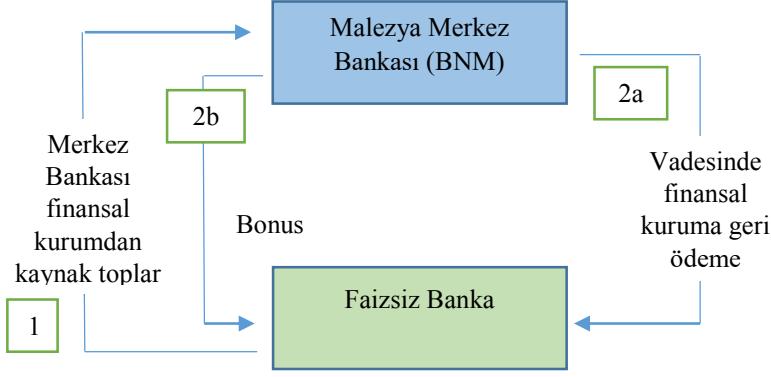
2. B bankası likidite eksiği olan bankadır. B Bankası, A bankasından aldığı fonu vadesine kadar faizsiz yöntemlerle yatırım yaparak elde ettiği kârı başta yapılan sözleşmeye istinaden A bankası ile paylaşır. Sonuçta vadesinde anaparayı ve A bankasının payına düşen kârı, A bankasına öder.

Vedia (Emanet) Kabulü Yöntemi

Vedia kabulü yönetiminde faizsiz banka, işlem gününün sonunda elindeki fazla fonları gecelik olarak Malezya Merkez Bankası'na (BNM) yatırır. BNM, ertesi gün, bir gün önce aldığı fonu kendi takdirine bağlı olarak bir bonus (hibah) ile faizsiz bankaya geri öder. Bonus miktarı vedia sözleşmesi içerisinde yer almaz (Alam ve Rizvi, 2016: 77). Uygulamada merkez bankasının ödediği bonus miktarı genellikle bankalararası mudaraba yatırımlarının ortalamasına karşılık gelmektedir (Islamic Financial Services Board, 2008: 25). Günlük yatırma limiti olmayıp, faizsiz bankalar likidite fazlalıklarının tamamını BNM'ye yatırabilirler. BNM ayrıca bankalarla arasında kurulmuş olan otomatik ihale sistemi aracılığıyla da kendi parasını, 1 haftadan 3 aya kadar farklı vadelerle faizsiz bankalara vedia sözleşmesi ile değerlendirebilir. Bu ürün BNM ile faizsiz bankalar arasında kullanılmaktadır (Alam ve Rizvi, 2016: 77).

Bu yöntemin nasıl kullanıldığı ile ilgili özet bilgi aşağıdaki şekilde gösterilmektedir

Şekil 2. Vedia Kabulü Yöntemi

Kaynak: Islamic Financial Services Board, 2008: 54

1. Likidite fazlasını yönetmek isteyen faizsiz banka vedia sözleşmesi ile elindeki likiditeyi Malezya Merkez Bankası'na gönderir.

2a. Merkez Bankası, vadesinde likiditeyi faizsiz bankaya geri öder.

2b. Merkez Bankası, bu likiditeye ek olarak faizsiz bankaya isterse bonus (hibah) ödemesi yapar.

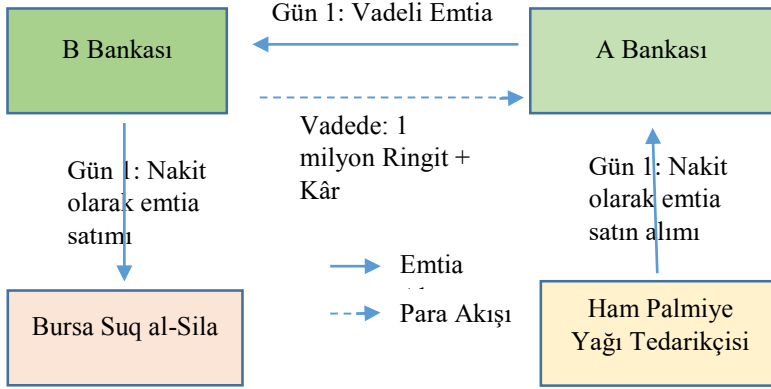
Merkez bankası bu ürünle faizsiz bankanın fazla likiditesini değerlendirmektedir. Bu likidite fazlası, vadesine kadar merkez bankasında saklanmakta ve vadesinde faizsiz bankaya geri ödenmektedir. Geri ödeme esnasında merkez bankasının faizsiz bankaya bonus vermesi ise kendi inisiyatifindedir.

Emtia Murabahası Programı

Emtia murabahası yöntemi, katılım bankalarının kendi aralarında likidite yönetirken kullandıkları en önemli araçlardan biridir. Katılım bankaları bu yöntemi likidite yönetiminde konvansiyonel bankalarla da kullanmaktadırlar. Teverruk temeline dayalı olarak gerçekleştirilen bu işlemler organize teverruk olarak da adlandırılmaktadır.

Aşağıda, Malezya'da yerleşik faizsiz bankaların emtia murabahası işlemlerini nasıl gerçekleştirdikleri gösterilmektedir.

Şekil 3. Emtia Murabahası Plasmanı (Commodity Murabahah Placement)

Kaynak: Alam ve Rizvi, 2016: 78

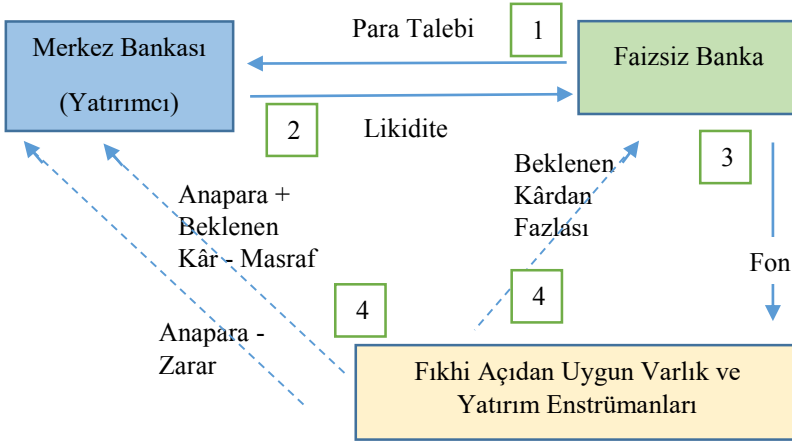
Şekil 3'te, A Bankası, ham palmiye yağı tedarikçisinden yatırım yapmak istediği kadar mal satın alır. A Bankası daha sonra B Bankasına murabaha ile vadeli olarak bu malı satar. B Bankası bu malı A Bankası ile aynı fiyatla Malezya Borsası'nda (Bursa Suq al-Sıla - BSAS) satar. Borsa bu malı rasgele herhangi bir alıcıya satacaktır. Uygulamada genellikle B Bankası, A Bankası adına bir mal olarak üçüncü tarafa (borsaya) satmakta ve istediği nakde ulaşmaktadır. Bu işlem pratikte teverruk sözleşmesine dayalı bir işlemdir (Alam ve Rizvi, 2016: 78-80).

Vekâlet (Vakala) Yatırım Yöntemi

Vekâlet, kişinin temsile uygun bir konuda bir başkasını kendi yerine ataması olup vekâlet vermek fıkhen meşru bir işlemdir. Vekâlet aynı zamanda bağlayıcı olmayan (gayr-ı lazım) bir sözleşme türüdür (AAOIFI, 2012: 476). Vekâlet yatırım sözleşmeleri, faizsiz bankalar tarafından ya kurumsal müşterilerinden veya diğer faizsiz bankalardan yatırım kabul etmekte kullanılmaktadır. Malezya'da, Malezya İslami Bankacılık Kurumları Birliği 24 Kasım 2009'da standart vekâlet yatırım sözleşme işlemlerini başlatmıştır. Vekâlet işlemlerinin kâr dağıtımında mudarabada olduğu gibi bir kâr paylaşımı olmamaktadır. Vekâlet yatırımlarında masraflar düştükten sonra anapara ve kâr yatırımcıya ödenir.

Aşağıda Malezya Merkez Bankası ve faizsiz bir banka arasındaki vekâlet yatırımı işleminin aşamaları gösterilmiştir.

Şekil 4. Vekâlet Yatırımı Yöntemi

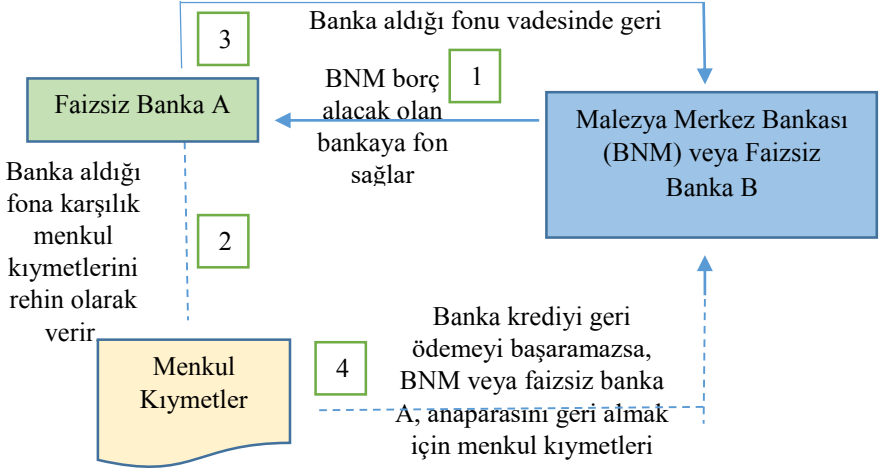
Kaynak: Islamic Financial Services Board, 2014: 76

Rehin Anlaşması Yöntemi

Rehin anlaşması ile fon arz eden taraf karz-ı hasen yöntemi ile fon ihtiyacı olan tarafı finanse etmektedir. Finansman sağlayan taraf elindeki menkul kıymetleri teminat olarak karşı tarafa iletir. Böylece fon arz eden tarafa bir güvence verilmektedir. Ancak alıcının vadesinde geri ödemeyi yapamaması durumunda finansör elindeki teminatları satma hakkına sahip olacaktır. Kalan bir bedel olması durumunda da bakiyeyi alıcıya ödeyecektir. Aşağıdaki şekilde rehin anlaşmasının işleyişi şematik olarak gösterilmektedir.

Malezya Merkez Bankası, yukarıdaki şekilde görüldüğü gibi para piyasasında likidite yönetimi için rehin anlaşması yöntemini kullanmaktadır. Bu işlemin getirisi hibe şeklinde olmaktadır ve ortalama olarak bankalararası para piyasası oranına dayanılarak belirlenir. Hibe verilmesi tamamen borç alan tarafın takdirinde olup, rehin veya karz sözleşmesinde hibe verileceğine dair bir vaad olmamalıdır (Alam ve Rizvi, 2016: 82).

Şekil 5. Rehin Anlaşması Yöntemi

Kaynak: Islamic Financial Services Board, 2014: 35.

Sat ve Geri Satın Al Yöntemi (İslami Repo)

Bu yöntem, satıcının alıcıya anlaşmaya varılan bir fiyatla varlık sattığı, iki taraflı bir para piyasası işlemidir. Sonrasında her iki taraf da söz konusu varlığı anlaşmaya varılan bir fiyatla satıcıya satmayı vaad eden iki taraflı bir sözleşme yapmaktadır.

Aşağıda işlem safhaları detaylı olarak anlatılmıştır:

1. Sat ve geri satın al sözleşmesi uyarınca işlem yapan taraflar iki ayrı sözleşme düzenlerler.

a) Birinci sözleşmeyle satıcı faizsiz bir varlığı alıcıya satar ve alıcı (yatırımcı) her iki tarafça da mutabık kalınan bir fiyatla varlığı satın alır.

b) Ayrıca alıcının, varlığı ilk sahibine geri vereceğini taahhüt eden ve satıcının, varlığı belirli bir vadede belirli bir fiyata satın alacağına dair bir “satın alma sözleşmesi” düzenlenir.

2. Varlığın mülkiyeti birinci sözleşmeye göre alıcıya (yatırımcıya) devredilir.

3. Varlık ancak aşağıdaki koşullarla satılabilir:

a) Varlık ihraççısı bu sözleşme kapsamında kendi varlığını satın alamaz.

b) Sözleşmenin vadesi işlem için kullanılan varlığın vadesi içerisinde kalmalıdır.

4. Sat ve geri satın al sözleşmesinin içerdiği varlık, kâr olarak geçici temettü ödememeli veya herhangi bir kupon ödemesi içermemelidir. Aksi halde satıcı birinci sözleşme uyarınca satışı indirimli yapmalıdır.

Bahreyn Merkez Bankası Faizsiz Para Piyasası Ürünleri

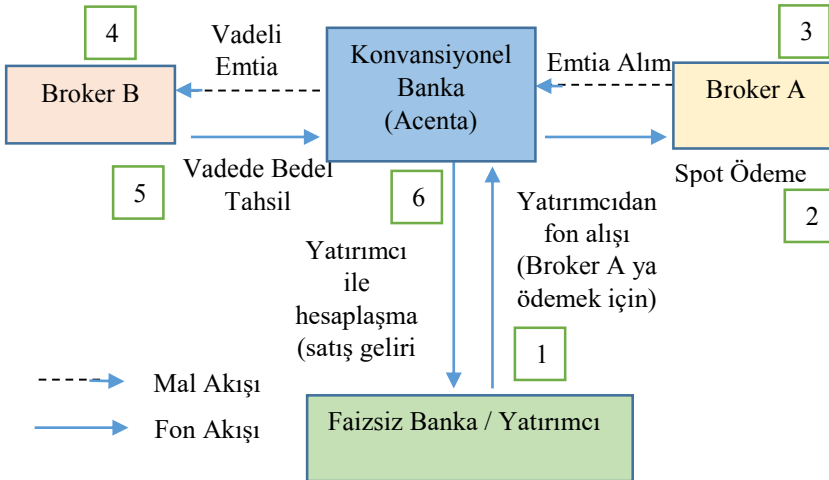
Bahreyn para piyasasında ters murabaha (reverse murabahah) ve vekâlet yatırımı yöntemleri en çok kullanılan araçlardır. Aşağıda Bahreyn Merkez Bankası'nın mevduat ve yatırım amaçlı olarak kullandığı emtia murabahası ve vekâlet yatırımı yöntemleri hakkında bilgi verilmiştir.

Emtia Murabahası Yöntemi

Bu işlem türünde karşı taraf konvansiyonel banka olabildiği gibi merkez bankası da olabilmektedir. Bu durumda merkez bankası son kredi mercii veya hazır imkânlar dahilinde likidite yönetimi için bu enstrümanı kullanır. Bir diğer kullanım amacı ise uzun vadeli finansman sağlamaktır. Bu durumda karşı taraf emtiayı spot piyasada satarak bedeli tahsil eder (CBB Commodity Murabahah, 2019b).

Aşağıdaki Şekil 6'da faizsiz bir bankanın konvansiyonel bankada yaptığı yatırım (plasman) işlemi şematik olarak gösterilmektedir.

Şekil 6. Konvansiyonel Bankada Plasman Amacıyla Emtia Murabahası

Kaynak: Islamic Financial Services Board, 2008: 80

1. Faizsiz banka konvansiyonel bankaya broker A'dan kendisi (faizsiz banka) adına acentesi olarak emtia alması için para transfer eder.
2. Konvansiyonel banka broker A'dan emtia satın almak için bedelini öder.
3. Konvansiyonel banka broker A'dan emtia satın alır.
4. Satın alınan emtia broker B'ye vadeli olarak kârıyla satılır.
5. Vade sonunda satış geliri elde edilir.
6. Konvansiyonel banka satış gelirinden kendi acentelik ücretini düşerek faizsiz bankaya ödeme yapar.

Vekâlet Yatırımı Yöntemi

2015 yılında, Bahreyn Merkez Bankası yerel faizsiz bankaların fazla likiditesini sterilize etmek ve merkez bankasına çekmek için fıkhi uyumlu vekâlet işlemleri de kullanmaya başladı. Bu araç, Uluslararası İslami Finans Piyasası'nın hazırladığı standart sözleşme ile kullanılmakta olup 1 haftalık kısa vadeli bir üründür. Merkez Bankası Fıkhi Danışma Kurulu tarafından bu ürün onaylanmıştır. Bu işlem, yerel faizsiz bireysel bankalardaki fazla likiditeyi emme amacıyla kullanılmaktadır. Bu yöntemle likidite fazlalığını Merkez Bankasına yatırmak isteyen faizsiz bankalara yatırım fırsatı sunulmaktadır.

Bireysel faizsiz bankalar bir vekâlet sözleşmesi imzalarlar. Bu sözleşmede faizsiz bankanın adına (müvekkil) yatırılan nakdi, Bahreyn Merkez Bankası vekil olarak işletmektedir. Bu sözleşmeye göre vekil olan Merkez Bankası, bu fonları önceden tahsis edilmiş olan faizsiz sukuklara yatırım yaparak değerlendirir. Vekâlet ürününün vadesi 1 haftadır ve her salı günü bireysel faizsiz bankalar bu araçtan yararlanabilirler (CBB Wakalah, 2018).

Vekâlet işlemlerinde, faizsiz bankalar operasyonel olarak likidite yönetimlerini belli bir dönem için başka bir bankaya devredebilirler. Fakat devralan bankanın da bir faizsiz banka olması gerekmektedir (Islamic Financial Services Board, 2008: 76).

Kuveyt Merkez Bankası Faizsiz Para Piyasası Ürünleri

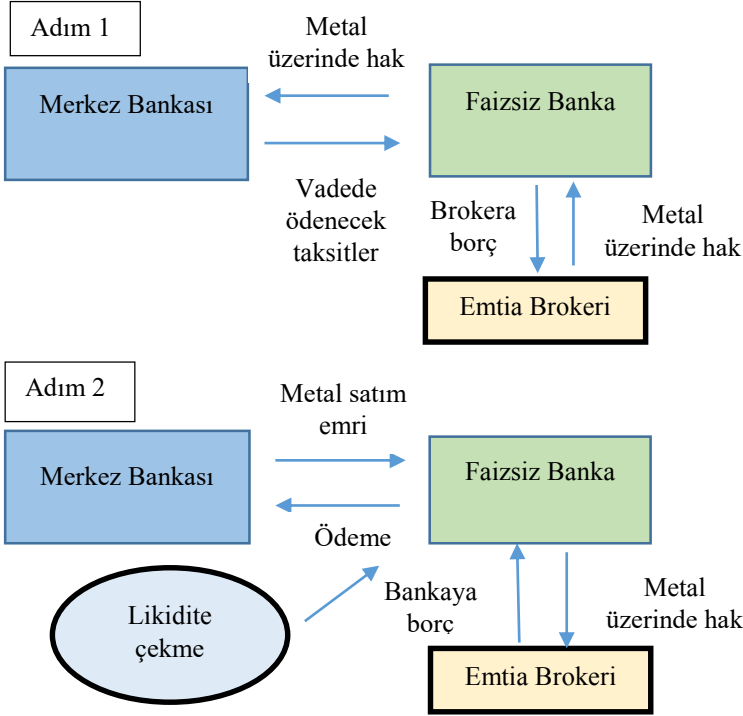
Kuveyt'te faizsiz bankalar, konvansiyonel bankalarla aynı düzenlemelere tabi olup finansal sistem içerisindeki faizsiz bankaların yapısına uygun bazı düzenlemeler yapılmıştır. Faizsiz bankalar, likidite fazlalıklarını değerlendirmek veya likidite eksiklerini gidermek için, ters emtia murabahası (teverruk) yöntemini kullanmaktadır. Kuveyt Merkez Bankası, son kredi mercii görevini

ters emtia murabahası (teverruk) işlemleri yoluyla gerçekleştirmektedir (IMF, 2017: 47).

Ters Emtia Murabahası Yöntemi

Aşağıdaki şekilde faizsiz bir bankanın merkez bankası ile gerçekleştirdiği ters emtia murabahası (teverruk) işlem adımları görülebilir.

Şekil 7. Ters Emtia Murabahası (Teverruk) Yapısı

Kaynak: IMF, 2015: 17

Ters emtia murabahası yapısında merkez bankası, faizsiz bankaya başvurup kendisine satılmak üzere emtia satın almasını talep eder. Faizsiz banka bir emtia komisyoncusu (broker) ile temasa geçerek belirli bir satın alma fiyatında anlaşır. Faizsiz banka komisyoncu ile bir borç anlaşması yapar (fakat emtia brokerine bir ödeme yapmaz). Merkez bankası murabaha sözleşmesine benzer bir şekilde faizsiz bankaya emtianın satın alma masrafına ek bir fazlalıkla ödeme yapmayı kabul eder. Sonrasında merkez bankası faizsiz bankadan satın aldığı emtiayı orijinal fiyatına satmasını ister. Brokerın faizsiz bankaya olan borcu bu aşamada iptal edilir. Faizsiz banka, merkez bankasına kendi hazinesinden emtianın spot

satış fiyatına eşit tutarda bir ödeme yapar. Bu ödeme piyasadan likidite çekilmesini sağlamakta olup parasal operasyonların maliyeti spot fiyata eklenecektir (IMF, 2015: 17).

Birleşik Arap Emirliği Merkez Bankası Faizsiz Para Piyasası Ürünleri

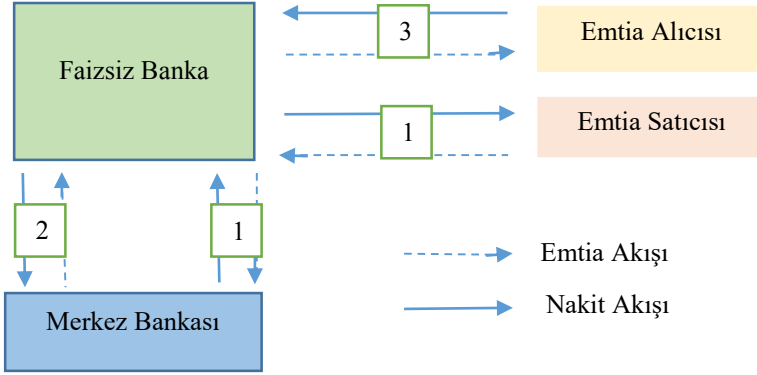
Birleşik Arap Emirliği'ndeki (BAE) faizsiz bankalar diğer finansal kurumlarla yaptıkları yatırım işlemlerine kıyasla daha yüksek oranda nakit tutmaktadırlar. BAE Merkez Bankası, faizsiz mevduat sertifikaları ihraç etmektedir. Ayrıca BAE Merkez Bankası, repoya alternatif olarak teminatlı murabaha ürünü kullanma olanağı ile de diğer Körfez Ülkeleri'ne kıyasla likidite yönetiminde çeşitli kolaylıklar sağlamıştır. Bu ürün sayesinde faizsiz bankalar daha güçlü konuma gelmiştir. Böylece konvansiyonel bankaların nakitlerinden kâr elde etmeleri gibi faizsiz bankalar da ellerindeki nakitlerinden kâr elde edebilmektedirler. Dubai'de 2008 yılında yaşanan kriz döneminde BAE Merkez Bankası, faizsiz bankalara likidite sağlamak amacıyla vekâlet yatırımı yöntemini de kullanmıştır. (Thomson Reuters, 2016: 16-17).

Teminatlı Murabaha Yöntemi

Teminatlı Murabaha Yöntemi (collateralized murabahah facility – CMF), Birleşik Arap Emirlikleri'nde faizsiz bankalara likidite sağlamak için kullanılmaktadır. Ayrıca bu ürün BAE Merkez Bankası tarafından para politikası enstrümanı olarak da kullanılmaktadır. BAE Merkez Bankası (Central Bank of UAE) bu ürünü 23 Haziran 2011 tarihinde uygulamaya koymuştur. Murabaha sözleşmesine dayalı olarak yapılandırılan bu ürün AED (Arab Emirates Dinar) döviz cinsi ile çalışır. Teminat olarak fihhi açıdan uygun faizsiz mevduat sertifikaları (Islamic certificate of deposit) kullanılmaktadır. Kullanılan teminatın vadesi teminatlı murabahanın vadesinden uzun olmalıdır.

Teminatlı Murabaha Enstrümanının çalışma şekli aşağıda gösterilmiştir.

Şekil 8. Teminatlı Murabaha Enstrümanı

Kaynak: CMF, 2018

1. BAE Merkez Bankası, faizsiz bankayı acente olarak görevlendirir. Faizsiz banka, merkez bankasının acentesi olarak emtia satıcısından spot fiyattan 100 milyon AED'lik emtia satın alır. Mal spot olarak faizsiz bankaya teslim edilir.

2. Merkez Bankası emtiayı faizsiz bankaya belli bir kâr ile satar. Faizsiz banka geri ödemeyi vadesinde anapara artı kâr olarak gerçekleştirecektir. Faizsiz banka, elindeki faizsiz mevduat sertifikalarını, vadesinde ödemenin güvence altına alınması için teminat olarak merkez bankasına rehin olarak verir.

3. Faizsiz banka, sahip olduğu emtiayı, emtia alıcısına spot fiyattan satar. Bedeli aynı gün tahsil eder (CMF, 2018).

İncelenen Ülke Faizsiz Para Piyasalarının ve Para Piyasası Ürünlerinin Değerlendirilmesi

Dünyada hemen hemen her İslam ülkesinde faizsiz finans sistemi ve faizsiz bankalar yer almakla birlikte günümüzde bazı ülkeler bu konuda oldukça önemli adımlar atmıştır. Özellikle Güneydoğu Asya ülkesi olan Malezya bu konuda öncü konumdadır. Malezya'da, Bank Negara Malezya'nın da aktif katkılarıyla İslami Bankalararası Para Piyasası (IIMM) kurulmuştur. Bu piyasada, faizsiz bankaların para piyasası ihtiyacının giderilmesi için pek çok ürün kullanılmaktadır. Bu sayede faizsiz bankalar diğer ülke faizsiz bankalarına göre likidite yönetimlerinde avantajlı hale gelmişlerdir. Kullanılan ürünlerin bazıları diğer İslam ülkelerinde caiz olarak kabul edilmeyen bey'ul-ine sözleşmelerine dayansa da bunlar haricinde diğer sözleşmelere göre de yapılandırılmış pek çok ürün mevcuttur. Malezya'da, mudaraba, vekâlet yatırımı, emtia murabahası (teverruk), karz ve icâra sözleşmesine göre yapılandırılan pek çok ürün mevcuttur.

Körfez Ülkeleri incelendiğinde ise, bu ülkeler arasında faizsiz finansa en çok katkı yapan ülke olarak Bahreyn ön plana çıkmaktadır. Bu ülkeyi Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri izlemektedir. Bahreyn son yıllarda faizsiz finans alanında önemli atılımlar yapmıştır. Bahreyn Likidite Yönetim Merkezi (LMC), Bahreyn Hükümeti tarafından faizsiz bankacılık ve finans sektörüne likidite yönetimi hususunda yardımcı olmak amacıyla kurulmuştur. Kuveyt ve BAE’de ise genellikle emtia murabahasına dayalı ürünler kullanılmaktadır. Kuveyt ters emtia murabahasını tercih ederken, BAE teminatlı murabaha yöntemini kullanmaktadır. Aşağıdaki Tablo 1’de, araştırılan ülke örneklerinin para piyasasında kullandıkları ürünlere dair özet bilgi verilmektedir.

Tablo 1: Makalede Araştırma Konusu Yapılan İslam Ülkelerinin Faizsiz Para Piyasası Ürünleri

	ÜRÜN ADI	SÖZLEŞME TÜRÜ	VADESİ	KULLANIM ALANI
MALEZYA	Bankalararası Mudaraba	Mudaraba	Gecelikten 1 yıla kadar	*Bankalararası Piyasa
	Vedia Kabulü	Vedia (Emanet)	Gecelikten 3 aya kadar	*Merkez bankası faizsiz banka arası
	Emtia Murabahası	Teverruk	1 haftadan 6 aya kadar	*Bankalararası Piyasa *Merkez bankası faizsiz banka arası
	Vekâlet Yatırımı	Vekâlet	1 aydan 3 aya kadar	*Bankalararası Piyasa *Merkez bankası faizsiz banka arası
	Rehin Anlaşması	Karz-ı Hasen	1 haftadan 6 aya kadar	* Bankalararası Piyasa *Merkez bankası faizsiz banka arası
	Sat/Geri Satın Al (İslami Repo)	Bey’ul-ine ve Vaad	Gecelikten 1 aya kadar	*Merkez bankası faizsiz banka arası
BAHREYN	Emtia Murabahası	Teverruk	1 haftadan 1 yıla kadar	*Bankalararası Piyasa
	Vekâlet Yatırımı	Vekâlet	1 hafta	*Merkez bankası faizsiz banka arası
KUVEYT	Ters Emtia Murabahası	Teverruk	1 haftadan 6 aya kadar	*Merkez bankası faizsiz banka arası
BAE	Teminatlı Murabaha Yöntemi	Teverruk	Gecelikten 3 aya kadar	*Merkez bankası faizsiz banka arası

Tabloda görüldüğü gibi faizsiz para piyasası ürünleri merkez bankasının gözetiminde bankalar arasında kullanıldığı gibi merkez bankası ve faizsiz bankalar arasında da kullanılmaktadırlar. Para piyasası ürünleri; mudaraba, teverruk, bey'ul-ine, vekâlet, vedia, rehin ve karz sözleşmelerine dayalı olarak yapılandırılmışlardır.

Para Piyasası Ürünlerinin Dayandıkları Sözleşmelerin Fikhi Yönleri

Yukarıda incelenen para piyasası ürünlerinin dayandıkları sözleşme türleri mudaraba, teverruk, bey'ul-ine, vekâlet, vedia, rehin ve karz başlıkları altında toplanabilir. Aşağıda bu sözleşme türleri ve bu sözleşmelerden yapılandırılan ürünler fikhi açıdan incelenmiştir.

Mudaraba Sözleşmesine Dayalı Ürünlerin Fikhi Yönü

Konusu meşru olmak şartıyla ilke olarak paylaşım üzerine kurulan ortaklıklar fıkhıta caiz görülmüştür. Fıkıh kitaplarında ortaklıkla ilgili kurallar ve faizsiz bankaların yükümlü oldukları kurallar karşılaştırıldığında faizsiz bankacılık kuralları çerçevesinde uygulanan ortaklık (mudaraba) yöntemlerinin fikhen bir sakınca doğurmayacağı sonucu çıkmaktadır (Bayındır, 2005: 131-132).

Bankalararası mudaraba yöntemi 1994 yılında Malezya'da kullanılmaya başlanmıştır. İlk yıllarda gelir iki farklı şekilde bankalar arasında dağıtıyordu. Bunlardan ilki taraflar arasında baştan anlaşılan paylaşım oranı, diğeri ise girişimci bankanın yılsonunda ilan ettiği yıllık kâr tutarı ile ilgiliydi. Yatırımcı banka, elde edeceği kâr oranını ilk başta bilmekte, fakat girişimci bankanın yılsonu ne kadar kâr elde edeceğini bilmemekteydi. Bu nedenle elde edeceği toplam kazancı baştan bilme imkânı yoktu. Ayrıca girişimci yılsonunda zarar da açıklayabilirdi. Uygulamada girişimci bankanın yılsonunda elde ettiği kâr, başta anlaşılan paylaşım oranına göre taraflar arasında bölüşülüyordu. Fakat 1995 yılında yani uygulamanın başlangıcından 1 yıl sonra Malezya Merkez Bankası, girişimci bankanın kâr miktarını hayali bir şekilde belirleyip yatırımcı bankaya ödeme yaptığını ifade ederek mudaraba yatırımlarına %0.5 tutarında asgari kâr oranı belirlemiştir. Buna ek olarak, her bankanın 15 günde bir kârlılık oranını açıklaması zorunluluğu da getirmiştir. Bankalararası mudaraba yatırımı fikhi açıdan uygun bir ürün olup Malezya Merkez Bankası'nın bu ürüne %0.5 oranında asgari getiri şartı koymuş olması nedeniyle işlem mudaraba olarak kabul edilememektedir. İşlem günümüzdeki Malezya uygulaması ile asgari getiri sağlayan faizli karz işlemi olarak değerlendirilebilir (Bayındır, 2015: 215-216).

Teverruk ve Bey’ul-ine Sözleşmelerine Dayalı Ürünlerin Fikhi Yönü

Teverrukun sözlük anlamı “mal, hayr, gümüş ve kum rengi” olup v-r-k kökünden türemiştir. Terim olarak ise “para bulmak, paralanmak, nakit talep etmek ve nakit elde etmek” gibi anlamlara sahiptir. Fikhi olarak ise “nakit elde etmek amacıyla bir malı vadeli satın alarak teslim aldıktan sonra o malı ilk satıcıdan bir başka kimseye peşin olarak ilk alınan fiyattan daha ucuza satma işlemi” olarak tanımlanır (Bayındır, 2015: 195).

Teverruk işlemleri için verilen hükmün bey’ul-ineye verilen hükümden farkı bey’ul-inenin faiz hilesi olması sebebiyledir. Çünkü bey’ul-ine işlemi borç alan ve veren arasında gerçekleşir. Çoğu fakih, bey’ul-ine işleminin meşru olmaktan uzak olduğu, fakat teverrukun mübah olduğu kanısındadır. Fikhi kurallara uyularak gerçekleştirilen teverruk işlemlerinin caiz kabul edilme dayanağı Kur’an ve Sünnet’te alım satımı meşru gösteren delillerdir. Ayrıca teverruk, İslam Fıkıh Akademisi’nin kararları, Suudi Arabistan Kıdemli Alimler Heyeti’nin komisyon kararı ve pek çok danışma kurulu kararıyla da teyit edilmiştir. Teverruka konu edilecek emtia; ticari mal, meşru şirket hisseleri, yerel ya da uluslararası bir ürün olabilir. Fakat emtianın yerel ürünler olması, teverruk sözleşmesi yapılırken ürünlerin var olduğunun tesbitinde ve emtiayı teslim almak (hakiki kabz) isteyen müşteriler için uygun bir ortam hazırlayacaktır (AAOIFI, 2012: 577-579).

Bey’ul-ine sözleşmelerine dayalı geliştirilen finansal ürünler aslında ticaret değil ticaret görüntüsü altında faizli kredi işlemleri olup, tarafların niyetleri de bellidir. Şafii’nin, tarafların niyetinin ortaya çıkması halinde akdin fasit hale geleceği şeklindeki görüşüne göre bu işlemlerin mekruh akit olarak görülmesi gerekmektedir (Bayındır, 2015: 192-193).

Bir nakit yönetim aracı olarak klasik fıkhıdaki tarif edildiği şekliyle teverruk uygulamasında fikhken bir mahzur yoktur. Çünkü kurallarına uygun yapılan bir teverruk işlemi faizli işlemler gibi İslam’ın yasakladığı işlemler kapsamına girmez. Ancak bu sözleşme türüne fakihler; istismar, hile ve faiz gibi amaçlarla kullanılmaya müsait olduğundan ihtiyatlı yaklaşmışlardır. Malezya’daki ham palmiye yağı üzerine emtia murabahası yapılan borsa (Bursa Malaysia Suq-al Sıla) ise bu çerçevede kullanıma uygun olarak değerlendirilebilir. Palmiye yağının gerçek anlamda alınıp satıldığı bu borsa, ticaret amacıyla ve nakit yönetiminde emtia murabahası işlemleri için kullanıma uygun bir borsadır. Emtia murabahası işlemlerinin yapıldığı diğer bir borsa ise Londra Metal Borsa’sı olup bu borsada işlemler türev niteliği taşıyan emtia sözleşmeleri üzerinden yapılmaktadır. Bu nedenle bu borsadaki işlemler emtia murabahası işlemlerini gerçekleştirmek açısından fikhi bakımdan uygun olarak düşünülmemektedir (Bayındır, 2015: 216-217).

Vekâlet Sözleşmesine Dayalı Ürünlerin Fıkhi Yönü

Vekâlet kelimesi, sözlük anlamı olarak birine güvenmek veya bir işi güvenilir bir kişiye bırakmak anlamına gelen “vekil” kökünden türemiştir. Fıkıhta ise, bir kişinin başka birine kendi adına hukuki bir işlem yapma yetkisi vermesini ifade eder.

Teorik şekli ile uygulanması halinde vekâlet yatırımı yöntemi fıkhi açıdan uygun olan vekâlet sözleşmesi ile gerçekleştirildiği için caiz bir üründür. İşletmeci olan banka, yatırımcı olan bankanın fazla fonunu vekil sıfatı ile işletmekte olup, risk ve getiri yatırımcı bankaya ait olmaktadır. İşletmeci olan banka ise yaptığı vekâlet hizmeti karşılığında komisyon almaktadır. Ayrıca işletmeci banka, anlaşma yapılan kâr oranı üzerindeki kâra da sahip olmaktadır. Bu tip bir uygulama fıkhi açıdan uygun görülmektedir (Bayındır, 2015: 217).

Vedia (Emanet) Sözleşmesine Dayalı Ürünlerin Fıkhi Yönü

Vedia (emanet) modelinde merkez bankası faizsiz bankanın mevduatını koruma altına alır. Her ne kadar mevduat faizsiz bankaya ait olsa da, faizsiz banka merkez bankasının mevduatı fıkhi açıdan uygun bir alanda değerlendirilerek gelir yaratmasına da izin verebilir. Bu gelirin bir kısmı işletme masrafı olarak merkez bankası tarafından alınabileceği gibi bir kısmı da bonus (hibah) olarak faizsiz bankaya ödenebilir. Eğer merkez bankasına mevduatı kullanarak gelir üretmesi için izin verilmezse, anlaşmayı ekonomik açıdan uygulanabilir bir hale getirmek amacıyla faizsiz bankanın bir ücret talep etmesi gerekecektir (Bank of England, 2017b: 162). Fakat bu ücret, merkez bankasına verilen paranın faizi yerine geçeceğinden faizsiz bankaya fıkhi açıdan uygun bir getiri sağlamayacaktır.

Rehin Sözleşmesine Dayalı Ürünlerin Fıkhi Yönü

Malezya’da uygulanan rehin anlaşması işlemlerinde, nakit kredi karşılığı bir menkul kıymet, rehin olarak kredi veren bankaya verilir. Bu işlem karşılıksız karz olarak adlandırılmaktadır. Rehin alınan menkul kıymete koruma masrafı alınmakta ve bu masraf, piyasadaki faiz oranlarına göre belirlenmektedir. Bu ürün ile karşılıksız karz verilmiş olmakta olup, kredi alan taraf da faize girmeden rehin olarak verdiği menkul kıymetin koruma masrafına katlanmış olmaktadır. Fakat bu işlem hileli faizcilik olarak da adlandırılmaktadır. Çünkü fıkıhta rehin akitleri ivazlı akitlerden olmayıp, teminat amaçlı akitlerdendir. Rehin akdi normalde başka bir sözleşmeden doğan alacağın garantiye alınması amacıyla bu sözleşmeye destek amaçlı olarak kullanılmaktadır. Fakat uygulamada alacağın teminatı, yani garanti için değil verilen borca karşı elde edilen gelire meşruiyet

kazandırma amaçlı olarak kullanılmaktadır. Çünkü ödenen koruma masrafı, koruma için harcanan masrafa değil, piyasadaki faiz oranlarına göre belirlenmektedir. Bu nedenle rehin anlaşması, maksadı dışında faiz sözleşmesinin bir aracı olarak kullanıldığından fıkhen caiz bir ürün değildir (Bayındır, 2015: 218).

Karz Sözleşmesine Dayalı Ürünlerin Fıkhi Yönü

Karz terimi, sözlükte “karşılık vermek, kesip koparmak” anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise “birisine borç verme veya geri alınmak üzere mal verilmesi”dir. Kur’an’da mecâzi bir ifade ile kullanıldığı şekliyle “Allah’a güzel şekilde borç” yani “karz-ı hasen” veren kişiye bunun kat be kat fazlasıyla geri ödeneceğinden bahsedilir. Hanefi mezhebinde; karz, misli bir malın yani piyasada emsali bulunan bir malın, emsali sonradan iade edilmek kaydıyla bir başkasına verilmesidir. Maliki mezhebinden İbn Arefe’ye göre ise karz, mülkiyet konusu malı, hemen ödenmesi gerekmeyen bedel karşılığında bir başkasına vermektir (İbn Araf, Rassa, 1992). Şafii ve Hanbeli mezheplerinde karz, “Bir malın bir başkasına bedeli iade edilmek üzere verilmesi” olarak tanımlanmıştır. Fakat burada her hangi bir maldan ziyade mübadele amacıyla kullanılan mallar üzerindeki borçlanma kast edilmektedir.

Fıkhi açıdan karz, bağlayıcı olmayan akitler grubunda yer almakta olup, bu akit caiz akitler arasındadır. Bu özelliği sebebiyle karz olarak borç veren kişi istediği zaman bu borcu geri talep edebilmektedir. Akit başlangıcında bir vadenin şart olarak koşulması ise fakihlerin pek çoğuna göre bağlayıcı olarak değerlendirilmez.

Karz akdinin konusu Hanefi ve Zeydiyye mezheplerine göre misli mallardır. Bunun sebebi, bu mezheplerde bir karz akdinin ariyet yani ödünçten farklı olarak aynın yani eşyanın iadesi değil emsalinin yani mislinin iadesinin söz konusu olmasıdır. Maliki, Hanbeli, Şafii ve İmamiyye mezheplerinde ise karz akdi, selem işleminin (paranın peşin ödenip malın vadesinde teslim alınması) bir türü olarak görülmüştür. Yani seleme konu olan her malın (özellikleri belirlenerek mazbut hale getirilen malların) karz akdine de konu olacağı hükme bağlanmıştır. Bir Zahiri fakih olan İbn Hazm’a göre ise temlik ve temellüke uygun olan tüm mallar karz akdi ile verilebilir (Apaydın, 2001: 520). Karz işlemi bir ödünç verme işlemidir ve karz işlemine sadece misli mallar konu olabilirler. Yani mübadele aracı niteliği taşıyan mallarda karz söz konusudur. Altın, gümüş ve para da misli mal kategorisine girmektedir (Özdemir, 2012: 127).

Karz verene menfaat sağlayan bir işlemin caiziyeti tartışma konusu olmuştur. Fıkhta karz verene herhangi bir menfaat sağlayan bir şartı içeren bir karz akdi

caiz değildir. Mesela, fazlasıyla iadede bulunma şartıyla karz verilmesi veya evini karz verene satması gibi koşullarla bir başkasına karz akdi ile borç verilmesi caiz değildir. Verdiği karz dolayısıyla menfaat elde etmeye fıkhîta “ribe’l-kuruz” ve “karz-ı ribevi” adı verilmiştir (Apaydın, 2001: 520). Karz alan bir şahsın fazla bir miktarla geri ödemesi caiz olmayıp bu hüküm önceden konulan şarta ve fazla ödemenin önceden bilinmesine bağlıdır. Akit anında fazla ödeme şartı mevcut değilse, karz alan kişinin kendi rızası ile aldığı borçtan daha fazlasını geri ödemesi ise caiz olarak değerlendirilmiştir (Karaman, 1989: 251).

Tekaruz Yöntemi

İslam iktisadında faiz yerine karşılıklı kredileşme yani tekaruz sistemi kabul edilmektedir (Karagülle, 1993: 71). Bu yöntemde kredi kullanan, kullandığı kredi kadar kredi kullandıran kredi açmış olur. Bir başka deyişle krediyi kullanan, kullandığı süre kadar karşı tarafa kredi verme sorumluluğu altına girer (Erol, 2019). Tekaruz yönteminin bir diğer tanımı ise şu şekilde yapılabilir. Bu yöntemde, bir kişi veya kurum, ne kadar kredi verdiyse o kadar kredi almaya ve verdiği kredi, ne kadar süre karşı tarafta kaldıysa o süre kadar kredi kullanma hakkına sahip olur (Eskicioğlu, 2019).

Karşılık karz (mübadeletü’l-kuruz) veya tekaruz işlemi; pek çok fakih, Al-Baraka, Kuveyt Finans Kurumu (Kuwait Finance House) ve birçok bankanın danışma kurulları tarafından caiz olarak değerlendirilmiştir. Bu görüşlere göre; karzların karşılıklı olması şartı koşularak verilmemesi ve içerisinde faiz şartının bulunmamasında fakihler görüş birliğine varmışlardır. Racihi Bank ve Al-Baraka’ya göre ise taraflar aralarında ön anlaşma veya vaadleşme gibi mutabakatlar yapabilirler (Durmuş, 2008: 159).

Akdemir’e (1987) göre; faizsiz bankalar kuruluş aşamalarında merkez şubeleri ile diğer şubeleri aralarında karşılıklı kredileşme yani tekaruz işlemi yapabilirler. Bunun için her şube merkez şubede bir hesap açmalı ve şubeler fazla paralarını bu hesaplara yatırmalıdır. Bunun karşılığında ihtiyaçları halinde merkez şubeden kredi alabilirler (Akdemir, 1987: 198).

Tekaruz işleminin caiz olduğunu savunan fakihler bu işlemlerin faiz, faiz şüphesi, cehalet, garar ve zulüm gibi olumsuzluklar içermediğinden ve hatta tarafları faizli diğer işlemlerden uzaklaştırması nedeniyle teşvik edilmesi gerektiğini ve bu işlemlerde tarafların ortak ve eşit yararının bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Karz karşılığında karz verme işlemi, bir bankanın diğer banka veya müşterisine karşı bir teşviği sayılmaktadır. (Durmuş, 2008: 160).

Tekaruz Yöntemine İstinaden Merkez Bankalarına Önerilen Ürünler

Merkez bankaları para piyasasında likidite yönetimini konvansiyonel bankalarla faizli yöntemlerle gerçekleştirirler. Faizsiz bankaları da yönetme durumunda olan merkez bankaları faizsiz yöntemler kullanmak zorundadırlar. Bu nedenle bir merkez bankası, faizsiz bankaların aktif faizsiz bir para piyasası oluşturmaları için bankalararası tekaruz piyasası kurup yönetebilir. Bu yapının dışında bir merkez bankası faizsiz bankalarla likidite yönetimine girmek için de tekaruz yöntemini kullanabilir.

Aşağıda her iki ürün tipi hakkında detaylı bilgi verilmiştir.

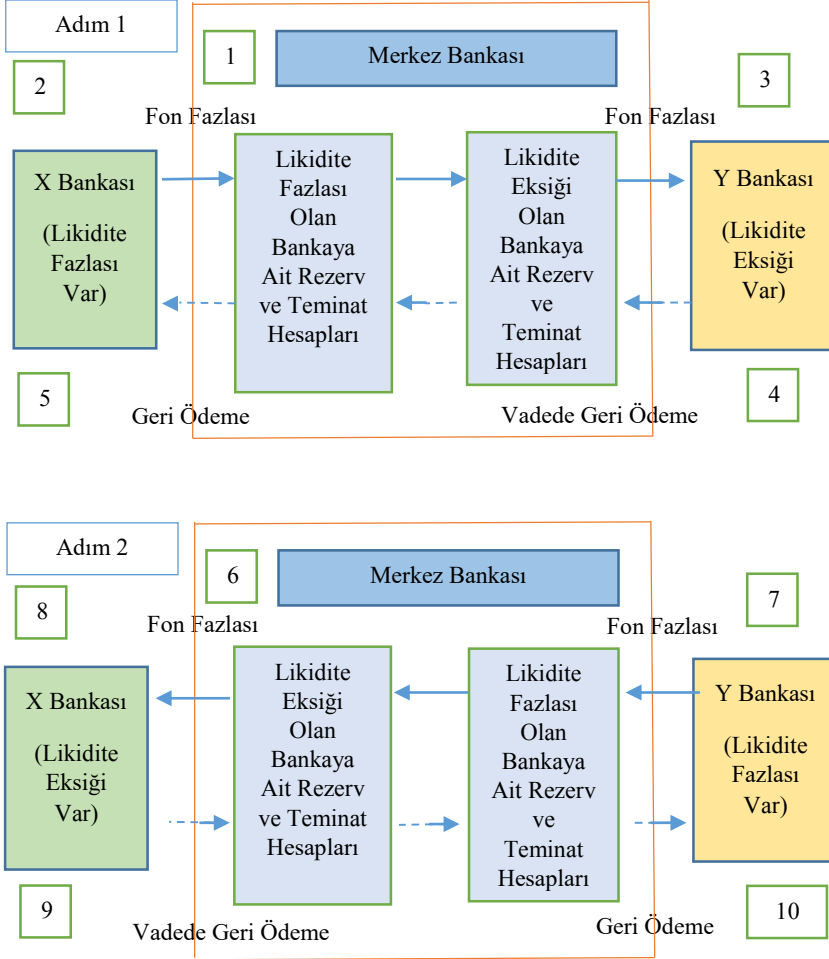
a. Bankalararası Tekaruz Piyasası

Bankalararası tekaruz piyasası, piyasadaki bankaların birbirlerine karşılıklı olarak karz sözleşmeleri yoluyla borç/kredi verebilecekleri bir piyasadır. Bu yapıda faizsiz bir banka merkez bankasına verdiği teminat karşılığında diğer faizsiz bankadan faizsiz olarak borç verdiği tutar kadar borç alabilir. Bu sistemde borç veren taraf faizsiz olarak karşılık beklemeden borç verecek ve ihtiyaç duyduğu zaman, borç verdiği tutara kadar faizsiz olarak borç alabilecektir.

Merkez bankalarının yönettiği konvansiyonel bankalararası para piyasalarında birbirlerine borç veren taraflar birbirlerini tanımazlar. Çünkü piyasadaki herhangi bir bankadan borç alabilirler. Tekaruz yönteminde ise borç veren taraf ve borç alan taraf birbirini tanımak zorundadır. Çünkü karşılıklı borçlanmada, borç verilen taraftan borç verilen tutara kadar sonradan borç alınacaktır. Bu nedenle hangi bankaya borç verilmişse o bankadan da aynı tutara kadar borç alınabilmesi ancak tarafların birbirlerini tanımaları ile mümkün olacaktır. Merkez bankasının asıl amacı, piyasada borç veren ve borç alan taraflara güven veren ve faizsiz çalışacak bir yapı oluşturmaktır. Merkez bankası bu işlemler için borç alan taraftan teminat alacak ve taraflardan işlem başına komisyon tahsil edecektir.

Şekil 9'da bu yapı için tasarlanan yapı görülmektedir. Merkez bankası bu yapıda tüm faizsiz bankalar nezdinde tekaruz işlemlerinde kullanacakları rezerv ve teminat hesapları açacaktır. Böylece merkez bankası, fon fazlası olan bankadan aldığı likiditeyi fon talep eden bankaya bu hesaplar aracılığıyla transfer edecektir. Fon talep eden banka merkez bankasında teminat bulunduracak ve karşılığında elde ettiği likiditeyi vadesinde aldığı miktarda aynen geri ödeyecektir. Alınacak olan teminat, borç veren bankaya güvence sağlamak amacı taşımaktadır.

Şekil 9. Bankalararası Tekaruz Piyasası

Adım 1:

1. X bankası ve Y bankası aralarında tekaruz sözleşmesi yaparlar. Sözleşmede karz olarak verilecek tutar ve vade belirlenir. İlgili sözleşme merkez bankasına iletilir.

2. Sözleşmeye istinaden likidite fazlası olan X bankası, elindeki likidite fazlasını merkez bankasına transfer eder.

3. Likidite eksiği olan Y bankası merkez bankasındaki teminat hesabına gereken teminatı yatırır. Merkez bankası, ilgili bedeli likidite fazlası olan X bankasının rezerv hesabından likidite eksiği olan bankanın rezerv hesabına aktarır. Likidite eksiği olan Y bankası, bu bedeli işlem vadesine kadar kullanır.

4. Sözleşmede belirlenen vadede, likidite eksiği olan X bankası önceden aldığı bedeli aynı tutarda merkez bankasına yatırır ve teminatını merkez bankasından geri alır.

5. Merkez bankası, likidite fazlası olan Y bankasının rezerv hesabına ilgili bedeli öder.

Adım 2:

6. Merkez bankası Adım 1’de verilen borç tutarı ve vadesi kadar karz veren X bankasına borçlanma ve süre limiti belirler.

7. Likidite eksiği olan X bankası daha önceden borç verdiği bankadan likidite talebinde bulunur. Y bankası elindeki likiditeyi merkez bankasına transfer eder.

8. Likidite eksiği olan X bankası merkez bankasına teminat yatırır. Merkez bankası, ilgili bedeli likidite eksiği olan X bankasının rezerv hesabına aktarır. Banka, bu bedeli işlem vadesine kadar kullanır.

9. Belirlenen vadede, X Bankası önceden aldığı bedeli aynı tutarda merkez bankasına yatırır ve teminatını merkez bankasından geri alır.

10. Merkez bankası, likidite fazlası olan Y bankasının rezerv hesabına ilgili bedeli öder.

Likidite fazlası durumunda karz veren banka, likidite ihtiyacı duyduğunda daha önceden verdiği bedelden daha azını veya azami aldığı bedel kadarını aynı yöntemin tersiyle diğer bankadan tekaruz yöntemiyle alır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, verilen borcun vadesine kadar kullanılması ve bu sürenin aşılmasıdır. Böylece faizsiz bankalar ellerinde fazla olan atıl likiditeyi ihtiyacı olan diğer bankaya karşılık beklemeden faizsiz olarak verebilirler ve ihtiyaç durumunda da aynı bankadan faizsiz olarak borç alabilirler.

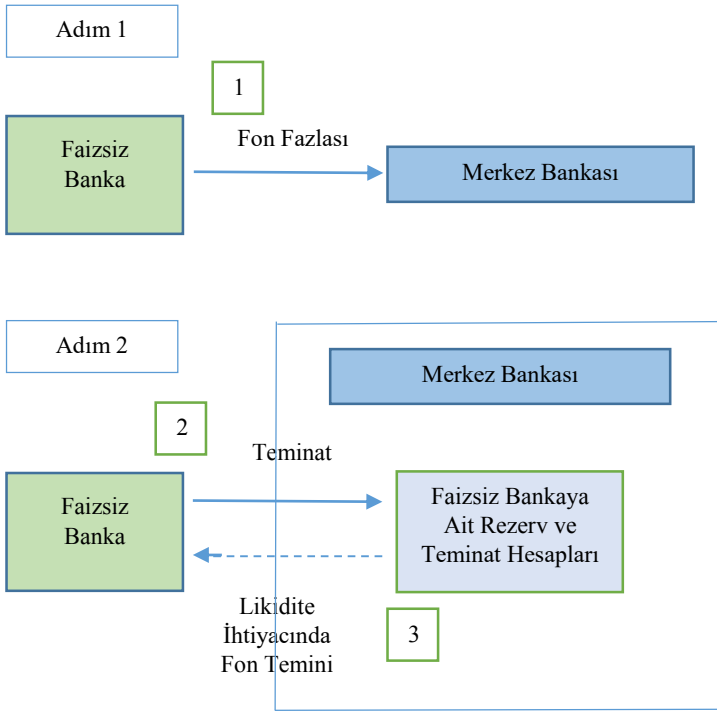
Bankalararası tekaruz piyasasını kullanacak olan bankaların, piyasa faiz oranlarındaki beklenen değişime göre pozisyon almaları gerekir. Faizlerin dalgalı olduğu dönemlerde borç olarak verilen ya da alınan paranın maliyeti değişeceği için bankaların beklentilerine göre pozisyon almaları gerekecektir. Ayrıca enflasyonun yüksek seyrettiği ülkelerde borç verilen ve borç alınan vadelerde oluşabilecek olan enflasyon farkının hesap edilmesi ve karşılıklı netleşme yoluyla bu farkın ödenmesi de mümkündür.

b. Merkez Bankası Tarafı Tekaruz Yönetimi

Tekaruz yöntemi, bankalararası tekaruz yönteminden farklı olarak bir merkez bankası ve bir faizsiz banka arasında, merkez bankasının sıkı para

politikası uyguladığı dönemlerde merkez bankasının rezervlerini artırmak amacıyla kullanılabilir. Bu üründe, faizsiz banka elindeki ihtiyaç duymadığı fazla fonu merkez bankasına tekaruz sözleşmesine istinaden faiz talebinde bulunmadan transfer eder. Buna karşılık, faizsiz bankanın likidite ihtiyacı duyduğu zamanlarda merkez bankası, daha önce nezdinde tuttuğu kadarlık bir likiditeyi tutulan süre kadar faizsiz bankaya öder. Bu yöntemde karşılıklı tutulacak olan para, ülkenin milli parası olabileceği gibi döviz ve altın cinsinden de olabilir. Aşağıdaki Şekil 10'da merkez bankası taraflı tekaruz yapısı gösterilmiştir.

Şekil 10. Merkez Bankası Taraflı Tekaruz Yöntemi

1. Faizsiz banka ve merkez bankası aralarında tekaruz sözleşmesi yaparlar. Sözleşmede ödenecek tutar ve vade belirlenir. Likidite fazlası olan faizsiz banka elindeki likidite fazlasını merkez bankasına transfer eder.

2. Faizsiz banka likidite ihtiyacı duyduğunda merkez bankasında teminat hesabına gereken teminatı yatırır.

3. Merkez bankası, daha önceden belirlenen limitle faizsiz bankanın ihtiyaç duyduğu bedeli faizsiz bankaya ait rezerv hesabına yatırır veya faizsiz bankaya doğrudan transfer eder.

Ürün yukarıdaki sırayla kullanılabilceği gibi tam tersine faizsiz bankanın likidite ihtiyacı duyması halinde vereceği teminata istinaden merkez bankasından talep ettiği tutarı tedarik edebilir. Sonrasında tuttuğu tutar ve vade kadar merkez bankasında para tutmalıdır.

Tekaruz Yöntemine İstinaden Tasarlanan Ürünlerin Genel Değerlendirmesi

Tekaruz yöntemi hem bankalararası para piyasası kurulmasında hem de faizsiz banka ve merkez bankası arasında likidite yönetiminde kullanılacak bir yöntemdir. Tekaruz yöntemine istinaden tasarlanan ürünlerin avantajlı yönleri bulunduğu gibi dezavantajlı yönleri de mevcuttur.

Ürünlerin avantajları aşağıdaki gibi sıralanabilir.

- Bir merkez bankası organize ve faizsiz bir para piyasası kurmak istediğinde Bankalararası Tekaruz Piyasası adıyla bir piyasa kurabilecektir.
- Merkez Bankası son kredi mercii görevi gereğince faizsiz bankaların acil likidite ihtiyaçlarını Merkez Bankası Tarafı Tekaruz Yöntemi ile giderebilir. Acil likidite ihtiyacını gideren banka sonradan aldığı tutar ve vadede merkez bankasında para tutmalıdır.
- Merkez Bankası Tarafı Tekaruz Yöntemi sayesinde faizsiz bankalar atıl fonlarını sonradan borçlanmak için merkez bankasında faizsiz olarak saklama imkânı elde edebileceklerdir.
- Merkez Bankası Tarafı Tekaruz Yöntemi ile faizsiz bankaların atıl fonlarını merkez bankasında tutmalarıyla belirli sürelerle merkez bankası rezervlerinde artış sağlanabilecektir.
- Merkez Bankası Tarafı Tekaruz Yöntemi sayesinde merkez bankaları, faizsiz bankaların belli sürelerle merkez bankasında para tutmaları sayesinde parasal sıkılaşıma dönemlerinde parasal tabanı daraltabilme imkânına sahip olabilecektir.
- Tekaruza dayalı ürünlerle likidite fazlası zamanlarında verilecek olan uzun vadeli borçlar sayesinde likidite sıkışıklığı durumlarında uzun vadeli finansman sağlanabilecektir.
- Faizsiz banka müşterilerinin cari hesaplarındaki fonlarının tekaruza dayalı yöntemlerle yönetilmesi durumunda müşteriler nezdinde faizsiz bankacılığa bakış açısında pozitif algı oluşturulabilecektir.

- Bankalararası Tekaruz Piyasasında ülkenin milli parası karşılıklı olarak borç alımı verilecektir. Merkez Bankası Tarafı Tekaruz Yönteminde ise karşılıklı tutulacak olan meblağ, sadece ülkenin milli parası değil döviz veya altın da olabilecektir.

Ürünlerin dezavantajları ise aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Bankalararası Tekaruz Piyasası, faizsiz bir piyasa olacağından merkez bankaları, belirledikleri politika faizini bu piyasada kullanamayacaklardır. Bu nedenle merkez bankalarının para politikası hedeflerine ulaşmalarında bu yöntem etkisizdir.
- Bankalararası tekaruz piyasasında bankaların çoğunun aynı anda likidite ihtiyacı içerisinde olmaları durumunda sistem sağlıklı çalışmayacak ve likidite ihtiyacı olan banka bu piyasadaki likidite talep ettiğinde bu likiditeye ulaşamama riskine sahip olabilecektir. Aynı şekilde bir ülkede bankacılık sektörü sürekli likidite fazlası veriyorsa bu ürün kullanılmayacaktır.
- Merkez bankasının faiz oranlarını düşürdüğü ya da artırdığı dönemlerde borç alınan ve verilen vadede paranın maliyeti birbirinden farklılaşacaktır. Bu durumu bankaların önceden kabul etmeleri gerekmekte ve beklentilerine göre pozisyon almaları gerekmektedir.
- Kronik yüksek enflasyon yaşanan ülkelerde veya enflasyonun yüksek seyrettiği dönemlerde, bankalar birbirlerinde karşılıklı para tuttıkları dönemlerde enflasyon nedeniyle oluşan değer kayıplarını karşılıklı olarak telafi etmek durumunda kalacaklardır.

SONUÇ

Makalede faizsiz para piyasasında öncü rolleri olan ve bu alanda faizsiz bankalara çeşitli faizsiz para piyasası ürünü sunan ülke merkez bankalarının para piyasası ürünleri incelenmiş ve bu ürünler fihhi açıdan değerlendirilmiştir. Bu ürünlerin pek çoğu fihhi açıdan tartışmalı ürünler olup sadece mudaraba ve vekâlet sözleşmesine göre yapılandırılan ürünler fikhen uygun bulunmaktadır. Fakat bu ürünlerin saha uygulanmasında da işlemleri faize taşıyan bazı aksaklıklar mevcuttur. Faizsiz para piyasasındaki ürün çeşitliliğine katkıda bulunmak amacıyla bu makalede tekaruz yöntemine dayalı iki farklı ürün sunulmuştur. Bu ürünler; “Bankalararası Tekaruz Piyasası” ve “Merkez Bankası Tarafı Tekaruz Yöntemi”dir.

Makalede önerilen “Bankalararası Tekaruz Piyasası” sayesinde ülkenin milli parası hem konvansiyonel ve faizsiz bankalar arasında hem de faizsiz bankaların kendi aralarında faizsiz olarak borç alımı verilebilecektir. Bankalar likidite fazlasına sahip olduklarında bu likiditeyi likidite ihtiyacı olan bankaya

borç/kredi olarak verecek ve daha sonra ihtiyaç duyduğunda karşı bankadan önceden tuttuğu süre ve tutara kadar borç/kredi alabilecektir. Bu piyasadan faizsiz bankalar kadar talep eden konvansiyonel bankalar da faydalanabileceklerdir. Bu piyasayı kurup organize olarak yönetecek olan kurum o ülkenin merkez bankası olup, bu banka borç alacak bankaya teminatı karşılığında talep ettiği likiditeyi ödeyecektir.

“Merkez Bankası Tarafı Tekaruz Yöntemi” sayesinde ise merkez bankası ve bir faizsiz banka aralarında karşılıklı olarak karz sözleşmeleri yoluyla borç/kredi alış verişi yapacaklardır. Faizsiz banka likidite fazlasını merkez bankasına iletecek olup, likidite ihtiyacı duyduğunda merkez bankasından faizsiz olarak teminatı karşılığında talepte bulunacaktır. Böylece merkez bankası rezervlerinde artış sağlanabilecek ve piyasadaki sıkılaşıma dönemlerinde merkez bankası para tabanını daraltabilecektir. Ayrıca bu işlemler ülkenin milli para birimi ile yapılabileceği gibi döviz ve altın ile de gerçekleştirilebilecektir.

Bahsedilen bu avantajlara rağmen, ürünlerin faizsiz olmaları nedeniyle merkez bankaları bu ürünleri kullanarak para politikası hedeflerine ulaşmak için belirledikleri politika faizini para aktarım mekanizması yoluyla bankalar üzerinden piyasaya iletemeyeceklerdir. Ayrıca bu ürünler bankacılık sisteminin sürekli likidite fazlası veya likidite açığı verdikleri dönemlerde kullanılmayacaktır. Fakat bu ürünler faizsiz bankaların likidite dengesine sahip olduğu ülkelerde ve dönemlerde rahatlıkla kullanılabilir ürünler olup, bu ürünlerin faizsiz para piyasası ürünleri olmaları ve sıralanan avantajları nedeniyle hem bankaların birbirlerinden hem de merkez bankasından borçlanabilmelerine/ borç vermelerine uygun ürünlerdir.

Merkez bankalarının esas gayesi; fiyat istikrarını sağlamak ve finansal değerleri reel üretim yatırımlarına kanalize etmek olup, gayesi sembolik değerler üzerinden faiz kazanmak veya kâr elde etmek değildir. Bu nedenle, fihhi açıdan uygun olan tekaruz yöntemi yoluyla üretilen ürünlerin, merkez bankalarının para piyasası yönetiminde kullanılmaya başlanmasıyla birlikte faizsiz bankalar da yeni faizsiz para piyasası ürünlerine sahip olacaklardır. Karz sözleşmesine göre makalede önerilen “Bankalararası Tekaruz Piyasası” ve “Merkez Bankası Tarafı Tekaruz Yöntemi”, fihhi açıdan uygun olan mudaraba sözleşmesi ve vekâlet sözleşmesine göre oluşturulan yöntemlere ek olarak merkez bankalarının faizsiz para piyasası işlemlerinde kullanılabilir.

KAYNAKÇA

- AAOIFI (2012). Faizsiz Bankacılık Standartları. İstanbul: Türkiye Katılım Bankaları Birliği. Yayın No: 2.
- Akdemir, S. (1987). Faizsiz Yeni Bir Banka Modeli (Faizsiz Kredileşme Sistemi). İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları: 12, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 6.
- Alam, N. ve Rizvi, S. A. R. (2016). Islamic Capital Markets, Volatility, Performance And Stability, Switzerland: Palgrave CIBFR Studies in Islamic Finance, 2016.
- Bayındır, S. (2015). Fıkhi ve İktisadi Açından İslami Finans (Para ve Sermaye Piyasaları). İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları. Yayın No: 21.
- Bindseil, U. (2000). Central Bank Liquidity Management: Theory and Euro Area Practice.
- CBB Wakalah (2018). [http://www.Cbb.Gov.Bh/Page-P-The_Central_Bank_Of_Bahrain_Launc hes_A_New_Liquidity_Management_Instrument_\(Wakalah\)_For_The_Islamic_Retail_Banks.Htm](http://www.Cbb.Gov.Bh/Page-P-The_Central_Bank_Of_Bahrain_Launc hes_A_New_Liquidity_Management_Instrument_(Wakalah)_For_The_Islamic_Retail_Banks.Htm) [26/02/2018].
- CMF (2018). https://www.Centralbank.Ae/En/Pdf/Notice-No-4119-2011-Collaterali_Zed-Mu_rabahah-Facility.Pdf [22/02/2018].
- Durmuş, A. (2008). Fıkhi Açından Günümüz Para Mübadelesi İşlemleri. Doktora Tezi. İstanbul, 2008.
- Erol, R. N. (2019). İslam İktisat Ekonomisi, Tekaruz, Karz-ı Hasen ve.. <http://www.Yazaroku.Com/Guncel/Resat-Nuri-Erol/19-02-2019/İslam-İktisat-Sistemi-Tekaruz-Karzi-Hasen-Ve.> (10/05/2019).
- Eskicioğlu, O. (2019). Kitap ve Sünnette Temel İktisadi Kavramlar Adlı Tebliğin Müzakeresi, <http://www.Enfal.de/Oe83.Htm>, (10/05/2019).
- Greuning, H.V. and Iqbal, Z. (2008). Risk Analysis for Islamic Banks. The World Bank. Washington, D.C.
- Güler, H. (2009). Likidite Yönetimi Çerçevesinde Dolaşımdaki Para Hacminin Modellenmesi ve Likidite Tahmini. (Uzmanlık Yeterlilik Tezi). TCMB Piyasalar Genel Müdürlüğü. Ankara.
- IMF (2015). Monetary Operations and Islamic Banking in GCC: Challenges And Options. IMF Working Paper. WP/15/2034.
- İbn Arafe. (1992). Rassâ'. Mağrib.
- Islamic Financial Services Board (2008) Technical Note on Issues in Strengthening Liquidity Management of Institutions Offering Islamic

- Financial Services: The Development of Islamic Money Markets. March 2008.
- Islamic Financial Services Board (2014). Strengthening The Financial Safety Net: The Role of Shariah Compliant Lender of Last Resort Facilities as an Emergency Financing Mechanism, IFSB Working Paper Series WP-01/04/2014.
- Kahraman, A. (2010). Takas, TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt:39: 451-453.
- Karagülle, S. (1993). Alternatif Faizsiz Banka Selem ve Kredileşme. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karaman, H. (1989). Akid, TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt:2: 251-256.
- Özdemir, A. (2012). Karz Akdinin Mahiyeti ve Faizli İşlemleri Önleme Fonksiyonu, Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi 12 (1): 125-145.
- Taner, E. (2008). Globalleşen Dünyada Merkez Bankalarının Fazla Likidite Yönetimi ve Türkiye Örneği. (Uzmanlık Yeterlilik Tezi). TCMB Piyasalar Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Thomson Reuters (2016). Liquidity Management Through Sukuk.
- Yanpar, A. (2014). İslami Finans: İlkeler, Araçlar ve Kurumlar. İstanbul: Scala Yayıncılık.

PROTESTAN İŞ AHLAKINA KARŞI İSLAM İŞ AHLAKI

Erol USTA AHMETOĞLU^a

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru: 25 Ekim 2019

Kabul: 31 Aralık 2019

JEL Sınıflandırma:

O43

Z12

K29

B15

Anahtar Kavramlar:

İktisadi büyüme,

İş ahlakı,

Protestan ahlak,

İslam iş ahlakı,

ÖZ

Bu çalışma Max Weber'in "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu" adlı eserinden yola çıkarak İslam iş ahlakının kodlarının ortaya çıkarılmasını amaçlamaktadır. Çalışmada İslam iş ahlakı kodları tespitinde Kur'an'ın belirlediği esaslar temel alınmıştır. Çalışmada; üretmek, mülkiyet, sınıflar, israf/tasarruf etmek, paylaşmak ve tüketim ile ilgili ahlaki kodlar karşılaştırmalı olarak açıklanmıştır. Çalışma tasarlanırken Weber'in Protestan iş ahlakına dair önermeleri ile Kur'an'da yer alan önermelerden yararlanılmıştır. İktisadi gelişmenin sebebinin Protestan ahlak olmadığı, benzer ve hatta daha üstün önermelerin İslam'da yer aldığı sonucuna varılmıştır. İslam'ın iktisadi gelişmeyi engellemediği sonucuna varılıp İslam toplumlarına iktisadi gelişme, kalkınma ve sosyal refaha dair öneriler getirilmiştir.

^a **Sorumlu Yazar:** Doç. Dr.; Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İşletme Bölümü, Türkiye. E-posta: ustaahmetoglu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0120-6057>

Kaynak göster: Ustaahmetoğlu, E. (2019). Protestan İş Ahlakına Karşı İslam İş Ahlakı. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 5(2) 229-252.

ISLAMIC WORK ETHICS AGAINST PROTESTANT WORK ETHICS

Erol USTA AHMETOĞLU^b*Recep Tayyip Erdogan University, Turkey*

ARTICLE INFO

Article history:

Received: October 25, 2019

Accepted: December 31, 2019

JEL Classification:

O43

Z12

K29

B15

Keywords:Economic growth,
Work ethic,
Protestant ethics,
Islamic work ethic,

ABSTRACT

This study aims to reveal the codes of Islamic work ethic based on Max Weber's articles "The Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism". In this study, determination of the codes of Islamic work ethic is based on the principles of the Qur'an. In the study, codes of ethics related to production, ownership, classes, waste/saving, sharing and consumption are explained comparatively. Weber's Protestant work ethic and the Qur'anic propositions are used in the study. It has been found that the reason for economic development is not Protestant ethics and that similar and even superior propositions are available in Islam. It is concluded that Islam does not prevent economic development, and suggestions were made to Islamic societies for economic growth, development and social welfare.

^b **Corresponding Author:** Assoc. Prof.; Recep Tayyip Erdogan University, Department of Business, Turkey. E-mail: ustaahmetoglu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0120-6057>

To cite this article: Ustaahmetoğlu, E. (2019). Islamic Work Ethics Against Protestant Work Ethics. *Journal of Islamic Economics and Finance*, 5(2), 229-252.

İktisadi ve teknik gelişmenin itici gücünün Hristiyanlığın Protestanlık mezhebine sahip ülkeler olduğu; bunun dışındaki ülkelerde ise söz konusu ilerlemenin gözlenemediği iddiası sanayi devriminden günümüze kadar tartışılmaktadır (Renan, 1883/1962). Bu tartışmalar içinde Max Weber'in, Almanca kaleme aldığı "Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus" Türkçeye de "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" olarak çevrilen eseri önemli yer tutar. Eser ilk kez 1905 yılında "Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" dergisinin XX. ve XXI. ciltlerinde iki bölüm olarak yayınlanmıştır. Çalışmamızda bu eserden yola çıkarak İslam iş ahlakı kodları açıklanmaya çalışılmıştır.

Weber'e göre toplumun gelişmesinde din önemli bir etkidir. Ancak Weber sadece Protestanlık mezhebinin bu gelişmeyi sağladığına vurgu yapmaktadır. Esasında çalışma ve gayret etmenin İslam dininden önceki semavi dinlere mensup toplumlarda da önemsendiği görülmekle birlikte semavi din mensuplarına tavsiye edilenlerin Müslümanlara da tavsiye edilip din kılındığı ifade edilmektedir (Şura, 42/13). Burada ortaya çıkan fark, hedefe ulaşmada her bir toplum için ayrı bir yol ve yöntem belirlenmiş olmasında yatmaktadır (Maide, 5/48). İslam'ın iktisadi önermeleriyle diğer dinlerin önermelerine bakıldığında İslami öğretinin diğer öğretiler gibi çalışmayı ve iktisadi gelişmeyi desteklediği söylenebilir. İnsan canını, sıhhatini, fiziksel ihtiyaçlarını, güvenlik ihtiyaçlarını ve toplum içinde anlamlı birey olmasını sağlamak için üretmesi çalışması gerektiği tüm zaman ve toplumlar için geçerli olduğu ve İslam dininin de aynı şeyleri önerdiği iddiası bu çalışmada delillendirilmeye çalışılacaktır.

Bu çalışma İslam dini dışındaki diğer din mensuplarına veya hiçbir dine inanmayanlara, İslam dininin herhangi bir inanç sistemi veya dinden üstün olduğunu ispatlama gayreti taşımamaktadır. Bu çalışma esasen nereye ait olduklarının farkında olan Müslümanların dikkatlerini çekmek için ele alınmıştır. İslam'ın en güzel din ve sistem olduğu, ancak bu dini yaşadığı iddiasında olan Müslümanların algı ve tasavvurlarının farklı olduğu vurgulanarak öneriler getirilmesi bu çalışmanın bir diğer hedefidir. Günümüze kadar gelinen süreçte İslam coğrafyalarının geri kalmışlığına dur deyip bilimsel ve iktisadi gelişmenin önünün açılması için zihinsel makas değişimi için öneriler geliştirmektedir.

Elinizdeki bu çalışmaya kadar İslam dininin iktisadi gelişme üzerindeki olası etkileri üzerinde geniş ve farklı çevrelerin çalışmalarından söz edebiliriz. Bu çalışmaların ortak yönüne bakıldığında ortaya çıkan bulgu; İslam dininin iktisadi gelişmeyi teşvik ettiğiidir. Ancak yazarlar bazı koşulların gerçekleşmesi ile bu gelişmenin mümkün olabileceğine vurgu yapmışlardır. İslam dininin iktisadi gelişme üzerindeki olası olumlu etkileri hem devlet adamları (Namık Kemal, 1883; Mehmet Şemsettin, [Günaltay], 1913-1914; Mehmet Şemsettin,

[Günaltay], 1915) hem akademik çevreler (Ülgener, 1951; Turhan, 1958; Zaim, 1969; Güngör, 1981; Ülgener, 1981; Zaim, 1992; Bodur, 1995; Özcan, 1995; Türkdoğan, 1996; Türkdoğan, 2005; Hanioglu, 2006; Kurtuluş, 2010) hem de fikir adamları (Afgani, 1883; Celal Nuri [İleri], 1918) tarafından ele alınmıştır.

Bu çalışma Tanzimat'tan günümüze ülkemizde yaşanan iktisadi gelişmenin veya gelişmemenin altında yatan nedenler ve bunun çözümlerine dair süregelen tartışmaların devamı niteliğindedir. Çalışmada Weber'in önerdiği Protestan iş ahlakından yola çıkarak *İslam iş ahlakı* kodları genel hatlarıyla ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Tanzimat'la birlikte daha da yoğun bir şekilde batılı müsteşriklerin İslam dininin terakkiye mâni olduğuna dair iddiaları ve bu iddialara karşı verilen cevaplar çok yönlü olmasına karşın Protestan iş ahlakına karşı acaba İslam iş ahlakı kodlarının neler olduğuna dair tartışmalar sınırlı düzeydedir. İslam'ın kurucu metninden yola çıkarak İslam'ın kendine has bir ekonomik yapı önerisinin bütünsel bir şekilde ele alınmamış olması ve İslam iktisadi iş ahlakına dair etik kodların belirtilmemesi literatürde önemli bir boşluk oluşturmaktadır. Bu çalışma, İslami bir bakış açısıyla post modern dünyada iktisadi yapı ve ticari hayatı düzenleyici konular hakkında yapılacak başkaca çalışmalara temel oluşturması bu çalışmanın akademik yararını oluşturmaktadır. İktisadi hayatın içinde yer alan uygulayıcılara yönelik pratik faydası ise İslam iş ahlakına göre hareket etmeye öncülük ederek bireysel ve toplumsal gelişime katkıda bulunmayı sağlamaktır.

Bu çalışmada İslam iş ahlakını oluşturan temel ilkeler Kur'an'ın bakış açısıyla ele alınıp incelenmiştir. Bu amaçla çalışmanın çerçevesi Kur'an'a göre üretim, mülkiyet, sınıflar, israf/tasarruf etme, paylaşma ve son olarak tüketim kavramlarını ele alacak şekilde biçimlendirilmiştir. Çalışma, Weber'in Protestan ahlakı ve Kur'an'ın değerlendirmeleri her bir başlık altında verilecek biçimde kurgulanmıştır. Son kısmında ise yapılan tartışmalardan hareketle elde edilen sonuç ve önerilere yer verilmiştir. Şimdi ilk olarak üretmeye dair önermelere yer verilecektir.

Üretmek

Weber'e göre Protestan iş ahlakını oluşturan üretimle ilgili vurgular; "*Kâr ve kazanç tutkusunu ise her çağda ve her toplumda var olmuştur. Ancak, kapitalizmin ayırt edici özelliği, fetihle, spekülasyonla ve macerayla gerçekleştirilen kâr tutkusunun, kazanma hirsının yani kendi deyimleriyle akıldışı bu güdülerin dizginlenmesidir. Kapitalizmi ortaya çıkaran ne spekülörler ne de para babalarıdır; onu ortaya çıkaran, ölçüp biçen, disiplinli ve sözüne güvenilir, kendini tamamen işine adanmış insanlardır*" (Weber, çev. Gürata, s.60). "*Zenginler, ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmak zorunda*

olmasalar dahi çalışmadan yemek yememelidir; fakirler gibi onların da uyması gereken ilahi emirler vardır.” (Weber, çev.Rızaoğlu, s.198). “İster aristokratlara has sporlar ister balo salonundaki ya da sıradan insanların gittiği meyhanelerdeki eğlenceler şeklinde olsun, insanı mesleğinden çalışmaktan ve dinden uzaklaştıran, hayattan güdüsel olarak zevk almanın her türü benzer bir şekilde akılcı çileciliğin (asketizm) düşmanıydı.” (Weber, çev.Rızaoğlu, s.212). “Eğer çilecilik yolunda azimliyse, daha fazla mal edinir, dolayısıyla Tanrının şanı için mal varlığını olduğu gibi koruma ve sıkı çalışarak onu arttırma görevi daha da ağırlaşır.” (Weber, çev.Rızaoğlu, s.218). “Eğer tanrı size, bir diğerine göre daha fazla kazanç elde edebileceğiniz meşru bir yol gösterirse ve eğer siz onu reddeder, daha az kazançlı olan yolu seçerseniz, mesleğinizin amaçlarından birini çiğnemişolursunuz.” (Weber, çev.Rızaoğlu, s.203). “Bir Katolik daha sakin, çok daha az mal mülk hirsına sahiptir, onur ve zenginlik kazanma ihtimaline rağmen, risk ve heyecan dolu bir yaşantı yerine, az bir gelikle de olsa, olası en korunaklı yaşamı tercih eder.” (Weber, çev.Rızaoğlu, s.34). “Gücü yettiğince çalışmak para kazanmak istiyordu.” (Weber, çev.Rızaoğlu, s.45). “Bu grupta zihinsel odaklanma yeteneğiyle birlikte en önemli niteliklerden biri olan işe kendini adama dürtüsü de yaygın olarak görülmektedir.” (Weber, çev.Rızaoğlu, s.58). “Günümüzde kapitalizmin ruhuyla dolu insanlar kiliseye karşı düşmanca değilse bile umursamaz bir tutum içerisinde. Hareketli doğaları için cennetin sıkıcı sofuluğunun onlar için çok az çekiciliği kalmıştır. Din onlara insanları işten uzaklaştıran bir araç olarak gözükmektedir.” (Weber, çev. Rızaoğlu, s.64) biçiminde göstermemiz mümkündür.

İslami öğretilere göre bir iş, üretim veya genel manada salih amel gerçekleştirmeden önce düşünmeyi, araştırmayı (Bakara, 2/269; Enam, 6/47; Enam, 6/50; Hud, 11/24; Yusuf, 12/105; Nur, 24/1; Kasas, 28/47; Rum, 30/9; Secde, 32/4; Saffat, 37/155; Zümer, 39/27; Zümer, 39/42; Muhammed, 47/10; Kaf, 50/6; Kamer, 54/17; Vaki’a, 56/62; Haşr, 59/17; Şaşiye, 88/17) ve sonrasında harekete geçmeyi tavsiye etmektedir. Bu düşünme derin bir düşünme ve araştırma sürecini (Bakara, 2/219; Nisa, 4/82; Tevbe, 9/122; Yunus, 10/3; Haşr, 59/21) içerirken diğer taraftan güzel ve pozitif düşünme teşvik edilir (Hud, 11/115; Yusuf, 12/22; Yusuf, 12/90). Bunların neticesinde güzel düşünen ve arkasından güzel davranışlarının başarılı olacağı vurgulanırken (Enam, 6/50, Enam, 6/84, Zümer, 39/10) aklını kullanmadan iş ve amel üretenlerin sorunlarla karşılaşacağı vurgulanmaktadır (Yunus, 10/100). Diğer taraftan düşünce aşamasından sonra ortak aklın kullanılması için kişinin yapacağı işe dair danışma ve müzakere etme sürecinin önemine vurgu yapılır (Bakara, 2/233; Al-i İmran, 3/159; Şura, 42/38). Düşünen ve aklını kullanan ideal insan tipi, kendini tek bir düşünceye nispet etmeyip, lehte ve aleyhte tüm görüş ve düşünceleri anlayıp değerlendirip en güzeline uyanlar olarak tanımlanmıştır (Zümer, 39/18). İslam dinine göre bilenlerle bilmeyenler birbirine eşit değerlidir (Zümer, 39/9). Müzakere

sürecinde ilim ve hikmet sahibi olanlar üstün tutulmuş (Neml, 27/15) ve sahip oldukları ilmin gereğini yapanların da ideal insanlar oldukları vurgulanmıştır (Fatır, 35/28). Varsayım ve sanı, ilim ve hakikat adına bir şey ifade etmez (Yunus, 10/36; İsrá, 17/36; Necm, 53/28). Bilimsel veriye dayanmayan her türlü enformasyondan uzak durulmalıdır. İslam dini, akli ve bilimi ön plana almaktadır. Diğer taraftan ilmi çabanın odağında süreklilik ve sürdürülebilirlik olmalıdır. Bu anlamda İslam geleceğe atıfta bulunur ve geçmişin yanlış olan bilgilerinin peşinden gidilmesini reddeder (Bakara, 2/170; Maide, 4/104; Araf, 7/28; Yunus, 10/78; Zuhruf, 43/22).

Yapılacak güzel iş ve amel üretiminin verimli olabilmesi için; faydasız kişilerden (Necm, 53/29; Kamer, 54/6), cahillerden (A'raf, 7/199; Furkan, 25/63), boş sözden (Müminun, 23/3; Kasas, 28/55) ayetleri inkâr edenlerden (A'raf, 7/68; Saffat, 37/174), şirk ehlinde (En'am/106), doğruları görmek istemeyenlerden (Zariyat, 51/54), küfre sapanlardan (Secde, 32/30), münafıklardan (Nisa, 4/81), yalana kulak veren ve haramı tıka basa yiyenlerden (Maide, 5/42), dünyevilemiş insanlardan (Necm, 53/29) uzak durulma tavsiye edilir (Furkan, 25/72).

İslam dini üretimin hangi alanlarda yapılacağına dair bir çerçeve belirlemiştir. İlk olarak gökte ve yerde her ne varsa insanların tasarrufuna sunulduğu bildirilir (Casiye, 45/13). Sonraki aşamada İslam dini, üretim yapılacak ve çaba sarf edilecek alanların helal (Bakara, 2/168; Maide, 5/5; Maide, 5/88; Enfal, 8/69; Nahl, 16/114) ve temiz (Bakara, 2/168; Bakara, 2/172; Maide, 5/88; A'raf, 7/160; Enfal, 8/69; Nahl, 16/114; Taha 20/81; Müminun, 23/51) olması gerektiği üzerinde durur. Örneğin faiz almak (Rum, 30/39); rüşvet vermek (Bakara, 2/188), kamu malı aşırılmak (Al-i İmran, 3/161); haksız ve açgözlü bir şekilde zayıfın malını elde etme yerilir (İsrá, 17/34; Sad, 38/23-24). Ayrıca ölçü ve tartıyı tam doğru ve adaletle yapmanın önemi vurgulanır (En'am, 6/152; A'raf, 7/85; Hud, 11/84-85; İsrá, 17/35; Şuara, 26/181-183; Rahman, 55/9; Mutaffifin, 83/1-3). Diğer taraftan insanlara helal ve temiz kılınan şeyleri kendi aralarında haram saymamalarına dikkat çekilir (Maide, 5/87; En'am; 6/140; A'raf, 7/32; Tahrim, 66/1).

İslam iş ahlakında karşımıza çıkan üretmeye çalışmaya dair kodlar şu şekilde ifade edilebilir: İman edip salih amel işleyen ve birbirine hakkı ve sabrı tavsiye edenler dışındakilerin ziyanda olduğuna dikkat çekilir (Asr, 103/1-3). Kur'an çalışmayan üretmeyen bulunduğu topluma faydası olmayan insanların ziyanda olduğu ve bunların cezalandırılacağına vurgu yapar. Diğer taraftan insanların yapmış olduğu fayda üretiminin bir kişiye hayat vermesi tüm insanlığa hayat vermesine eşdeğer tutulur (Maide, 5/32). Güzel iş yapma eylemi insan ömrünün tamamına yayılmalıdır (Fatır, 35/37). Bu amaçla insanlara bir işi bitirince, hemen başka işe girişip, onunla uğraşması tavsiye edilir (İnşirah,

94/7). Allah yolunda O'nun şanına yakışır bir gayretle çaba göstermeden övgü ile söz edilir (Hac, 22/78; Fatır, 35/10). İnsanlara yararlı olacak işler için birbirleriyle yarış halinde olan insanlardan övgüyle söz edilmektedir (Al-i İmran, 3/114). İnsanların, çalışmayıp tembel tembel oturmaları yerine malları ve canlarıyla çalışıp gayret göstermeleri övülmektedir (Nisa, 4/95). İnsanların gösterdikleri çabanın niteliğine göre ayrı ayrı değerlendirilecekleri bildirilir (Enam, 6/132). Her nefsin, kendi çaba ve kazancına bağlı olduğu (Müddesir, 74/38) bildirilirken kişinin işlediği güzel işlerin kendi lehine, kötü işlerinse aleyhine olacağı belirtilmektedir (Fussilet, 41/46; Zümer, 39/41). Diğer taraftan bilim ve tekniğe önem vererek aslında insanın isteyebileceği her şeye ulaşabileceği vurgulanmıştır (İbrahim, 14/34). Buradan hareketle İslam dini, insanları çalışmaya üretmeye teşvik ettiği görülmektedir.

İslam'a göre, üretim faaliyetleri hem insana hem de doğaya saygılı ve sürdürülebilir bir şekilde yapılması tavsiye edilir (Rum, 30/41). Üretim doğal koşulları bozmayacak şekilde yapılmalıdır. Buna uyulmadığı takdirde ekin ve nesillerin bozulma göstereceği belirtilir (Bakara, 2/205; Nisa, 4/119). Hoş, temiz ve hayırlı nesillere (Al-i İmran, 3/38) ve kazancın helal ve temizden olmasına vurgu yapılır (Maide, 5/5).

İslam, "hiç ölmeyecekmiş gibi yaşayıp, hiç yaşamamış gibi ölme" anlayışı yerine "senin saltanatın yaşarken devam eder benim saltanatım ölünce başlar" anlayışına vurgu yapar. Diğer bir ifadeyle kişinin yapmış olduğu işlerden bireysel veya toplumsal olarak elde edilecek faydanın öldükten sonra da devam etmesi teşvik edilir. Yani insanlar öyle alanlarda faydalı üretimler yapmalıdırlar ki öldükten sonra bile insanlar, ölen kişinin hayattayken yapmış olduğu faydalı işten yararlanmaya devam etsinler (Yasin, 36/12). İnsanlık veya toplum için yapılan faydalı her tür iş veya üretimin önemine binaen artan oranda ödül verileceği bildirilir (Bakara, 2/62; Bakara, 2/261; Nisa, 4/85, En'am, 6/160; Yunus, 10/26; Neml, 27/84, Kasas, 28/84; Rahman, 55/60, Tin, 95/6). Yine topluma katma değer katan üretim faaliyetlerini gerçekleştirenlerin üzülmeceği (Maide, 4/69), dünyada güzel bir hayat sürecekleri (Nahl, 16/30; Nahl, 16/97; Nur, 24/55; Zümer, 39/10), ahirette de ödüllendirileceği belirtilmiştir (Bakara, 2/25; Nisa, 4/124; Yunus, 10/64; Nahl, 16/30; Hac, 22/56; Meryem, 19/60). İslam dini, iman edip güzel işler yapanların ödüllendirileceğini (Ankebut, 29/58), buna karşın güzel ameller işlemiş olsa bile iman etmeyenler için bu durumun geçerli olmadığı belirtilmektedir (Bakara, 2/217; Al-i İmran, 3/21-22). Bu amaçla ahirette de mutlu olmanın yolunun dünyada çalışıp üretip güzel ameller işlemekten geçtiği vurgulanır (Bakara, 2/82; Bakara, 2/201; A'raf, 7/156; Enfal, 8/67; Kehf, 18/110; Kasas, 28/77; Kasas, 28/80; Ankebut, 29/64).

İslam'ın ideal insanın/firmanın rekabet ve yarışı sürdürmesinde koyduğu ölçülere bakıldığında; hayırlara koşun, yarışın (Bakara, 2/148; Maide, 5/48) iyiliği emreder kötülüğü meneder hayır işlerinde birbiriyle yarışıp (Al-i İmran, 3/114; Fatır, 35/32) koşuştururlar ve o uğurda öne geçerler (Mü'minun, 23/61) ayetleri dikkat çekicidir. Sırf ihtiyaç sahiplerine verebilmek için gayret eden, zekât vermek için rekabet halinde olanlar mutluluğa ereceklerdir (Müminun, 23/4). Hayırda, dürüstlükte, Allah'ın emir ve yasaklarına uyma konusunda birbirine yardımcı olmayı bunların tersi durumlar karşısında birbirine yardımcı olmamaları tavsiye edilmektedir (Maide, 5/2). Buradan hareketle rekabette göz önünde bulundurulması gereken temel hususu şöyle belirtmek mümkündür: Kamu yararı ve sosyal sorumluluğun ön planda tutulduğu buna karşın yıkıcı ve sömürücü rekabetin dışlandığı söylenebilir. Ne olursa olsun çalışıp biriktirmede rekabet etmek yerine topluma faydalı olma konusunda rekabet etmeyi, sürdürülebilir toplum için gerekli olduğu görülmektedir.

İnsan, kendini her bakımdan yeterli görünce de azmaya meyilli olur (Alak, 96/6). İnsan, sahip olduklarıyla bildiklerinin daima çok üstünde şeyler ister (Fussilet, 41/49). Genellikle insanoğlu bıkip usanmadan, hakkı olup olmadığını düşünmeden istemesine rağmen istediklerinin tümü kendisine verilmeyecektir (Necm, 53/24). İnsanoğlu çok fazla istemesine rağmen kendisi için çalışıp gayret ettiğinden başkası yoktur (Tur, 51/52; Necm, 53/39). Bu nedenle herkes kazandığı karşısında sorumludur (Tur, 52/21). Allah, gayret gösterenin rızkını bollandırmayı, gayret göstermeyenin de rızkını da kısmayı diler (İsra, 17/30; Sebe, 34/36). İslam inancı, bütün canlıların rızkının Allah'ın garantisinde olduğuna (Hud 11/6; Ankebut 29/60) ancak rızkın insanların çabası ile elde edileceğine vurgu yapar (Bakara, 2/60; Nahl, 16/14; Meryem,19/25; Rum, 30/46).

İslam dininin üretme, çalışma ve salih amel konusunda; dünya ve ahirete dair kodları ana hatlarıyla şöyle ifade edilebilir. İnsanların boş oturma yerine denizde (Fatır, 35/12) ve karada (Mülk, 67/15) çaba göstererek fayda üretiminde bulunmaları tavsiye edilir. Ancak bu çabanın kişiyi dünyevileştirmeden uzak bir çaba olması (Kasas, 28/77) ve diğer taraftan da insanları ibadet ettikten sonra tekrar çalışmaya üretmeye sevk etmesi gerektiği vurgulanır (Cuma, 62/10). İslam dini, insanın hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için çalışmasını diğer taraftan da yarın ölecekmiş gibi de ahiret için çalışmasını bekler. Buna göre İslam dini ne salt dünyayı ne de salt bir şekilde ahireti insanların öncelemesini istemektedir. İslam dini her ikisi arasında güzel uyum ve dengeden söz etmektedir (Bakara, 2/201).

İslam dini üretim faaliyetlerinde kişinin dünyevileşmesine rıza göstermez. Dünya hayatının geçici, aldatıcı olduğu, oyun ve eğlenceden ibaret olduğuna

(Al-i İmran, 3/185; A'raf, 7/169; Enfal, 8/67; Kehf, 18/28; Kehf, 18/46; Kasas, 28/79; Ankebut, 29/64; Lokman, 31/33; Fatır, 35/5; Mumin, 40/39; Zuhruf, 43/35; Muhammed, 47/36, Necm, 53/29; Hadid, 57/20) vurgu yapıp asıl hedefin ebedi hayatı kazanmak olduğu (Nisa, 4/77, A'raf, 7/169, Zuhruf, 43/35) vurgulanır. Yine değişik ifade biçimleriyle de eş ve çocuklar, menkul ve gayri menkuller insanlar tarafından güzel (Teğabun, 64/15) görülmekte olduğu ifade edilir. Bunlar güzel olmakla beraber geçici dünya hayatının nimeti olduğuna vurgu yapılarak varılacak en güzel nokta Allah'ın rızasına erişmek (Al-i İmran, 3/14; Muhammed, 47/36; Hadid, 57/20) ve ahiret hayatının mutluluğu (Ra'd, 13/26) olduğu vurgulanır. Yine insanlara sahip olduğu mal ve çocuklar yüzünden dünyevileşmemeleri tavsiye edilir (Munafikun, 63/9). Geçici dünya hayatı, bir eğlence ve oyun olarak tanımlanırken ahiret yurdunun ise asıl hayat olduğu insanların genellikle insanların bu durumun farkında olamadıkları (Ankebut, 29/64) vurgulanır. Dünya için çalışan ancak dünyevileşmeyen insanlar övülmektedir (Nur, 24/37). Diğer taraftan sadece dünya hayatını isteyenlere de bunun verileceği (Şura, 42/20) ama bunu isteyenlerin ahirette bir karşılık elde edemeyeceğine vurgu yapılır. Asıl mutlu olanlar ise hem dünya hem de ahiret mutluluğunu isteyip bu amaçla çaba sarf edenlerdir (Bakara, 2/201-202).

Weber'in düşünme araştırmaya ilgili önermelerini İslam dini kurucu metni içinde de araştırma, düşünme ve müzakere etme sonunda eyleme geçmeyi önerdiğini görmek mümkündür. Weber, üretimi ve tüketimi yapılacak ürünler konusunda herhangi bir sınıflandırmaya gitmemiştir. Buna karşı İslam öğretisine göre, üretim helal ve temiz yollardan olmalı ve tüketimi de aynı şekilde helal ve temiz olandan yana olmalıdır. Weber ile İslam dini öğretisi mal, sermaye ve üretim araçlarının âtil bekletilmesine ya da kenarda tutulmasına razı olmaz. Weber her türde kazanç sağlamayı değerli görürken İslam helal dairesi içinde (helal gıda, kumardan elde edilmemiş gelir, faize bulaşmamış kâr, haksız kazançtan arınmış kâr gibi) olmasına vurgu yapar. Yine başkalarının hakkını ihlal ederek elde edilecek kazanç şekli de İslam dinine göre gayri meşrudur. Weber'de hazzı bırakma ve sürekli üretmeye odaklanma söz konusuysen İslam'da helal olan alanlarda eğlenme, mutlu olma, haz alma; Allah'a ulaşmada, varlığını ve nimetlerini tasdik etmek için bir fırsattır. Allah'ın verdiği nimetleri haram saymayın (Maide, 5/87) emrinde bu durum gözlenmektedir. Weber'e göre insan çalıştıkça dünyevileşme ve dinden uzaklaşma eğiliminden söz eder. İslam dini insanların çalışmasına değer verir ancak dünyevileşmesine izin vermez.

Mülkiyet

Mülkiyet ile ilgili olarak Weber'in eserinde belirttiği fikirleri genel hatlarıyla açıklayacak olursak; "Sahip olduklarını kendi mülkiyetinde tutmaya ve ona göre yaşamaya dikkat et" (Weber, çev.Gürata, s.42). "Ahlaki olarak gerçekten itiraz edilecek şey, mülkiyetin sağladığı rahatlık, zenginliğin, tembelliğe ve bedensel zevklere yol açan zevki, hepsinden önemlisi de 'kutsal' yaşamı elde etme uğraşısından ayrılmasıdır" (Weber, çev.Gürata, s.135-6). "Mülkiyet yalnızca bu rahatlık tehlikesini beraberinde getirdiği için şüphyle karşılanmıştır" (Weber, çev.Gürata, s.135). Tanrının hizmetkân olmayı, onun hediyelerini kabul etmeyi ve o sizden talep ettiğinde onun yolunda kullanmayı reddetmiş olursunuz. Servet sadece, tembelliğe ve hayatın günahkarca keyfini çıkartmaya yönelik bir ayartma olduğu sürece ahlaken yanlışdır ve servet kazanmak da sadece, amaç ileride mutlu ve umarsızca yaşamaksa kötüdür." (Weber, çev.Rızaoğlu, s.203). "İstedikleri, mülk sahibinin küçük düşünülmesi değildi, mülkünü gerekli ve pratik açıdan kullanışlı işlerde kullanmasıydı" (Weber, çev.Gürata, s.147).

İslam'a göre insanın helal yollardan mülk sahibi olması, kiralaması, hibe etmesi ve miras bırakması mümkündür. Yalnız bu mülkiyet edinimi geçici (Bakara, 2/107; Maide, 5/120; Enam, 6/73; Nur, 24/42) olup asıl mülk sahibinin Allah olduğu vurgulanmaktadır. Gerçekten de insan hayattayken malı ve mülkü üzerinde tasarruf edebilirken öldükten sonra malı mülkü mirasçılara devredilmektedir. Bu yüzden mülkiyetin miras yoluyla devredilmesine İslam dini (Nisa, 4/7; Nisa, 4/11; Nisa, 4/19; Nisa, 4/33; Nisa, 4/176) izin vermektedir. Ayrıca insanoğlu hayattayken sahip olunan mülkiyet üzerinde belli grupların hakkı olduğu ve bu hakkın onlara teslim edilmesi gerektiği vurgulanır (Tevbe, 9/60). Kişiyeye bahşedilen mülkiyet aynı zamanda kişinin dünyadaki imtihan vesilelerinden biri olarak görülür (Al-i İmran, 3/14, Munafikun, 63/9). İnsanların ellerindeki mallara aşırı sevgi yükledikleri (Fecr, 89/20) onlar üzerinde hak sahibi olan belli gruplara verme konusunda cimrilik edebildiklerine vurgu yapılmıştır (İsra, 17/100, Adiyat, 100/8). Başkasının rızıkına göz dikilmemesine vurgu yapılır (Taha, 20/131).

Weber, mülkiyete sahip olanın mümkün olduğu kadar elindeki korumasının etrafa dağıtmamasının üzerinde durmaktayken İslam dini servetin belli ellerde birikmesine karşı durur. İnsanlar ellerindeki mallarda hakkı olan fakir yoksul ihtiyaç sahibi insanlara bu mallardan vererek onlarla en azından iktisadi açıdan eşit olmaya gayret etmelidirler. İslam dini servetin toplum içinde adil bir şekilde dağılmasını önemser. İslam dinine göre mülk, üretimden elde edilen artık değere ulaşmak amaç değildir, araçtır. Diğer yandan Weber mülkiyetin insanlarda rehavete ve tembelliğe yol açacağı öngörüsünde bulunup bu anlamda mülkiyete ihtiyatlı yaklaşmaktadır. Oysa İslam dini mülkiyeti

paylaşmayı önermekte ve paylaştıkça hem bu dünyada hem de ahirette ödülün fazla olacağına vurgu yapmaktadır.

Sınıflar

“Borç veren ile borçlanan, toprak sahibi ile topraksızlar, serf ya da kiracılar ve tüccarlar ile tüketiciler ya da toprak sahipleri arasındaki ‘sınıf çatışmaları’nın çeşitli biçimlerine her yerde rastlanıyordu.” (Weber, çev.Gürata, s.22). “Parça başı iş ücretlerini arttırmak, aynı süre içinde üretimin artması yerine azalmasına neden olmuştur, çünkü işçi, ücretinin yükselmesine, günlük üretimi artırarak değil, azaltarak cevap vermiştir.” (Weber, çev.Gürata, s.51). Eğer bir kişi birkaç kişiyi zengin etmek için birçok insanın fakir olmasına neden oluyorsa bu kamu yararıyla örtüşmez. (Weber, çev.Rızaoğlu, s.85).

İslam dini insanların kimini kiminden üstün kılmıştır (Nisa, 4/34). Kimi insan zengin kimisi ise daha düşük gelirli olacak şekilde, rızıkta bazıları bazılarını üstün kılınmıştır. Ancak İslam dini zengin sınıftan, ellerindeki imkânları alt gelir grubundaki insanlarla paylaşıp onlarla iktisadi açıdan eşit olmayı önermektedir (Nahl, 16/71). Kimi insan ise çalışıp çabalamadığı için başkalarına bedensel ve zihinsel olarak kölelik yapmak zorunda kalırken kimi insanlar ise çalışıp üretip güzel ameller işleyerek insanlara fayda sağlarlar. Bu iki insan modeli birbirine eşit değildir (Nahl, 16/75). Diğer yandan nasıl dünyada iktisadi olarak insanlar arasında üstünlükler varsa ahiretin de mertebe ve üstünlükleri söz konusudur (İsra, 17/21). Allah nimetlerle insanları sınamak için kimine diğerlerinden üstün dereceler vermiştir (Enam, 6/165). İnsanların kimini kimine derecelerle üstün kıldık ki, bazıları bazısını tutup çalıştırsın (Zuhruf, 43/32). Aksi halde herkes eşit olur yeterli işgücü bulmak zorlaşabilirdi. İslam dini insanlar arasında bu anlamda bir üstünlük öngörürken adaletten taviz vermemektedir. İnfak etmeyen zenginlere özenen kişiler, yerilmektedir. İnfak etmeyen zenginler gibi olma yerine iman edip hayra ve barışa yönelik iş yapan kişi için Allah'ın vereceği karşılığın daha üstün olduğu vurgulanır (Kasas, 28/79-80). Yeryüzünde kibirlenerek yürüme; çünkü ne yeri yarabilirsin ne de boyun dağlara erer, onlara erişebilirsin (İsra,17/37). Buna göre üreten faydalı işler yapan kimseler bundan dolayı diğerlerine karşı kibirli değildirler.

Din ayrımı yapılmaksızın yoksul ve yoksun kimselerin, zenginlerin mallarında hakları olduğu vurgulanır (Mearic, 70/24-25). Servet toplumun belli kesimlerinde toplanmamalı, zengin daha zengin fakir daha fakir olmamalıdır. Servetin sadece sermaye sahiplerinde birikmesi ve bu grup üzerinden sarf edilmesi yerine farklı gelir grupları arasında adilce dağıtılmasını

öngörür (Haşr, 59/7). Bu adilce dağıtım; zekât, sadaka ve infak etme ile düzenlenir.

İslam dini kamu malları üzerinde hazinenin, halkın, din ayırımı yapmaksızın yetim, yoksul ve yolda kalmışın hakkı olduğuna vurgu yapar. Böylelikle kamu malları zenginler arasında dönüp dolaşan bir servet halini alması önlenmiş olur (Haşr 59/7). Altın ve gümüşü biriktirme yerine onları Allah yolunda harcamanın teşvik edildiği (Bakara, 2/195) harcamayanların ağır bir şekilde cezalandırılacağına vurgu yapılır (Tevbe, 9/34-35). Refah ve zenginlik içinde yüzen şımarık ve azmış kimselerin (Müminun, 23/33) sayısının artması durumunda o toplumun gelir dağılımı düzgün olmadığı için orada kaos çıkacağı belirtilir (İsra, 17/16) İslam dini parayı ve serveti kendi heva ve hevesi için harcıyıp bu servette hakkı olanları dışlamayı reddeder. Nimete karşı şımarma ve gösterişte haddi aşmak eleştirilir. Bu şekilde 'refah içinde şımarıp azmış' nice beldenin yok edildiğine vurgu yapılır (Kasas, 28/58). Diğer taraftan Allah tüm insanlara rızkı bol bol verseydi, yeryüzünde taşkınlık ederlerdi. Onun için, Allah rızkı kendi dilediği bir ölçüde indirir (Şura, 42/27). Zenginlikle şımarmış ve gösterişli yaşantıya sahip nice toplumlar varlığını devam ettirememişler (Kasas, 28/58). Allah rızkı gerekli niteliklere sahip kişilere bol verirken sahip olmayanlara ise belli bir ölçüye göre vermeyi diler (Bakara 2/212; Ra'd 13/26; İsra 17/30; Kasas 28/82; Ankebut 29/62; Rum, 30/37, Sebe, 34/39; Zümer, 39/52; Şura, 42/12).

Allah kimini zenginlikle kimini ise fakirlikle imtihan eder. Esasında zenginlikle imtihan edilmek İslam dinine göre daha zordur. Çünkü zenginlik insanın kendini daha yeterli görmesine yol açabilir ve bu durum kendi üzerinde herhangi bir güce ihtiyaç duymayıp azgınlaşmaya sebebiyet verebilir (Yunus 10/88; Hud 11/116; İsra 17/16; Sebe 34/34; Zuhruf 43/23; Vaki'a 56/45 Alak 96/7). Oysa İslam dini yeryüzünde ezilip horlananlara bağışta bulunmaya, onları önderler yapmaya, onları mirasçılar haline getirmeye vurgu yapar (Kasas, 28/5).

Üretim sürecinde işverenler çalışanın hakkını adil olarak vermelidir aynı zamanda çalışanlar da işin gereklerini en güzel biçimde yerine getirmelidir. Mesai saatinden çalma, işi özensiz yapma, kaytarma gibi unsurlarla elde edilecek kazanç haram kazanç olacaktır. Diğer taraftan İslam dini çalışmayla ilgili olarak insanlara zihnini ve bedenini hırpalayacak bir şekilde çalışmasını da önermez (Furkan, 25/47; Neml, 27/86; Kasas, 28/73; Rum, 30/23). İşverenlere, çalışanlarını işe almadan önce deneyip ehliyetlerini ve güvenilirliklerini test edip işe alması önerilmektedir (Kasas, 28/23-26).

Üretim ile zenginleşip değişik nedenlerden dolayı tekrar fakir düştüğünde insanın umudunu kaybetmemesi ve nankörlük etmemesi gerektiği vurgulanıp

(Hud, 11/9) zorluğun yanında mutlaka bir kolaylık olduğu bildirilir (İnşirah, 94/5). İnsanların, zorlukları aşabilmesi için çalışıp şükretmesi sayesinde tekrar eskisi gibi nimetlere kavuşabileceği ifade edilir (İbrahim, 14/7). Burada da aslında insanın daha verimli ve sağlıklı olabildiğinin yolunun normal pozitif bir ruh haline bağlı olduğu ortaya çıktığı söylenebilir. Kişi travma geçirdiğinde Allah ile irtibata geçerek ümidini korumasıyla (Zümer, 24/39; Bakara, 2/156; Yusuf, 12/87) kendisini daha iyi hissetmesine yol açan bir terapi etkisinden bahsedilebilir. Daha hızlı toparlanma kavramı kişinin kendini günümüz kapitalizminin boşluğunda çaresiz ve çözümsüz hissetmesinin önüne geçebilecek önemli bir işlevi yerine getirir. Özellikle de yalnızlık duygusu, yabancılaşma, bencillik, materyalist eğilimler, gösterişle rekabet, tüketim ve satın alma sevgisi gibi etmenlerin önüne geçilebilir.

Weber'e göre toplumdaki sınıf çatışmaları normal olarak karşılanmaktadır. İslam dini ise sınıfsal farklılıklara karşı dayanışma ve paylaşma içinde olunmasını tavsiye etmektedir. Weber, iş görenlere yüksek ücret ödeyerek daha fazla kazanç elde etmelerini motive etme yerine, ücretleri düşürerek iş görenin daha önce kazandığı miktarı elde edebilmesi için daha fazla çalışmaya zorlanmasını önermektedir. Oysa İslam dini kimsenin hakkının yenmemesinin üzerinde durur. Yani hakkı olana hakkın verilmesini ifade eder. Ayrıca İslam dini sınıfsız bir toplum önermez ama toplum içindeki bireylere adaletle muamele etmeyi önerir denilebilir. İslam dini zenginler ve fakirler; yönetenler ve yönetilenler gibi sınıfları olumlu değerlendirir. Herkesin zengin olduğu veya herkesin yönetici olduğu bir dünyada zenginliğin ve yöneticiliğin bir anlamı kalmazdı. Zenginlerin bir görevi de yoksulu ve ihtiyaç sahibini gözetmek olmalıdır. Yöneticiler de adaleti, liyakati öne alarak iktisadi ve sosyal gelişmeye katkı sunup toplum refahını sağlama amacıyla olmalıdır.

İsraf/tasarruf etmek

“Bütün Hristiyanları kazanabildikleri kadar çok kazanmaya ve tasarruf edebildikleri kadar çok tasarruf etmeye; yani bu sonuç olarak şu demektir: zengin olmaya teşvik etmeliyiz.” (Weber, çev.Gürata, s.151). “Beş şilin değerindeki zamanını boşa geçiren bir insan beş şilin kaybetmiştir ve bunun beş şilini denize atmaktan hiç farkı yoktur.” (Weber, çev.Rızaoğlu, s.44). “Asıl ahlaki itiraz, mülkiyetten kaynaklanan güvence içinde gevşeme, servetin sefasını sürmenin sonucunda ortaya çıkan aylaklık, nefsin ayartmalarına kapılma ve hepsinden öte erdemli bir hayat sürme çabasından kopuşa yöneliktir. Dolayısıyla zaman kaybı, ilk ve ilke olarak en ölümcül günahı. İnsan hayatı, kişinin kendi seçilmişliğinden emin olabilmesi için fazlasıyla kısa ve değerliydi. Sosyalleşme, havadan sudan konuşma, lüks yaşam, hatta sağlık için gerekenden yani 6-8 saat arası uykudan fazlası bile kesin ahlaki kınama için yeterliydi. Franklin'in vakit nakittir. Zaman sınırsız bir değere sahiptir, çünkü

kaybedilen her an, tanrının şanına hizmetten kaybedilmiştir.” (Weber, çev.Rızaoğlu, s.192). “Tanrının kendi şanını arttırma ile ilgili açıkça görölen dileğine, boş zaman ve zevk ile değil, sadece çalışma ile hizmet edilir.” (Weber, çev.Gürata, s.135). “Mükk arttikça, -asketik yaşam biçimi sınavı kazanursa- tanrının şanı için kaybolmadan tutmak ve durmadan çalışarak çoğaltmak yükümlülüğü de artar.” (Weber, çev.Gürata, s.146).

Allah insanların faydalanması için asmalı ve asmasız bağları, çeşitli tatlarda hurma ve ekinleri, zeytin ve nar ağaçlarını ve daha fazlasını insanlar faydalansın diye yaratmıştır. Ürün verdiklerinde onlardan tüketilmesi; hasat gününde de yoksulun hakkının verilmesi önerilir. Yalnız İslam dini israf etmeye karşıdır (Enam, 6/141). Allah gökyüzündeki ve yerdeki tüm nimetleri insanların hizmetine vermiştir (Rad, 13/4; İbrahim, 14/32; Fatır, 35/3). Buradan helal ve temiz olan tüm nimetlerin insanlar tarafından tüketilebileceği anlaşılmaktadır. Bu aynı zamanda helal olmak koşuluyla lüks malın üretimi için yatırım yapılabilmesi ve lüks malların tüketilebileceğine de kapı aralar. Lüks malı, kısmen benzer faydayı sağlayan mallar arasında en yüksek fiyatlı mal olarak tanımlamak mümkündür. İnsanlara güzel giysiler giymeleri tavsiye edilir (A’raf, 7/26; A’raf, 7/31). Lüks mallar kişiye rabbini anma, şükretme fırsatı olarak görölmelidir (Sad, 38/32). Yani bu ayetlerden; insanı, taşkınlık, zulmetme, kibir ve nefsini ilahlaştırmaya sevk etmedikçe dünya malının hoşgörü ile karşılandığı anlaşılabilir. Bütün bunlara izin verilmesine karşın tüketimde israf etmemeleri ve israf edenlerin hoş karşılanmayacağı bildirilir (A’raf, 7/31). İnsanların yakın akrabalarına, çaresize, yolda kalana da elindeki imkanlardan sunması tavsiye edilir. Ancak bu imkân sunma, saçıp savurma düzeyinde olmamalıdır (İsra, 17/26-27). Bu noktada insanlar elini çok da sıkı tutup cimrilik de etmemelidir (İsra, 17/29). İdeal insan modeli tanımı şu şekildedir: Onlar harcama yaptıkları zaman ne savurganlığa saparlar ne de cimrilik ederler. İdeal insan bu ikisi arasında bir dengede olandır (Furkan, 25/67). Yani ne israf etmek ne de cimri olmak tasvip edilir.

Weber, en önemli israf kalemi olarak zamanı görür. Weber’e göre zamanı boş harcama bütün günahlar içinde ilk ve ilkece en ağır olanıdır. İslam dinine göre de insanların faydasız boş işlerle zaman harcaması eleştiri konusudur. İnsan, daha sonra zamanını israf ettiği için pişman olacak (Bakara, 2/167; Enam, 6/27, Şuara, 26/102, Secde, 32/12, Zümer, 39/58; Fecr, 89/24) ancak iş işten geçmiş olacaktır (Munafikun, 63/10). Zaman israfı dışında İslam dini israfı genel olarak haddi aşma olarak tanımlanabilecek tüm soyut [kibirli, alaycı, inatçı, kaba, saldırgan olmayı ve yıkıcı davranışlar sergilemeyi (A’raf, 7/81; Yunus, 10/83; Şuara, 26/151-152; Yasin, 36/19)] ve somut [mal ve imkânları gereksiz yere harcama (Nisâ, 4/6; Furkan, 25/67)] unsurları vurgulamak için kullanmıştır. Bu kullanım zamanı da kapsamakta ancak bunun dışında harcama,

tüketim, kişinin sağlığı gibi konuları da sarf ederken aşırıya kaçılmamasına vurgu yapar. Hem harcama yaparken hem de tasarruf ederken orta yolu takip etme yani ölçülü olmak önerilmektedir. Diğer yandan Weber kişinin mümkün olduğu kadar tasarruf etmesini önerir.

Paylaşmak

“Püriten edebiyatında sık sık vurgulandığı gibi tanrı, insanın komşusunu kendinden fazla sevmesini değil, kendisi kadar sevmesini buyurmuştur. Ayrıca insanın öz-sevgisi ödevi de vardır. Örneğin, sahip olduklarını komşusuna göre daha amaca uygun ve böylece tanrının şanını arttırıcı biçimde kullanan, komşu sevgisi gereği bunları paylaşmak zorunda değildir.” (Weber, çev. Gürata, s. 139).

İnsanların malları içinde artsın diye riba olarak verdiğiniz, Allah katında artmaz. Allah'ın yüzünü isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte onu verenler kat kat arttıranların ta kendileridir (Rum, 30/39). Zekâtın farz kılınmasının nedenlerinden biri de şöyle ifade edilebilir: Her Müslümanın en azından zekât verecek düzeyde üretim yapmasını teşvik etmektir. Yine övülen diğer grup ise bollukta ve darlıkta infak eden, öfkeyle hareket etmeyip affedici olanlardır (Al-i İmran, 3/134).

Kişi, ana babası, akrabası, yetim, fakir ve yolda kalmışlar için elindeki imkanlardan paylaşması tavsiye edilir (Bakara, 2/83; Bakara, 2/215; Nisa, 4/36). Söz konusu ayetlere bakıldığında harcama yaparken inanç ve din sınırlaması yapılmadığı söylenebilir. Mala olan sevgilerine rağmen onu yakınlarına, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, isteyene ve kölelere verenlerin iyi insanlar olduğuna vurgu yapılır (Bakara, 2/177). Mallarını Allah yolunda infak edenlerin övüldüğü (Bakara, 2/261) ve ödüllendirilecekleri (Hadid, 57/7) verdiklerini başa kalkanların ise yerildiği (Bakara, 2/262) her koşul ve durumda malların (Al-i İmran, 3/134 Bakara, 2/274, Rad, 13/22) infak edilmesi övülürken diğer taraftan haksız şekilde başkalarının mallarını ele geçirme yerilir (Nisa, 4/10). Kendisi için değerli ve önemli olan şeylerden infak edebilenler gerçek manada iyiliğe erişenlerdir (Bakara, 2/267; Al-i İmran, 3/92). Yoksul ve kimsesiz kimselerle imkanlarını paylaşmayanlar eleştirilir (Maun, 107/2-4). Akraba, yoksul ve yolda kalmışa haklarının verilmesi gerektiği vurgulanır (İsra, 17/26; Rum, 30/38). Yoksul, yetim ve esiri karşılık beklemeksizin doyurma teşvik edilir (İnsan, 76/8). İnsanlara fayda ve değer sağlayacak her türlü harcama karşısında eşdeğer karşılığının (Sebe, 34/39) hatta kat kat fazlasının kişiye verileceği bildirilir (Bakara, 2/245). Paylaşırken insanlardan herhangi beklenti ve karşılık elde etme kaygısı içinde olmama önemlidir (Muhammed, 47/7). Ayrıca insanlarla paylaşırken bunun aleni bir şekilde yapılması yerine gizli yapılması (Bakara, 2/271) hem de başa

kakılmaması (Bakara, 2/262, Bakara, 2/263) kişi için daha güzel sonuçlar ortaya çıkaracağına vurgu yapılır. İyi bir söz ve özür dileme, ardından kötülük gelen bir sadakadan daha hayırlıdır (Bakara, 2/263). İslam dini yetim veya kimsesiz kimselerin mallarına el sürülmemesine (Nisa, 4/2; Enam, 6/152) itilip kakılmamasına (Maun, 107/1-2) dikkat çeker. Diğer taraftan yetime seve seve kucak açıp korumak (İnsan, 76/8; Beled, 90/15) övülürken; yetime yoksula ikram etmemek eleştirilmektedir (Fecr, 89/17-18).

İnsanlara yapılacak olan paylaşma veya infak haram mal ve para ile yapılamaz. İnfak, ancak helal kazancınızdan sizi yormayacak sıkılmayacak olan kısmı üzerinden vermekle gerçekleşir (Bakara, 2/219). Yine helal ve temiz kazancın en güzel ve kaliteli olanlarından vererek infak gerçekleştirilmelidir (Bakara, 2/267; Al-i İmran, 3/118). İhtiyaç sahibi ve yoksul insanların zenginlerin mallarında hakları olduğu vurgulanır (Zariyat, 51/19). Kişi ayrıca kan bağı olan yakınlarına elindekilerinden vermesi tavsiye edilir (Bakara, 2/215). Burada infak sadece Müslüman olanların hakkı olarak belirtilmemiş tüm ihtiyaç sahipleri kastedilmektedir. Yine söz konusu ayetlerin toplumsal refahı öne aldığı söylenebilir. Haksız bir şekilde başkalarının emeğini, malını ele geçiren çalanlara karşı bu durumu engelleyici yaptırımlar öngörülmektedir (Maide, 5/38). Eğer zengin ve servet sahibi olanlar ellerindeki ihtiyaç fazlasını infak ederlerse büyük ölçüde hırsızlığın önüne geçilmiş olur. Allah Kur'an'da kendi rızası için fakir kullarına ve kamu yararına yapılan yardımları kendisine verilmiş ödünç olarak kabul eder (Müzzemmil, 73/20). Yalnız yapılan yardımların gönülden isteyerek yapılması gereklidir (Teğabun, 64/17).

Sahip olunan mallar tükenir diye korkmanın ve nimetleri saklamanın bir sonucu olarak cimriliğin ortaya çıktığına vurgu yapılarak cimrilik yerilir (Al-i İmran, 3/180, Tevbe, 9/76, İsra, 17/100, Muhammed, 47/37-38). Nefislerin cimriliğe meyilli olduğu belirtilir ancak buna aykırı davrananlardan övgüyle bahsedilir (Teğabun, 64/16). Onlar harcadıkları zaman ne savurganlığa saparlar ne de cimrilik ederler (Furkan, 25/67). Verilen sadakalar, malı artırır (Bakara, 2/276). Mal toplayıp biriktiren, onu sayıp duranlar eleştirilir (Hümeze, 104/1-4). Temizlenmek için malını hayra veren en muttaki kimse ödüllendirilecektir (Leyl 92/17-18).

İslam dini ilkesel olarak kazanılan malların yine meşru yollarla harcanmasını öngörmüştür. Zira Allah insanın küstahlık derecesine varan benlik iddiasını, bencilce mal sevgisini (Fecr, 89/20) ve mal yığmasını (Hümeze, 104/2) hem ferdî hem de toplumsal hayata zarar vermesinden dolayı hoş görmemiştir. Zenginlerin elde ettikleri kazançlarıyla (Fecr, 89/17-19) yetime ikramda bulunmaları, yoksulu doyurmaları özendirilmiş tam aksine kişinin sahip olduğu zenginliği tek başına tüketmesi yerilmiştir. Zengin olabilmenin bir yolu da bu zenginlikten harcılabilmektir. Servet toplayıp yığın ve hayırda harcamayamı o

ateş kendine çağırır (Mearic, 70/17-18). Eğer şükrederseniz, ben de sizin için mutlaka artıracam (İbrahim, 14/7). Onlar hayırdan her ne yaparlarsa, elbette ondan yoksun bırakılmazlar (Al-i İmran, 3/115).

Servet ve refahla şımarmış sermaye sahiplerinin neden olduğu emeğin sömürüsü, faiz, zekât vermeme gibi davranışlar kaos çıkmasına ortam hazırlar (İsra, 17/16). Zekât iktisadi açıdan zayıf konumdakilerin [yoksullar, düşkünler, onun üzerindeki görevliler, kalpleri ısındırılacaklar, esirler ve borçlular (Tevbe, 9/60)] hakkı olup zekât vermeyen bu gurubun hakkını yemiş olmakla haram yemiş olur. Yoksula, yetime ve esire, yemeği severek yedirenler (İnsan, 76/8) ayrıca övülmektedir. Yoksul insanların yeme, içme, barınma gibi hayatlarını idame ettirebilecek asgari koşulların iyileştirilmesi için insanların birbirlerini teşvik etmesi istenir (Fecr, 89/18). Geniş imkânı olan bu geniş imkanından harcasın. Rızkı kısıtlı tutulan da Allah'ın kendisine verdiği kadarıyla versin (Talak, 65/7). Paylaşma konusunda yeterli ehliyete sahip olamayanlar için veya paylaşacak bir şey bulamayanların üzerinde herhangi bir sorumluluk yüklenmez (Tevbe, 9/91-92).

Weber, paylaşma konusunda son derece muhafazakâr fikirlere sahiptir. Ancak İslam dini genel hatlarıyla mal biriktirmeyi yasaklamasıyla ilgili olarak kazanç meşru yollardan elde edilmiş olsa bile bu kazancın biriktirilmesini eleştirir. Servetin belli ellerde toplanmamasını önerir. Çözüm olarak zekât, sadaka ve infakı teşvik eder. Paylaşımların, helal kazanç üzerinden elde edilen gelir veya mallar üzerinden yapılması vurgulanır. İslam dini mal biriktirilmemesini, faize yatırılmamasını önerir ve artık kısmın hak sahibine ulaştırılmasının önemi üzerinde durur. Kur'an mal ve servette yoksulun ve dezavantajlı grupların hakkı olduğunu açıkça ifade etmekte, bu hakkı yoksula ulaştırmamayı, toplumu çöküşe götüren bir musibet olarak görmektedir. Gelir dağılımının adaletsiz olduğu toplumlarda kaos ve suç oranları yükselmesi beklenir. Zekât verilmemesi durumunda kişinin elinde biriken fazlalığın içinde hak sahibinin hakkı yerine ulaşmamış olur. Kişi bu şekilde başkasının hakkını gasp ettiği ve bu yolla haram yediği söylenebilir.

Tüketim

“Başlayan acımasız rekabet savaşında saflık bozuldu, epeyce servet kazanıldı ve bu servet faize yatırılmayıp tekrar işleme içinde kullanıldı, eski rahat ve sakin yaşam biçimi yerini kan kuruluşu bıraktı, buna katılanlar yükseldi çünkü harcamak değil, kazanmak istiyorlardı. Eski biçimi korumak isteyenler tüketimlerini sınırlamak zorundaydılar.” (Weber, çev.Gürata, s.59). İdeal bir kapitalist caka satmaktan, gereksiz harcamadan ve bir o kadar da elindeki gücün keyfini çıkartmaktan kaçınır ve

elde ettiği toplumsal itibarın dışa vurulmasından da rahatsız olur.” (Weber, ev. Rızaoğlu, s.64

Göklerde ve yerde ne varsa tümü bir lütuf olarak insanların emrine verilmiştir (Şuara, 26/132-134; Lokman, 31/20; Casiye, 45/13). Allah, yeryüzündekilerin tümünü insanların faydalanması için yaratmıştır (Maide, 5/96; Bakara, 2/29). Topraktan (Enam, 6/141) ve denizden çıkan ürünler de helal kılınmıştır (Nahl, 16/14; Fatır, 35/12; Casiye, 45/12). İnsanlara giyim kuşam konusunda hangi tür ve kaliteden elbise giyeceği hususunda serbest bırakılmıştır (Nahl, 16/81). Yine benzer biçimde Allah’ın rızından yiğin için (Bakara 2/60) ifadesinde de serbestlik söz konusudur. Bunun dışında tüketilmesi haram olan yiyecekler sınırlı sayıdadır ve bu sayılanlar dışında yasaklar üretenlerin kurtuluşa ermeyeceği vurgulanır (Enam, 6/145; Nahl, 16/115-116; Hac, 22/30). İki içilmesi ve kumar oynanması ve buradan elde edilen gelirin tüketilmesi sert bir dille yerilmiştir (Maide, 5/90). Diğer yandan nefsi heva ve heveslerini put haline getirenler eleştirilmektedir (Furkan, 25/43-44). İnsanlara yukarıda belirtilen unsurlardan kaçınmaları durumunda kurtuluşa erecekleri bildirilir. Başkalarına ait malları hırsızlıkla (Maide, 5/38) veya haksız sebeplerle yemenin ve insanların mallarından bir kısmını haram yollardan yiyebilmek için o malları yönetici ve adalet dağıtanlara rüşvet olarak vermenin önüne geçilmiştir (Bakara, 2/188). İslam dini ticari hayatın temel esasını tarafların karşılıklı rızası ve hoşnutluğu üzerine bina etmiştir. Karşılıklı rıza ile gerçekleşmeyen batıl yol ve hile ile gerçekleşen faaliyetler hoş görülmemektedir (Nisa, 4/29). Bu sebeple İslam iş ahlakı başkalarına ait olan malın veya hakkın uydurma yollarla ele geçirilmesine karşıdır (Nisa, 4/6; Tevbe, 9/34).

Weber, tüketmeyle ilgili olarak da muhafazakâr görüşlere sahiptir. Weber’in zihninde tasavvur ettiği kapitalizm, insanları paranın veya genel olarak metanın kölesi yapmaktadır. Oysa İslam dini insanın refahını paradan veya metadan üstün tutar. İslam dini, insanlara hayatta "ok şeye sahip olma çabası" yerine "az şeye ihtiyaç duyma" gayesini geliştirme hedefini ortaya koyar. Ancak Weber’in, tam tersini önermekte olduğu söylenebilir. İnsan tipik özelliği olarak daima sahip olduğundan daha fazlasını istemeye eğilimlidir (Fussilet, 41/49). İktisadın temel varsayımı olan insan ihtiyacının sınırsız olduğu iddiasına karşı insanların istek ve arzularının sınırsız yakın olduğu daha isabetli bir yaklaşımdır.

SONUÇ

İslam’ın önerdiği iktisadi yaşamın özünü iki temel ilkeyle açıklamak mümkündür. Bunlardan ilki elde edilecek kazancın helal ve temiz yollardan

olması gerektiği diğeriye elde edilen kazancın helal sayılan yollarla harcanması gerektiği biçiminde sınıflandırılabilir. Yani mal edinimi ve harcanması İslam dininin helal olarak tanımladığı yollardan olmalı ve kişiyi dünyevileştirmemelidir. Harcama ise kişisel ve toplumsal fayda göz önünde bulundurularak yapılmalı; buna karşın haram sayılan yollarla yapılmamalıdır. Kur'an'ın bakışı iktisadı, parayı yüceltme yerine insanı merkeze alıp yüceltme üzerinedir. İslam dinine göre aslanan para değil insandır. *Kapitalizmin Ruhu ve Protestan Ahlakı*'nda insan, para ve iktisadi sistem için vardır. Bu durum esasında insan özgürlüğünü kısıtlayıcı bir özellik arz etmektedir. İslam dini Müslümanlara bir duruş sergilemesini önerir; paranın, dünyanın, makamların esiri olmamasını bekler. Buna karşın Müslüman'ın ne zulmetmesine ne de zulme uğramasına kapı aralar. Kur'an verilerine göre; ölçü ve tartıda hile yok, yalana yer yok, başkasının hakkına tecavüz yok, zulmetmemek, adil olmak, insan haklarına saygılı olmak, verdiği sözde durmak, iyi insan olmak ve topluma fayda sağlayan değer üretimi gibi ölçütler vardır. Oysa Weber'in fikir önderliğini yaptığı protestan iş ahlakında, bireyin kendi refahını artırma ön plandayken kendi dışındaki dünyanın sefaleti, ezilmesi, sömürülmesi geri planda kalmaktadır. Kur'an'a göre bireyler/firmalar birbirleri arasında rekabette firma-tüketici-toplum üçgeni arasında dengeyi ve bütün bunların sonucu olarak toplum refahını öne alır.

İslam dini kurucu metni, nasıl üretim yapılacağına, ne şekilde yönetileceğine veya iktisadi modeller hakkında mevcut kurum ve modellere atıf yerine oluşturulacak modellerin dayandığı ilkeleri koyar, ortak akıl ve maruf yoluyla geliştirilmesinin önünü açar. Örneğin; müşavereye (Bakara, 2/233; Al-i İmran, 3/159; Şura, 42/38), ayrıca müşaverenin bilgi sahibi olanlarla yapılmasına (Nahl, 16/43) ehliyet ve liyakate (Nisa, 4/58), adaletle yönetmeye (Nisa, 4/58; Nisa, 4/135; Maide, 5/8; Nahl, 16/90), şahitliği doğru yapmaya (Mearic, 70/33), emanete hıyanet etmemeye (Al-i İmran, 3/76; Enfal, 8/27; Me'aric, 70/32), verdiği sözü tutmaya (Nahl, 16/91) önem verir. Üretirken; üretimin helal ve temiz alanlarda olmasına (Bakara, 2/168, Maide, 5/88; Enfal, 8/69; Nahl, 16/114), haksız bir şekilde zayıfın malına el uzatmamaya (İsra, 17/34), batıl yollarla başkalarının malını elde etmemeye (Bakara, 2/188, Nisa, 4/29), ölçü ve tartıyı tam doğru ve adaletle yapmaya (En'am, 6/152; A'raf, 7/85; Hud, 11/84-85; İsra, 17/35; Şuara, 26/181-183; Rahman, 55/9; Mutaffifin, 83/1-3) ve bunun gibi temel ilkelere vurgu yapar.

Ernest Renan'ın ileri sürdüğü 'İslam terakkiye manidir' (Renan, 1883/1962) iddiasının İslam'ın kurucu metni ile bağdaşmadığına dair tartışmalar Namık Kemal (1883/1962, s.2), Celal Nuri [İleri] (1918/2002) ve Cemalettin Afgani'den günümüze (1883/1990, s.2) kadar devam etmektedir. Aradan geçen yaklaşık 150 yıla rağmen hala konu gündemdeki yerini korumaktadır. Esasında İslam dini terakkiye manidir iddiasının yersiz olduğu

tam aksine gelişmeye itici güç olduğunu bu çalışma bağlamında da açıklamaya çalıştık. Ancak hal böyleyken İslam coğrafyaları neden istenen gelişmeyi gösterememiştir? Esasında terakkiye mâni olanın İslam değil zihinlerde inşa edilen din tasavvuru olduğu söylenebilir. Bu noktada dinin eksiksiz olduğu ancak dini yaşayanların eksikleri olduğunu söyleyebiliriz. Müslüman coğrafyalarda İslam dinine dair genel algılayışın; Allah'ın şanını yüceltmek için çok çalışma ve disiplinli bir hayat sürme yerine daha münzevi bir hayat ile yani öteki hayatı düşünen derviş misali bir yaklaşımla yüceltileceği biçiminde olduğu söylenebilir. Buna göre iyi bir dindar “Dünyadan elini eteğini çekmiş” olmalıdır biçiminde genel bir tasavvur olduğundan söz edebiliriz. Dini söylemi belli bir kalıba sokup daha sonra bunu eleştirilemez görmek ilerlemeye karşıdır. Oysa İslam'ın kurucu metni pek çok kere düşünmeyi analiz etmeyi öneriyor diğer taraftan dinin insanların hizmetine verildiği görülmektedir. Diğer taraftan kurucu metnin insanlara kolaylık ve esneklik sağladığı (Bakara, 2/185; Bakara, 2/196; Bakara, 2/239; Bakara, 2/280; Bakara, 2/286; Kamer, 54/17; Kamer, 54/32; Kamer, 54/40; Mücadele, 58/4; Talak, 65/7; Müzzemmil, 73/20; Müddessir, 74/20; Abese, 80/20; Leyl, 92/7) bildirilmektedir.

Bize göre Müslüman toplum ve coğrafyalarda ortaya çıkan geri kalmayı, ifrat ve tefrite düşme ile açıklama mümkündür. Yani dini yaşama kaygısı içinde olan bir grup aşırı düşkünlük ile ahiret hayatına odaklanmaya çalışmaktadır. Bir diğer grup ise dünya hayatına yani seküler yaşama düşkün olup dünyevileşebilmektedirler.

Dine düşkünlüğü, sufizm içinde gözlemlenen İslami yaşam içinde arzulanan bir eğilim olarak “dünyayı terk etme anlayışı” biçiminde ifade etmek mümkündür. İslam tasavvufunda kendini ilahi amaçlara vakfetme gayesi; uzlet, zühtiyet, erbain, çilecilik gibi kavramlarla ifade edilirken Weber'de ise asketizm kavramıyla ifade edilmektedir. Weber, asketizmi; insanları eğlenmekten, boş yere zaman harcamaktan alıkoyup üretime teşvik ettiği için benimsemektedir. Müslümanlar arasında zühtiyet Allah'a yaklaşma gayesiyle benimsenmektedir. Müslümanların çoğunluğunun inanıp din diye amel ettikleri hükümler, fakihlerin görüş ve içtihatları olup kendi dönemlerine dair çözüm önerileridir. Ancak o dönemde üretilen bilgiler de göz ardı edilmeden günümüz şartlarında yeniden değerlendirilmesi gerekir. Kur'an her döneme özellikle yaşanan döneme ilişkin çözümler getirir. Yaşadığımız dönemin sorunları Kur'an'ın bu çağdaki cevapları olmadığından yaşayanların geleneksel tutum ve davranışları Kur'an'ın aradığından farklıdır. Geleneksel fıkıh anlayışının yerine İslam'ın kurucu metnini çağın sosyolojik gerçekleriyle değerlendirme sayesinde İslam toplumları ilerleyebilir. Diğer taraftan züht anlayışı bilim teknik sanat ve üretim konusunda motive olmayı engellemektedir. Bu amaçla kendini Müslüman olarak tanımlayanların yeni bir medeniyet tasavvuru ortaya koyabilmelerinin

yolu İslam'ı algılama biçim ve düşünce sistemlerini bu çalışmada kısaca belirtilen daha detaylı halinin Kur'an'da yer aldığı öğretilerle değiştirmekten ve içtihadı dayanmaktan geçtiği söylenebilir. Dini eğitim ya da genel anlamda eğitim; var olanı tekrara ve aktarmaya dayalı olduğu için yenilik ve farklılıkların selevi bir bakış açısıyla yorumlanması, züht öğretisinin dünya hayatını tamamen dışlayan bir yapıda olması ve halkın da gerçek dini bu şekilde yorumlaması ekonomik hayatın çözülme ve gerilemesine yol açtığı söylenebilir (Ülgener, 2006).

Dünya hayatına düşkünlükte ise Weber'in sistematize ettiği iş ahlakında; fazla tüketimden, zaman israfından, dünyevi zevklerden kaçınma bunun yerine kendini çalışmaya üretmeye adama üzerinde durulur. Yani genel olarak az yeterlidir anlayışı başlangıçta Protestan inancın dayanağını oluşturup kapitalizmi inşa ettiğini; sonrasında ise kapitalizmin Protestanlığı hatta İslam'ı yaşadığı iddiasında olanları bile biçimlendirdiğini sekülerleştirdiğini söyleyebiliriz. Günümüz kapitalizmiyle sürekli olarak tüketicilerde satın alma isteği çeşitleri artırılmaktadır. Bu anlamda "Kapitalizm katı olan şeyleri buharlaştırmakta kutsal olan her şeyi ise profanlaştırmaktadır" (Marx ve Engels, 1848/2018 s.56) iddiası günümüz toplumlarında açıkça gözlemlenebilen bir olguya dönüşmüştür. Kapitalizmin mümkün merteye insanları sekülerleşmeye sevk etmekte olduğu bundan da Müslüman coğrafya ve toplumların da nasibini aldığı iddia edilebilir. Bu türden bir kapitalizme karşı, iktisadi hayatı düzenleyen kamu otoriteleri, insanları tüketim toplumunun hizmetine sunmaktan kaçındırarak düzenlemeleri yapmalıdır. Diğer taraftan kapitalist toplumlarda kişinin üretme ve tüketme sürecinde yaşamış olduğu dünyevileşme beraberinde; ruhsal çöküntüler, depresyon, tükenmişlik, yabancılaşma, materyalist eğilimler, kendisinde sahte bilinç inşa etme gibi problemleri getirebilmektedir. Çözüm olarak kişinin, dünya ve ahiret dengesini göz önünde bulundurarak nihai amaçlarını belirlemesinde yattığı söylenebilir. İslam'ın püritan dünya görüşü her iki dünyanın birlikte değerlendirilmesi üzerinedir. Ancak aslanan öteki dünyadır. Bu dünya ise gelip geçici, insanı oyalayıcıdır. Protestanlıkta ise, aslanan bu dünyadır. Weber'in tasvir ettiği Püritanizm öbür dünya ile ilgili değildir. İnsanın bütün faaliyetleri bu dünyaya yöneliktir.

Günümüzde İslam coğrafyalarında yaşayan ve kendini Müslüman olarak tanımlayan kişilerin tecrübe ve algılamalarından yola çıkarak İslam'ı anlamaya çalışmak bizi yanıltıcı sonuçlara götürmesi muhtemeldir. Bunun yerine İslam'ın temel kaynağından yola çıkarak İslam'ı anlamaya çalışmak daha isabetli olabilir. Kusur İslam'da olmayıp tam aksine İslam'ın yaşanma ve yorumlanma biçimiyle ilgilidir. Bilim ve felsefeden uzaklaşmanın üzerine bir de buna eklenen tembellik Müslüman coğrafyalarında güçlü bir medeniyet tasavvurunun ortaya çıkmasına engel teşkil ettiği söylenebilir. Batı medeniyetine yön veren itici

gücün içinde felsefe, yenilikçilik, bilim, sanat ve edebiyatın geniş yer tuttuğu söylenebilir. İslam'ı temsil eden ülke ve coğrafyaların batı tipi bir medeniyet kurma tasavvur ve hedefinden şimdilik bahsedemeyiz.

Kur'an'ın geniş kitlelere ulaşması ve kitlelerce anlaşılması konusunda yakın geçmişe kadar Kur'an harflerinin kutsal sayılması nedeniyle matbaa ile çoğaltılması sakıncalı görülmüştür. Diğer taraftan ana dili Arapça olmayan toplumlarda Kur'an mesajının anlaşılması Kur'an'ın çevirisi olmaz denilerek istenmemekteydi. Günümüzde bu sorunlardan söz edemeyiz ancak Kur'an meallerinin cebriyeci bir yaklaşımla ele alınması ekonomik gelişimin önünde engel olarak durmaktadır. Hristiyanlık; İncil'in Latince'den Almanca'ya çevrilip matbaada basılmasıyla büyük dönüşüm, İslam dini ise internetin yaygınlaşmasıyla beraber büyük bir dönüşüm içine girmiştir. İnternet ortamı her tür verinin yer aldığı ancak içinden hakikati bulup almanın zor olduğu bir mecra haline dönüşmüştür. İnternet üzerinden üretilen bilgilerin halkın dindarlığını arttırdığı buna paralel olarak üretilen bilgilerin günümüz koşullarının göz ardı edilip içtihat ile güncellenmemesi nedeniyle kişilerin sapmasını da arttırdığı söylenebilir. Aslında tam tersi olması gerekirken Müslümanın Kur'an ve ortak akla dayanmayan dindarlığı arttıkça, çaba gösterme ve gelecek odağından uzaklaşmakta, doğayı anlama ve kontrol etme yani bilime önem verme düzeyi düşmekte olduğu söylenebilir.

Weber, söz konusu eserde, kapitalizmin gelişimine etki eden faktörü genelde dinin etkisine özelde ise Protestanlık mezhebine bağlamış ve bunu savunan iddialara yer vermiştir. Yine söz konusu eserde iktisadi gelişme ve din ilişkisi deneysel ve bilimsel yöntemlerle ortaya konulmamıştır. Çalışmanın kaleme alındığı dönemde iktisadi olarak gelişmiş ülkelere ve bu ülkelerin sahip oldukları dini inanç arasındaki mantıksal korelasyona dayandırılarak iktisadi gelişme açıklanmıştır. Bu çalışmada sadece Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eseri incelenmiş yazarın diğer eserleri incelenmemiştir. Dolayısıyla Weber'in söz konusu çalışmayı yaparken diğer dinleri inceleyip incelemediğini ve hangi sonuca vardığı yazarın başkaca eserlerinin incelenmesiyle ortaya çıkarılabilir. Diğer taraftan çalışmamızda İslam iş ahlakı kodları sadece Kur'an verileri ile incelenmiştir. İslam coğrafyalarının kendi içinde yaşadıkları problemlerin çözümü ve toplum refahını artırmalarının yolunu başka yerlerde aramak yerine kendilerini yeniden tanımlayarak sahip oldukları değerleri yeniden keşfederek bu problemleri çözmeyi denemelidir. Bu amaçla daha kapsamlı olarak Kur'an, sünnet, sahabe sözleri, kıyas, istihsan, icma ve örf gibi kaynaklardan hareketle İslam iş ahlakı kodları içtihatlarla daha da geliştirilmelidir. Daha da ileri aşamada iktisadi hayatın tüm alanlarına dair iş ahlakı kodları geliştirilmelidir. Kur'an'a dayalı İslam ekonomisinin tüm

yönleriyle hiçbir boşluğa yer vermeyecek biçimde günümüz şartlarında yapılacak içtihatlar ile ortaya konulması gerekir.

KAYNAKÇA

- Afgânî, C. (1883/1990). Journal des Débats, 18 Mayıs 1883, sh. 2, (Çev.Alaaddin Yalçınkaya, Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasal Hayatı Üzerindeki Etkileri, İÜ, SBE, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1990, ss.144-153)
- Bodur, H. E. (1990). Modern Kapitalizmin Doğmasında Dinin Rolü (Kapitalizmin ruhu ile Protestan ahlâkı arasındaki ilişki). Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (9). 80-108
- DİB. (2007). Kur'ân-ı Kerim Meâlî 13. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları/527 Ankara.
- Günaltay, M. Ş. (1911-1913). İslam'da Fen ve Felsefe, Sebilüreşad (Sırat-ı Müstakim) Cilt 6-7. Sayı:145-179
<http://www.bagcilar.bel.tr/Files/eKitap/Siratimustakim/siratimustakim6/siratimustakim6/assets/basic-html/page17.html>
- Günaltay, M. Ş. (1915/1998). Zulmetten Nura, Tevsi-i Tıbaat Matbaası, İstanbul, (Haz. Ahmet Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, Marifet Yayınları, ss: 96 -135).
- Güngör, E. (1981). İslam'ın Bugünkü Meseleleri. Ötüken Neşriyat. Yayın no 161, Kültür serisi 30
- Hanioglu, Ş. (2006). Max Weber ve İslami Kalvenistler. İslami Araştırmalar, 18(4), 473-477.
- İleri, C. N. (1918/2002). "İslamiyet Mani-i Terakki Midir?", Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası (Haz. Ali Ertuğrul, Tabula-Rasa Felsefe/Teoloji Dergisi, 2(5), 241-261).
- Kemal, Namık. (1883/1962). Renan Müdâfaanâmesî (İslâmiyet ve Maârif) Yayınlayan: M. Fuad Köprülü, Millî Kültür Yayınları, Dinî Kültür Serisi, No. 1, Ankara
- Kurtuluş, B. (2010). İş Ahlakı: Geçmişte ve Günümüzde. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (50), 737-759.
- Marx, K ve Engels, F. (1848/2018). Komünist Manifesto (Çeviren: Tanıl Bora.) İletişim Yayınları 2580, Politika Dizisi 170, 1. Baskı, İstanbul
- Özcan, Y. Z. (1995). "İslam Ekonomik Gelişmeye Engel Midir? Karşıt Delil ve Bazı Metodolojik Düşünceler", İslami Araştırmalar Dergisi, 8 (1).
- Renan, E. (1883). L'İslamisme et la science, Conférence faite au cercle saint-simon, le 29 mars 1883.
https://fr.wikisource.org/wiki/L%E2%80%99Islamisme_et_la_science

- Turhan, M. (1958/1980). Garplılaşmanın Neresindeyiz, Yağmur Yayınevi, İstanbul, s.22
- Türkdoğan, O. (1996). İslâm Ekonomik Sistemi ve Weberci görüşler. İstanbul: Turan Yayıncılık.
- Türkdoğan, O. (2005). İslam Değerler Sistemi ve Max Weber. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Ülgener, S. F. (1951/2006). İktisadi Çözölmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası. Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (1981/2006). Zihniyet ve Din İslam. Tasavvuf ve Çözölme Devri İktisat Ahlakı, İstanbul: Derin Yayınları.
- Weber, M. (1905/1999). Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhı. (İngilizceden Çev. Zeynep Gürata), Ayraç Yayınları, Ankara.
- Weber, M. (1905/2013). Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhı. (İngilizceden Çev. Gökhan Rızaoğlu), Oda Yayınları, İstanbul.
- Zaim, S (1969). Modern İktisat ve İslam, Milli Türk Talebe Birliği, İstanbul.
- Zaim, S (1992). İnsan, İslam ve Ekonomi, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.

التحديات المعاصرة التي تواجه المشتقات المالية الإسلامية في

الأسواق

نافذ فايز الهرش¹

باحث وخبير مصرفي إسلامي

أحمد فايز الهرش

أستاذ مساعد في جامعة أنقرة للعلوم الاجتماعية

معلومات عن البحث	ملخص
<p>تاريخ المقال: استلام 1 سبتمبر 2019 قبول 31 ديسمبر 2019</p>	<p>واجهت المصارف الإسلامية تحديات عديدة في مجالات الاستثمار والخزينة عامة وفي أسواق المشتقات المالية خاصة، نتيجة تطور أعمال الصيرفة الإسلامية في عالم المال والأعمال، ومنافستها للصيرفة التقليدية في الأسواق المالية، وكذلك رغبة من المصرفيين في إجراء مواءمة ما في بناء هذه الأدوات المالية لتجعلها مقبولة شرعاً. يهدف هذا البحث إلى إلقاء الضوء على عقود المشتقات المالية الإسلامية في الأسواق المالية المعاصرة من حيث ماهيتها ووظائفها وأهميتها، ومدى تطبيق عقود المشتقات الإسلامية والتحديات المعاصرة التي تواجهها في هذه الأسواق. ولتحقيق أهداف الدراسة نفذ الباحثان استبياناً استطلعت فيه آراء مختصين في هذا المجال، وقد خلصت الدراسة إلى أن رؤية هؤلاء مختصين لأهمية تطبيق عقود المشتقات المالية الإسلامية في الأسواق المالية من قبل المصارف الإسلامية كانت متوسطة وهذا يرجع إلى عدم القناعة الكبيرة بهذه الأدوات في ظل ما يعترضها من إشكالات وتحديات أبرزها الالتزام الشرعي وعدم تملك الأصول وعدم وجود أسواق مالية لتطبيقها في الدول العربية. وقد دعت الدراسة إلى توجيه دوائر البحث والتطوير في الصناعة المالية الإسلامية لتقديم أدوات وصيغ إسلامية جديدة تتواءم مع المشتقات المالية في الأسواق المالية في ضوء قواعد وأصول الاقتصاد الإسلامي. كما أوصت الدراسة بضرورة طرح معايير واضحة للمشتقات المالية أسوة بالمعايير الشرعية التي تقوم بإعدادها هيئة المحاسبة والمراجعة للمؤسسات المالية الإسلامية - أيوفي والتي من شأنها أن تقدم آلية عمل واضحة للمصارف الإسلامية في أدوات المشتقات المالية.</p>
<p>تصنيف JEL: G10 G23</p>	
<p>الكلمات المفتاحية: الأسواق المالية، المشتقات المالية، الخيارات، العقود الآجلة، المستقبلات</p>	

Dr., Social Sciences University of Ankara, Faculty of Islamic Studies, Turkey. Nafez1974@yahoo.com, ¹

<https://orcid.org/0000-0003-2963-4253>

Hersh, A, and Alhersh, N . (2019). المشتقات المالية :تطبيقاً والتحديات التي تواجهها :دراسة ميدانية من وجهة نظر المختصين في. *Journal of Islamic Economics and Finance* 2019 5(2) 251-282.

**CONTEMPORARY CHALLENGES FACING ISLAMIC FINANCIAL
DERIVATIVES IN THE MARKETS**Ahmad HERSH²*Social Sciences University of Ankara, Turkey*

Nafith ALHERSH

ARTICLE INFO**Article history:**

Received: July 31, 2019

Accepted: December 31, 2019

JEL Classification:

G10

G23

Keywords:Financial Markets,
Derivatives,
Options,
Forwards,
Futures**ABSTRACT**

Islamic banks have faced many challenges in the fields of investment and treasury in general and in derivatives markets in particular, as a result of the development of Islamic banking in the world of finance and business, and competition with traditional banking in financial markets, as well as the desire of the Bankers to adapt the construction of these financial instruments to make them Sharia compliant. This research aims to highlight on Islamic derivatives contracts in contemporary financial markets in terms of their nature, functions and importance, In addition to the extent to which Islamic derivative contracts are applied and the contemporary challenges facing them in these markets. In order to achieve the objectives of the study, the researchers conducted a questionnaire surveying the opinions of specialists in this field. The study concluded that the view of these people of the importance of applying Islamic derivatives contracts in the financial markets by Islamic banks was medium, and this is due to the lack of great conviction of derivatives regarding of the problems they have and challenges, most notably the Sharia commitment and lack of owning assets and the absence of financial markets in the Arab countries. The study recommended for directing the research and development departments in the Islamic financial industry to provide new Islamic products that are compatible with financial derivatives in the financial markets according to the rules and fundamentals of the Islamic economy. The study also recommended the introduction of clear criteria for financial derivatives in accordance with the Shari'a standards prepared by the Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI), which will provide a clear mechanism of action for Islamic banks in derivative instruments.

² **Corresponding Author:** Dr., Social Sciences University of Ankara, Faculty of Islamic Studies, Turkey.
E-mail: ahmad.hersh@asbu.edu.tr, Nafez1974@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0003-2963-4253>

To cite this article: Hersh, A. and Alhersh, N. (2019). Contemporary Challenges Facing Islamic Financial Derivatives in The Markets. *Journal of Islamic Economics and Finance*, 5(2), 251-282.

© IZU International Research Center for Islamic Economics and Finance. All rights reserved.

تُعَدّ الأسواق المالية حلقة وصل بين أصحاب الفائض المالي والعجز المالي، وبرز دورها بشكل كبير نتيجة لاتساع أعمال النشاط الاقتصادي في البلدان، وأضحت هذه الأسواق ضرورة حيوية بالنسبة للتطور الاقتصادي واستمراره وتوسعه، كما أصبح الحكم على تطور البلدان محكوماً بتطور أسواق المال والأعمال فيها.

كما تُعَدّ الأسواق المالية العالمية بما تحويه من أسواق النقد وأسواق رأس المال محركاً رئيساً لعمليات الاستثمار والخزينة في المصارف الإسلامية.

وتواجه المصارف الإسلامية تحدياً حقيقياً في أسواق المشتقات المالية الإسلامية في الأسواق المعاصرة، حيث استحدثت بعض المصارف الإسلامية عدداً من الأدوات الاستثمارية التي تختص في أسواق المشتقات المالية كالخيارات والعقود الآجلة والمستقبليات والمبادلات وعقود تثبيت أسعار الفائدة، ولما كانت طبيعة عمل المصارف الإسلامية والتي تقوم على مبادئ الاقتصاد الإسلامي تختلف بدورها عن المصارف التقليدية، كانت تحديات المصارف الإسلامية ظاهرة للعيان في أسواق المال والأعمال وتحديدًا في أسواق المشتقات المالية من حيث مدى ملاءمتها لطبيعة المصرفية الإسلامية ومدى تطبيقها.

مشكلة البحث

تواجه المصارف الإسلامية مشكلات حقيقية تعترض مسيرتها وتحدّ من تطورها في مجال الأسواق المالية المعاصرة، الأمر الذي يخلق إشكالات في مجالات الفكر والأدوات الاستثمارية وتطبيق هذه الأدوات، مما يضعف عملها ويقلل من ربحيتها ويعيق تطورها وانتشارها، وعليه تتمحور مشكلة البحث في الأسئلة الآتية:

1. هل هناك إدراك وفهم لأفراد عينة الدراسة تجاه المشتقات المالية من حيث ماهيتها ووظائفها وأهميتها؟

2. ما أنواع عقود المشتقات في الأسواق المالية المعاصرة؟ وما مدى تطبيقها؟

3. على ماذا تبنى المشتقات المالية وهل تتناسب عقود المشتقات مع طبيعة المصرفية الإسلامية؟

4. ما أبرز التحديات التي تواجه المشتقات المالية الإسلامية في الأسواق المالية المعاصرة؟

أهداف البحث:

تكمّن أهداف البحث في النقاط الآتية:

1. معرفة مدى ادراك أفراد عينة الدراسة المشتقات المالية من حيث ماهيتها ووظائفها وأهميتها.
2. تحديد أنواع عقود المشتقات المالية الإسلامية في الأسواق المالية المعاصرة ومدى تطبيقها.
3. بيان الأصول التي تبنى عليها عقود المشتقات المالية الإسلامية في الأسواق المالية المعاصرة.
4. تحديد أبرز التحديات التي تواجه المشتقات المالية الإسلامية في الأسواق المالية المعاصرة.

منهج الدراسة:

لتحقيق الأهداف اتبعت الدراسة المنهج الآتي:

1. اعتمد البحث على المنهج الوصفي في إعداد معتمداً على ما يأتي:
 - أ. جمع المعلومات عبر ملاحظات وخبرات الباحثين في مجال الأسواق المالية.
 - ب. مقابلات الباحثين للمستشارين والمختصين في حقل الأسواق المالية .
 - ج. بعض كتب الفقه قديماً وحديثاً وأعمال المؤتمرات والندوات التي تناولت المشتقات المالية في الأسواق المالية المعاصرة.
 - د- استبيان يوزع على المختصين في الأسواق المالية بخصوص الموضوع.

2. المنهج الاستنباطي التحليلي: من خلال دراسة البيانات وتحليلها واستنتاج المعلومات محل الدراسة والبحث، وقد اهتمت الدراسة بإبراز عدد من التوصيات الهامة في أسواق المشتقات المالية.

محددات البحث

من محددات البحث نقص المعلومات والبيانات الميدانية التي تخص الصيرفة الإسلامية في مجال الاستثمار والخزينة وتحديدًا في أسواق المشتقات المالية.

فرضيات البحث

الفرضية الأولى:

- توجد علاقة ذات دلالة إحصائية عند مستوى معنوية $\alpha = 0.05$ لفهم وإدراك عينة أفراد الدراسة تجاه المشتقات المالية من حيث ماهيتها ، وظائفها ، أهميتها.

الفرضية الثانية:

- توجد علاقة ذات دلالة إحصائية عند مستوى معنوية $\alpha = 0.05$ لوجود تحديات في تطبيق المشتقات في الأسواق المالية.

الدراسات السابقة:

اطلع الباحثان على عدد من الدراسات التي تناولت المشتقات منها دراسة:

1- (خميسي وعبد القادر، 2015): والتي عنوانها: دراسة تحليلية لتطور استخدام المشتقات المالية في الأسواق المالية في تغطية مخاطر السوق-حالة الدول الصناعية العشر.

هدفت هذه الدراسة إلى بيان كيف يُسهم استخدام المشتقات المالية في الأسواق المالية في تغطية مخاطر السوق، وتضمنت أنواع المخاطر المغطاة بواسطة المشتقات، كما قدمت دراسة تحليلية للمشتقات المالية كأدوات لتغطية مخاطر السوق. وخلصت الدراسة إلى أن الأدوات المالية المشتقة أدت دوراً كبيراً في التغلب على معظم المخاطر التي يواجهها المستثمرون سواء على مستوى السوق المنظم أو غير المنظم، وإن تغطية هذه المخاطر مرتبطة بنوعية الخطر والأداة المالية "المشتقة الملائمة" ونوع سوق التداول.

2- دراسة: (أبو زيد، عبدالعظيم، 2014)، والتي عنوانها: بالتحليل الفقهي و المقاصدي للمشتقات المالية.

حيث قدم البحث تحليلاً فقهياً لسبب حرمة المشتقات المالية بأنواعها، وأعطى توصيفاً لبعض المشتقات، وألقى الضوء على بعض المسائل الفقهية المتعلقة بالمشتقات المالية، ثم ناقش ما أسماها "محاولات لأسلمة المشتقات".

3- دراسة: (حماد، 2001)، بعنوان: المشتقات المالية: المفاهيم-إدارة المخاطر، المحاسبة: وقد تعرضت الدراسة للمفاهيم الأساسية للمشتقات المالية وأنواع المشتقات المالية وقد أفرد الباحث حيزاً لعقود الخيارات والعقود المستقبلية والآجلة، وختم دراسته بمخاطر الأدوات المالية المشتقة والخطوط العريضة لمعايير المحاسبة الدولية المتعلقة بالأدوات المالية.

4- دراسة: (الساعاتي، 1999)، بعنوان: نحو مشتقات مالية إسلامية .

حيث تناول الباحث أهمية المشتقات المالية وشروط تطويرها، ومفهوم التحوط واقترح الباحث أربعة أنواع من عقود التحوط مبنية على ما هو شائع الاستخدام في الأسواق المالية المعاصرة.

ما الإضافة التي ستقدمها الدراسة؟

تأمل الدراسة أن تشكل إضافة نوعية للباحثين في هذا المجال من حيث:

- 1- تقديم تأصيل نظري للمشتقات المالية.
- 2- اطلاع الباحثين على رؤية المتخصصين في الأسواق المالية لأدوات المشتقات المالية وواقعها وتطبيقاتها المختلفة.
- 3- تحديد أبرز التحديات التي تواجه المشتقات المالية الإسلامية في الأسواق المالية المعاصرة.
- 4-

المحور الأول: عقود المشتقات المالية في الأسواق المالية المعاصرة:

1- مفهوم المشتقات المالية (Financial Derivatives)

أ- المشتقات لغة: من الاشتقاق: مصدر اشتقَّ، اشتقَّ الكلمة من غيرها: صاعَها منها، واشتقاق الحَرْفِ مِنَ الحَرْفِ: أَخَذَهُ مِنْهُ، وتأتي بمعنى النظر والمثيل "النِّسَاءُ شَقَائِقُ الرِّجَالِ"، وشِقٌّ بمعنى: جزء، نصف: "خَذَ شِقَّ هَذَا الطَّعَامِ، اتَّقُوا النَّارَ وَلَوْ بِشِقِّ تَمْرَةٍ"، المَالُ بَيْنَنَا شِقٌّ وَشِقٌّ: أَي نَحْنُ مُتَسَاوُونَ فِيهِ، وَيُقَالُ: الْمَالُ بَيْنِي وَبَيْنَكَ شِقٌّ الشَّعْرَةَ وَشِقٌّ الشَّعْرَةَ، وَهُمَا مُتَّفَارِقَانِ، وَأَصْلُهُ مِنَ الشَّقِّ نَصْفَ الشَّيْءِ. (ابن منظور، 1414هـ: (10/ 185-181) و (181) و (عمر، 2008: 2/ 1221-1224)

ب- المشتقات اصطلاحاً

عرف بنك التسويات الدولية (BIS, Basle Feb. 1995) التابع لصندوق النقد الدولي المشتقات المالية بأنها: "عقود تتوقف قيمتها على أسعار الأصول المالية محل التعاقد، ولكنها لا تتطلب استثمار لأصل المال في هذه الأصول، وكعقد بين طرفين على تبادل

المدفوعات على أساس الأسعار أو العوائد، فإن أي انتقال للملكية الأصل محل التعاقد والتدفقات النقدية يصبح أمراً غير ضروري".

كما عرف (حماد، 2001: 7/5) المشتقات بأنها: هي عقود تتم تسويتها في تاريخ مستقبلي، لا تتطلب استثمارات مبدئية أو تتطلب مبلغ مبدئي صغير مقارنة بقيمة العقود، تعتمد قيمتها على الأصل موضوع العقد، أي تشتق قيمتها من قيمة الأصل محل العقد لذلك سميت بالمشتقات.

ج- يلاحظ أن ثمة مقاربات بين المعنى اللغوي والاصطلاحي:

فالمشتقات تأتي بمعنى اقتطاع شيء من شيء أو أن شيئاً جزءاً من شيء أو أخذ شيء من شيء وهذا يتحقق بالمشتقات المالية التي اشتقت قيمتها من قيمة الأصل محل العقد. وتأتي بمعنى الجزء فهي اجتزأت من أصل وهي بمعنى المماثلة والمقاربة والمساواة لذا فإنها عقود تعتمد في أساس وجودها على الأصول المالية محل التعاقد.

2. أهمية المشتقات المالية

يرغب المتعاملون بالمشتقات المالية باقتنائها لعدد من الأسباب أهمها:

1- هي أدوات لتثبيت الأسعار في عمليات السوق فتكون بذلك أدوات لإدارة المخاطر، الناجمة عن تقلبات الأسعار؛ أو ما يسمى بالتحوط، فالذي يشتري حق شراء سلعة ما في المستقبل بسعر محدد يدفع عن نفسه خطر ازدياد ثمنها في المستقبل.

2- وهي كذلك وسائل بذاتها للالتجار بقصد الاسترباح ببيع هذا الحق في الأسواق؛ عند غلاء سعر السلعة. (أبو زيد، عبدالعظيم، 2014 : 3)

- 3- يمكن للمشتقات المالية ربط النظام المالي لدولة ما بالنظام الدولي لنقل وتداول مخاطر رؤوس الأموال، مما يؤدي إلى استقطاب رؤوس الأموال من السوق المالي الدولي والحصول على الاحتياجات التمويلية. (الساعاتي، 1999 : 56)
- 4- اتخاذ المشتقات وسيلة لتحقيق الربح عبر المتاجرة والمضاربة على فروق الأسعار.
- 5- تخفيض تكاليف التمويل ولتجنب الضرائب والإجراءات الصارمة وتحسين معدلات العائد على الأصول. (قايدي، 2015 : 29)
- 6- استغلال للموارد المالية بعدم تجميدها في شراء الأصول ذاتها بل في المخاطرة على فرص الربح مباشرة. (القرني، 1995 : 109)
- 7- اكتشاف السعر أو ما يطلق عليه بالسعر الاستكشافي: تعدّ أسواق العقود الآجلة والمستقبلية وسيلة مهمة للحصول على المعلومات عن توقعات المستثمرين للأسعار المستقبلية . ويعتقد الكثرة من غير المحترفين أو الممارسين أن أسعار العقود الآجلة أو المستقبلية، والأسعار المتوقع لها أن تسود السوق الحاضرة في وقت لاحق أنها شيء واحد. (رضوان، 2005 : 69)

3. نشوء المشتقات

خلص بعض الباحثين إلى جملة من الأسباب التي أدت إلى ظهور المشتقات أوجزوها فيما يأتي (حسنين، 2017، 22): انهيار اتفاقية بريتون وودز 1971 مما أدى إلى حدوث اختلالات وتقلبات في أسعار الصرف مما أوجب تطوير عقود جديدة للصرف الآجل و إيجاد أدوات مالية مبتكرة للتحوط، ومن الأسباب كذلك زيادة معدلات التضخم وارتفاع الفائدة من عام 1973 مما أدى إلى ظهور أدوات مالية تعمل على تثبيت أسعار الفائدة، وأيضا من الأسباب: الأحداث المالية العالمية التي أثرت على الأسواق المالية مثل: الازنين

الأسود (1987)3، والتقدم التكنولوجي في مجال المعلوماتية، وساهمت أيضاً ظاهرة العمولة التي عملت على تحرير الأسواق وإزالة القيود على نشاط المؤسسات المالية. حيث أدى كل ذلك إلى عدم القدرة على التنبؤ بالأزمات والتقلبات وبالتالي نتج عنها مخاطر مالية جسيمة مما أدى إلى ظهورها، حيث وجدوا فيها فرصة لتجنب المخاطر والتقلب السريع بالأسعار.

4. طبيعة المشتقات

المشتقات عقود تهدف إلى تبادل المخاطر المالية، ويفترض أن يتم تبادل المخاطر بحيث تنتقل إلى الطرف الأكثر قدرة على تحملها، وعليه يستطيع الطرف الأقل قدرة على أن يتفرغ للعملية الإنتاجية بينما يستفيد الطرف الأكثر قدرة من العائد الذي يحققه مقابل تحمل المخاطر، فالمشتقات بطبيعتها مبادلة صفرية بمعنى ما يربح طرف يخسر آخر، فهي لا تعد مبادلة حقيقية لأنه لا يراد بها نقل ملكية الأصل محل الاشتقاق بل يقتصر غالباً على تسوية فروقات الأسعار عند نهاية العقد. (السويلم، 2007: 29-30)

ويستطيع المتداول في المشتقات الاعتماد على فروقات الأسعار لتحقيق عوائد في حين ينقل الطرف البائع لها مخاطر تقلبات السلعة التي اشتق على أساسها إلى طرف آخر، في معاملات تحمل في طياتها مخاطر الأسواق المالية ومضارباته وتقلباته.

5. سوق المال (Financial Market)

عرّف (أبو زيد، المبروك، 2009 : 253) الأسواق المالية: بأنها المكان أو الوسيلة المنظمة التي يتم من خلالها الجمع بين الطلب على الأموال والعرض للأموال، سواء كان ذلك

⁽³⁾ حيث حصل انهيار للأسهم الأمريكية بنسبة 23% وتم فقد تريليون دولار من رؤوس الأموال.

بالاتصال المباشر وغير المباشر عن طريق السماسرة أو الشركات العاملة في هذا المجال، وبعبارة أخرى فإن السوق المالي هو التنظيم الذي يمكن أصحاب الأموال الفائضة أو الزائدة من الاتصال الدائم - المباشر أو غير المباشر مع الأطراف التي لديها عجز في الأموال، حيث يمكنهم من إتمام التعاملات فيما بينهم بطريقة منظمة وفق شروط محددة.

ويُعدّ السوق المالي هو السوق الأم لكافة الأسواق التي تتعامل في الأصول والأدوات المالية قصيرة الأجل، كالأوراق التجارية وأذونات الخزينة، والأدوات طويلة الأجل كالأسهم والسندات، وتعد سوق النقد وسوق رأس المال الرافدين الأساسيين لهذه السوق، وتتمارس هذه السوق من خلال بعض مؤسساتها القائدة دوراً بالغ الأهمية في إحداث التوازن المالي والاقتصادي والحفاظ على الاستقرار النقدي، فضلاً عن كونها آلية مهمة في تعبئة واستقطاب المدخرات وتحريك رؤوس الأموال من القطاعات ذات الطاقة التمويلية الفائضة إلى القطاعات ذات العجز في الموارد المالية. (أبو زيد، المبروك، 2009 : 21).

وتقسم أسواق المال إلى قسمين هما:

سوق النقد (Money Market)، وسوق رأس المال (Capital Market).

6. أنواع أسواق المشتقات المالية:

يتم التداول بالمشتقات في نوعين من الأسواق المالية هما:

1.6 السوق المنظمة: (Organized Exchanges)

يتم التوحيد فيها لشروط التعامل في عقود المشتقات مثل التسليم والتسوية والحد الأقصى لعدد عقود المضاربة الذي يمكن أن يحوزه العميل بالنسبة لكل أصل، ويتم التعامل في هذا السوق من قبل متعاملين معتمدين تحكمهم قواعد التداول. (قندوز، 2017 : 90)

2.6 السوق غير المنظمة: (Over-the Counter Exchanges)

وهي سوق المعاملات التي لا تتم ضمن السوق المنظم وتكون بشكل مباشر بين المتعاملين دون الحاجة لوجود وسيط، وهي أكبر حجماً من الأسواق المنظمة، والعمليات فيها ليست نمطية فهي تتم حسب إرادة المتعاقدين. (بدوي، 2001: 466)

7. أنواع عقود المشتقات المالية:

1.7 العقود الآجلة: (Forward Contracts)

اتفاق على شراء أو بيع أصل في وقت مستقبلي معين مقابل سعر معين، ويكون عادة بين مؤسستين ماليتين أو بين مؤسسة مالية وأحد عملائها من المنشآت، ولا يتم تداوله في البورصات عادة، فيقوم أحد الطرفين في العقد الآجل بشراء الأصل محل العقد في تاريخ مستقبلي محدد مقابل سعر محدد، ويوافق على بيع الأصل في نفس التاريخ مقابل نفس السعر ويشار للسعر المحدد في العقد الآجل سعر التسليم. (حماد، 2011: 12)

2.7 العقود المستقبلية: (Future Contracts)

العقود المستقبلية هي اتفاق بين طرفين على شراء أو بيع أصل ما في وقت معين في المستقبل بسعر معين ولكن على خلاف العقود الآجلة يتم تداول العقود المستقبلية في البورصات التي تحدد سمات معيارية معينة للعقد وتضع آليات لاحترام العقد. (حماد، 2011: 16)

3.7 عقود الخيارات (Options)

هو عقد بين طرفين يتعهد بموجبه الطرف الأول (البائع) أن يعطي للطرف الثاني (المشتري) الحق - وليس الإلزام - لشراء أو لبيع أوراق مالية معينة، بسعر معين ولأجل معين، يدفع المشتري (دافع ثمن الخيار) ثمناً مقابل تمتعه بذلك الحق، ويقبضه البائع (قابض ثمن الخيار) مقابل تعهده والتزامه. وتوجد في البورصة جهة ثالثة تضمن وفاء الطرفين بتعهداتهم، وهي

- غرفة المقاصة أو بيوت السمسرة، حيث تتم هذه العمليات الآجلة الشرطية (الخيارات) دون الحاجة إلى وجود علاقة مباشرة بين العاقدين. (قندوز ، 2017: 115)
- وتتضمن عقود الخيارات العناصر الآتية: (رضوان، 2005: 183-184)
- بائع حق الخيار وهو الطرف الأول الذي يتلقى ثمن الخيار من الطرف الآخر.
 - مشتري حق الخيار وهو الطرف الثاني الذي يدفع ثمن حصوله على حق الخيار.
 - شركة وساطة الأوراق المالية حيث يشترك في تنفيذ كل عملية وسيطان أحدهما عن البائع والآخر عن المشتري كوكلاء.
 - تعيين الأصل محل التعاقد.
 - تعيين سعر التعاقد.
 - تحديد مدة العقد وتاريخ انقضائه.

4.7 عقود المبادلة

هي اتفاق بين طرفين أو أكثر على تبادل تدفقات نقدية في تاريخ معين وهي المبادلات التي يتبادل طرفاها مدفوعات الفائدة الخاصة بكل منها والمحسوبة بناء على معدلات الفائدة الثابتة أو المتغيرة أو يكون التبادل لمدفوعات خدمة الدين لكل منهما والمقومة بعملات مختلفة، وهذه التقنية تمكن المدينين من تغيير العملة المقوم بها الدين أو طريقة سداد مدفوعات خدمة هذا الدين أو طريقة حساب معدل الفائدة عليه. (مفتاح، 2002، 220).

5.7 الفروق بين العقود المستقبلية والعقود الآجلة

تختلف العقود المستقبلية عن العقود الآجلة من خلال عدة أمور: (الحوارني، 2015 : 128-129)

- طبيعة السوق: حيث يتخذ شكل السوق في العقود المستقبلية طبيعة نمطية أما العقود الآجلة تعتمد على العلاقة التفاعلية المباشرة بين المتعاقدين.

- تصنف العقود المستقبلية على أنها عقود مشتقات مالية لأنها عقود فرعية مبنية على عقود أساسية وتكون قيمتها مشتقة من أسعار الاستثمار الأصلية، بينما العقود الآجلة لا تدخل في عقود المشتقات لأنها تعكس الأسعار الحقيقية للأصول محل التعاقد، كما أنها غير مشتقة من عقود أخرى.

- التسوية: تخضع حركة السعر في العقود المستقبلية لتسوية يومية، ويكون التدفق النقدي في هذه العقود قصير الأجل وتتم التسوية عبر آلية متابعة تغير السعر وربطه بهامش يتناسب مع قيمة المبادلة بينما لا تتم التسوية على هذا النحو في العقود الآجلة.

- تنوع العقد: تفتقر العقود المستقبلية لوجود أشكال مختلفة على غرار التنوع في العقود الآجلة.

- تسليم الأصل: في الغالب تنتهي عقود المستقبلية دون تسليم الأصل محل العقد للمشتري غير أن العقود الآجلة تنتهي بانتقال أدوات الاستثمار من البائع الى المشتري في موعد الاستحقاق.

المحور الثاني: الجانب التطبيقي

1. منهجية الدراسة

1.1 مجتمع الدراسة وعينتها

تكون مجتمع الدراسة من الخبراء والاستشاريين العاملين في الأسواق المالية من مدراء تنفيذيين ومدراء استثمار ووسطاء وأكاديميين وخبراء ومستشارين ومراقبين شرعيين وطلبة دراسات عليا، تم توزيع (150) استبانة على هؤلاء المتخصصين وزعت باللغتين العربية والإنجليزية، وقد بلغ المجموع الكلي للاستبانات المسترجعة (108) استبانات، أي أن نسبة الاستجابة كانت (72%) واستبعدت منها (5) استبانات نظراً لعدم صلاحيتها، وبذلك خضعت للتحليل (103) استبانة أي بنسبة (69%) من الاستبانات الموزعة.

2.1 أداة الدراسة

تم تطوير استبانة حسب ما تقتضيه متغيرات الدراسة، واستخدم مقياس ليكرت الخماسي، وقد تكونت الاستبانة من جزأين هما: الجزء الأول: وخصص للتعرف على العوامل الديموغرافية لأفراد عينة الدراسة، والجزء الثاني: والذي خصص للعبارات التي غطت متغيرات الدراسة والتي تقيس أبعاد الدراسة، أما فيما يتعلق بالحدود التي اعتمدها هذه الدراسة عند التعليق على المتوسط الحسابي للمتغيرات في الدراسة، فقد تم تحديد ثلاثة مستويات: حيث إن ذلك يعطي عدالة في توزيع تقديرات الرأي العام وبناءً على المعادلة الآتية لطول الفترات = (أطول فترة - أقل فترة) / عدد الفترات = $3 / (1-5) = 3/4 = 1.33$ من الوحدة، وبالتالي لا يوجد أي تحيز في أي من التقديرات المعطاة للفترات وبذلك تكون المستويات كالتالي: (1-2.33، 2.34-3.66، 3.67-5.00)، وبالتالي ستكون مستويات الأهمية على التوالي: منخفضة، متوسطة، مرتفعة، كما تم إخضاع الاستبانة لعدة اختبارات كالتالي:

أ- اختبار الصدق الظاهري: عرضت الاستبانة على مجموعة من المحكمين من ذوي الاختصاص، للحكم على مدى صلاحيتها كأداة لجمع البيانات، وقد أجريت جميع التعديلات المقترحة من قبل المحكمين قبل توزيع الاستبانة على أفراد عينة الدراسة.

ب- اختبار الثبات: للتأكد من مدى صلاحية الاستبانة كأداة لجمع البيانات اللازمة للدراسة، تم اختبار مدى الاعتمادية عليها باستخدام معامل كرونباخ ألفا، وقد بلغت درجة اعتمادية الاستبانة حسب معيار كرونباخ ألفا (80.1%) وهي نسبة ممتازة لاعتماد النتائج إذ إن النسبة المقبولة لتعميم نتائج مثل هذه الدراسات هي (60%) (Malhotra, 2003).

3.1 الأساليب الإحصائية المستخدمة

تمت الاستعانة بالأساليب الإحصائية ضمن البرنامج الإحصائي للعلوم الاجتماعية (SPSS) لمعالجة البيانات التي تم الحصول عليها من خلال الدراسة الميدانية، إذ استخدمت الأساليب الإحصائية الآتية: الإحصاءات الوصفية واستخدم منها الوسط الحسابي والانحراف المعياري، كما استخدمت التكرارات والنسب المئوية، وكذلك اختباري One Sample T Test و اختبار تحليل التباين (One Way Anova) لاختبار الفرضيات موضع الدراسة.

4.1 خصائص عينة الدراسة

جدول رقم (1): توزيع أفراد عينة الدراسة حسب الخصائص الديموغرافية

المتغير	الفئة	التكرارات	النسبة المئوية %
الجنس	ذكر	87	84.5 %
	أنثى	16	15.5 %
العمر	أقل من 30 سنة	13	12.6 %
	من 30- أقل من 40 سنة	45	43.7 %
	من 40- أقل من 50 سنة	31	30.1 %
	أكبر من 50 سنة	14	13.6 %
المؤهل العلمي	بكالوريوس	22	21.4 %
	ماجستير	36	35.0 %
	دكتوراه	45	43.6 %

26.2 %	27	أستاذ جامعي - اقتصاد ومصارف إسلامية	طبيعة العمل
17.5 %	18	مدير، مدير تنفيذي - أسواق مالية واستثمار	
10.7 %	11	مدير عام، رئيس تنفيذي - بنوك إسلامية	
20.4 %	21	أخرى صيرفة إسلامية	
12.6 %	13	مراقب، مدير، عضو - رقابة شرعية	
4.9 %	5	خبير، مستشار ومدرب - صيرفة إسلامية	
7.8 %	8	طالب دراسات عليا - تمويل وصيرفة إسلامية	
100 %	103	المجموع	
المصدر: إعداد الباحثين من الدراسة الميدانية 2019 ، باستخدام برنامج SPSS			

يبين الجدول رقم (1) أن نسبة (84.5 %) من أفراد عينة الدراسة هم من الذكور، فيما كانت نسبة الإناث 15.5 %، ويتضح كذلك أن الفئة العمرية الأعلى من أفراد عينة الدراسة تتركز في الفئة العمرية (30- أقل من 40 سنة)، حيث شكلت هذه النسبة (43.7 %) من إجمالي أفراد العينة، ثم الفئة التكرارية (40- أقل من 50 سنة) وشكلت ما نسبته (30.1 %)، ثم الفئة (أكبر من 50 سنة) إذ شكلت ما نسبته (13.6 %)، وأخيراً الفئة (أقل من 30 سنة) التي شكلت نسبته (12.6 %)، وهذا مؤشر على أن متوسط أعمار عينة الدراسة كبيرة، وخبرة أفراد عينة الدراسة جيدة، كما تبين أن أعلى نسبة لمؤهل علمي بلغت (43.6 %) وهي لمؤهل الدكتوراه ثم جاء مؤهل الماجستير وبنسبة بلغت (35 %)، وأخيراً البكالوريوس بنسبة (21.4 %)، وهو ما يشير إلى ارتفاع المستوى العلمي لأفراد عينة الدراسة، كذلك يُبين جدول التوزيع التكراري أن 26.2 % من أفراد العينة هم من فئة الأكاديميين - الاقتصاد والمصارف الإسلامية، ثم جاءت فئة الوظائف الأخرى: الصيرفة الإسلامية بنسبة 20.4 %، ثم جاءت فئة: المدير التنفيذي، المدير،

رئيس أسواق مالية واستثمار – الإدارة العليا بنسبة 17.5%، ثم المراقبين الشرعيين، عضو لجان رقابة شرعية بنسبة 12.6% وجاءت الفئة (مدير عام، رئيس تنفيذي – بنوك إسلامية) بنسبة 10.7% ثم الفئة طالب دراسات عليا (7.8%) وأخيراً (خبير ومستشار ومدرّب صيرفة إسلامية) بنسبة 4.9% وهذا ما يُوّشر أيضاً إلى أن جميع أفراد عينة الدراسة تتوفر فيهم الخبرات اللازمة للإجابة عن هذا الاستبيان المتخصص في هذا الحقل الدقيق.

2. نتائج الدراسة الميدانية لفهم وتطبيق عقود المشتقات المالية في الأسواق المالية وتحدياتها المعاصرة

أولاً: مدى فهم وإدراك عقود المشتقات المالية

1- نتائج الإحصاء الوصفي لمتغيرات الدراسة-المشتقات المالية ماهيتها ومفهومها

جدول رقم (2): المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية لفقرات مدى ادراك

وفهم المشتقات المالية/ المفهوم

مستوى الأهمية	الترتيب	الانحراف المعياري	المتوسط الحسابي	العبارات
مرتفعة	2	1.03	3.70	1. تقوم المشتقات المالية على عقود أسعار الفائدة وهي تختلف عن أدوات وصيغ التمويل الإسلامي للمتعاملين معها.
مرتفعة	3	1.1	3.67	2. هي أدوات لتثبيت الأسعار في عمليات السوق.
مرتفعة	1	0.902	3.99	3. هي أدوات لإدارة مخاطر تقلبات الأسعار في الأسواق
مرتفعة		0.732	3.78	المتوسط العام
المصدر: إعداد الباحثين من الدراسة الميدانية 2019 ، باستخدام برنامج SPSS				

يشير الجدول رقم (2) إلى أن مستويات الأهمية لمتغير فقرات "مدى إدراك وفهم المشتقات المالية/ المفهوم" جاءت مرتفعة، إذ بلغت متوسطاتها الحسابية ما بين (3.67-3.99)، وتشير النتيجة العامة هنا إلى وجود مستوى عالٍ من الفهم والإدراك لمفهوم المشتقات المالية من وجهة نظر أفراد عينة الدراسة، إذ بلغ المتوسط الحسابي العام لإجاباتهم بهذا الشأن (3.78)، أما الانحراف المعياري فقد بلغ (0.732)، وهذه القيمة المنخفضة تشير إلى أن إجابات المبحوثين متقاربة ومتشابهة إلى حد ما.

2- نتائج الإحصاء الوصفي لمتغيرات الدراسة- وظائف المشتقات المالية

جدول رقم (3): المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية لفقرات مدى إدراك وفهم المشتقات المالية/ الوظائف

مستوى الأهمية	الترتيب	الانحراف المعياري	المتوسط الحسابي	العبارات
مرتفعة	1	0.901	3.80	4. تحقق المشتقات المالية وسيلة تريح عبر المتاجرة والمضاربة وفروقات الأسعار.
متوسطة	3	1.12	3.26	5. أدت دوراً كبيراً في التغلب على المخاطر التي يتعرض لها المستثمرون في الأسواق.
متوسطة	4	1.08	3.03	6. تخفيض تكاليف التمويل وتجنب الضرائب. وتحسن معدلات العائد على الأصول
متوسطة	2	1.04	3.64	7. تعمل على حماية المستثمر من خطر الانخفاض في العائد على الاستثمار أو من تقلبات أسعار العملات وهو ما يعبر عنه بالتحوط
متوسطة		0.767	3.43	المتوسط العام
المصدر: إعداد الباحثين من الدراسة الميدانية 2019، باستخدام برنامج SPSS				

تشير النتيجة العامة في الجدول (3) إلى أن مستويات الأهمية لمتغير فقرات مدى إدراك وفهم المشتقات المالية/ الوظائف جاءت متباينة من وجهة نظر أفراد عينة الدراسة، إذ بلغت متوسطاتها الحسابية ما بين (3.03-3.80)، وتشير النتيجة العامة هنا إلى وجود مستوى متوسط من الفهم والإدراك لوظائف المشتقات المالية من وجهة نظر أفراد عينة الدراسة إذ بلغ المتوسط الحسابي العام للإجابات حول هذا المحور (3.43)، أما الانحراف المعياري فقد بلغ (0.767) مما يشير إلى التجانس بين الإجابات إلى حد ما.

3- نتائج الإحصاء الوصفي لمتغيرات الدراسة- أهمية المشتقات المالية

جدول رقم (4): المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية لفقرات مدى إدراك

وفهم المشتقات المالية/ الأهمية

العبارات	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	الترتيب	مستوى الأهمية
8. تعد المشتقات مهمة لأنها ترفع درجة السيولة في السوق من خلال سهولة تداولها وكثرة المتعاملين فيها.	3.37	1.02	2	متوسطة
9. تعد أداة مهمة من أدوات التنبؤ المستقبلي للوصول للأسعار المطلوبة.	3.33	1.11	3	متوسطة
10. أرى أهمية تطبيق عقود المشتقات المالية الإسلامية في الأسواق المالية من قبل المصارف الإسلامية	3.42	1.26	1	متوسطة
المتوسط العام	3.37	0.858		متوسطة
المصدر: إعداد الباحثين من الدراسة الميدانية 2019 ، باستخدام برنامج SPSS				

يشير الجدول رقم (4) إلى أن مستويات الأهمية لفقرات إدراك وفهم المشتقات المالية/ الأهمية جاءت متوسطة إذ بلغت متوسطاتها الحسابية ما بين (3.33- 3.42)، وتشير النتيجة العامة هنا إلى وجود مستوى متوسط لأهمية المشتقات المالية الإسلامية من وجهة نظر أفراد عينة الدراسة، إذ بلغ المتوسط الحسابي العام (3.37)، أما الانحراف المعياري فقد بلغ (0.858)، مما يدل على الاتفاق بين آراء أفراد العينة إلى حد ما.

ثانياً: مدى تطبيق عقود المشتقات المالية

1- نتائج السؤال الثاني: تطبق المصارف الإسلامية عقود المشتقات المالية الآتية:

جدول رقم (5): التكرارات والنسب المئوية للسؤال الثاني

الترتيب	لا	نعم	تطبق المصارف الإسلامية عقود المشتقات المالية الآتية
3	%66	%34	1. الخيارات .
2	%40.8	%59.2	2. العقود الآجلة.
5	%69.9	%30.1	3. المستقبلات.
1	%35.9	%64.1	4. المبادلات.
4	%68.9	%31.1	5. عقود تثبيت أسعار الفائدة.
المصدر: إعداد الباحثين من الدراسة الميدانية 2019 ، باستخدام برنامج SPSS			

يشير الجدول رقم (5) إلى إجماع أفراد عينة الدراسة على تطبيق المبادلات أو ما يعرف ب Swap المقايضة ما بين البنوك حيث جاءت نسبتها بإجماع ثلثي العينة تقريبا %64.1 ثم العقود الآجلة Forward بنسبة %59.2، وهذه الأدوات من حيث الواقع ترتبط بالعملات الأجنبية FX وتبديل العملة حيث يتطلب الشكل الأول (المبادلات) مقايضة عملة بأخرى كدفع عملة أجنبية ومقايضتها بعملة أجنبية أخرى، فيما يتطلب الشكل الثاني مثلاً شراء عملة حالياً بسعر متفق عليه والتسليم في وقت لاحق (العقود الآجلة)،

وجاءت ثالثاً الخيارات بنسبة 34% ، ثم رابعاً عقود تثبيت أسعار الفائدة بنسبة 31.1% وأخيراً المستقبليات بنسبة 30.1%.

2- نتائج السؤال الثالث: تبني المشتقات المالية على كل من الأصول الآتية:

جدول رقم (6): التكرارات والنسب المئوية للسؤال الثالث

الترتيب	لا	نعم	تبني المشتقات المالية على كل من الأصول الآتية
2	17.5%	82.5%	1. الأسهم.
4	24.3%	75.7%	2. أسعار الفائدة.
5	47.6%	52.4%	3. الائتمان.
1	16.5%	83.5%	4. العملات.
3	18.4%	81.6%	5. السلع.

يشير الجدول رقم (6) إلى إجماع أفراد عينة الدراسة على أن بناء المشتقات المالية يكون على الأصول الآتية وهي العملات حيث جاءت نسبتها بإجماع أغلب آراء العينة 83.5% ثم الأسهم بنسبة متقاربة أيضاً 82.5% ، ثم السلع ثالثاً حيث جاءت بنسبة 81.6% ، وهذه الأدوات هي الأكثر بناءً بالنسبة للمشتقات المالية، وجاءت أدوات أسعار الفائدة بنسبة 75.7% ، ثم خامساً العقود المبنية على الائتمان بنسبة 52.4% .

ثالثاً: عقبات تطبيق المشتقات المالية الإسلامية في الأسواق

1- نتائج الإحصاء الوصفي لمتغيرات الدراسة- عقبات المشتقات المالية

جدول رقم (7): المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية لفقرات تحديات المشتقات المالية

مستوى الأهمية	الترتيب	الانحراف المعياري	المتوسط الحسابي	من التحديات التي تواجه تطبيق المشتقات المالية الإسلامية في الأسواق المالية كلاً مما يأتي :
مرتفعة	1	0.91	4.10	1.أسلمة المشتقات المالية (أسلمة: الالتزام بالجانب الشرعي) .
متوسطة	6	0.94	3.59	2.التحوط
مرتفعة	5	0.98	3.70	3.مخاطر تطبيق المشتقات المالية (السوق، تذبذب الأسعار ، تغير سعر الفائدة...الخ)
مرتفعة	3	1.12	3.74	4. عدم تملك هذه الأصول
متوسطة	7	1.02	3.54	5. تطبيق معايير المحاسبة الدولية للمشتقات المالية .
مرتفعة	5	1.17	3.70	6. عدم وجود أسواق مشتقات مالية في الدول العربية.
مرتفعة	4	1.17	3.71	7. نوع من المراهنات على الغيب .
مرتفعة	2	1.05	3.90	8. الخروج عن قاعدة التبادل الحقيقي التي ترسم لنا الحقيقة السعرية لكل سلعة وفقاً لقانون العرض والطلب.
مرتفعة		0.673	3.74	المتوسط العام
المصدر: إعداد الباحثين من الدراسة الميدانية 2019 ، باستخدام برنامج SPSS				

يشير الجدول رقم (7) إلى أن أغلب مستويات الأهمية لمتغيرات فقرات تحديات المشتقات المالية جاءت مرتفعة، إذ بلغت متوسطاتها الحسابية ما بين (3.54 – 4.10) ، وتشير

النتيجة العامة هنا إلى وجود مستوى عالٍ من التحديات لتطبيق المشتقات المالية من وجهة نظر أفراد عينة الدراسة، إذ بلغ المتوسط الحسابي العام لإجاباتهم بهذا الشأن (3.74)، أما الانحراف المعياري فقد بلغ (0.673) ، وهذه القيمة المنخفضة تشير إلى أن إجابات الباحثين متقاربة ومتشابهة إلى حد ما، وجاء تحدي أسلمة المشتقات المالية: وهي مدى التزام المشتقات المالية بالجانب الشرعي أولاً، ثم جاء ثانياً تحدي خروجها عن قاعدة التبادل الحقيقي التي ترسم لنا الحقيقة السعرية لكل سلعة وفقاً لقانون العرض والطلب، وجاءت ثالثاً صورية المشتقات وعدم تملك الأصول، ورابعاً أنها نوع من المراهنات، ثم خامساً كل من التحديين: مخاطر تطبيق المشتقات المالية (السوق، تذبذب الأسعار، تغير سعر الفائدة... الخ) وعدم وجود أسواق مشتقات مالية في الدول العربية، ثم التحوط و تطبيق معايير المحاسبة الدولية للمشتقات المالية في المركزين الأخيرين، ويرى الباحثان أن التحوط لا يُعد تحدياً؛ لأن الهدف من وجود أدوات المشتقات المالية أصلاً التحوط ضد المخاطر ، كذلك فإن تطبيق معايير المحاسبة الدولية لا يعدّ تحدياً كبيراً.

رابعاً : نتائج السؤال المفتوح- تحديات المشتقات المالية

ولدى سؤال أفراد عينة الدراسة السؤال الآتي: هل هناك تحديات أخرى للمشتقات المالية؟ يرجى ذكرها، أجاب 12 فرداً ومن وجهة نظرهم عن بعض هذه التحديات نَجْمَلُها فيما يأتي :

(أ) آراء المستجيبين باللغة العربية

- عدم قناعة كثير من المتعاملين بها من وجهة نظر شرعية وعدم تطبيقها في كثير من البنوك الإسلامية.

- عدم وجود إجماع جماعي على جواز التعامل ببعض صورها أو بدائلها.

- أهما شكل من أشكال التقليد للمالية الغربية.
- هي آلية للمراهنات وتعزز البعد عن الاقتصاد الحقيقي .
- عدم وجود مؤسسة بحثية موحدة تعني بإيجاد البدائل الإسلامية للمشتقات المالية التقليدية مما يُسبب تشتت الأهداف والجهود وبعثرتها.
- تضاربها مع قوانين البلدان العربية .

(ب) آراء المستجيبين باللغة الإنجليزية

- نقص الوسطاء والمتعاملين في سوق المشتقات المالية، والذي يؤدي لسيولة غير جيدة تنتج بدورها تسعير سيء مما يجعل أدوات المشتقات المالية مرتفعة التسعير .
- كيف يمكن تطهيرها لتصبح أدوات فعلية ذات قيمة ومعنى حقيقي؟
- كيف يمكن أن تخدم الصيرفة الإسلامية وتتجاوز المعنى التقليدي في خدمة الأفراد والمستثمرين؟

خامساً: اختبار الفرضيات

الفرضية الأولى

- توجد علاقة ذات دلالة احصائية عند مستوى معنوية $\alpha = 0.05$ لفهم وإدراك عينة أفراد الدراسة تجاه المشتقات المالية من حيث ماهيتها، وظائفها، أهميتها.

جدول رقم (8): نتائج تحليل اختبار تحليل التباين (One Way Anova) للفرضية الأولى:

Sig* مستوى الدلالة	العنصر	Sig* مستوى الدلالة	DF درجات الحرية		قيمة F المحسوبة	الفرضية
.000	ماهية المشتقات المالية	0.000	10	بين المجميع	9.363	الأولى
.000	وظائف المشتقات المالية		92	البواقى		
.000	أهمية المشتقات المالية		102	المجموع		

* يكون التأثير ذو دلالة إحصائية عند مستوى $(\alpha \leq 0.05)$

ولاختبار الفرضية الرئيسية الأولى تم استخدام تحليل التباين (One Way Anova) لمعرفة مدى إدراك أفراد عينة الدراسة تجاه المشتقات المالية من حيث ماهيتها ووظائفها وأهميتها، ويتضح من البيانات الواردة في الجدول رقم (8) وجود أثر ذو دلالة إحصائية لجميع عناصر إدراك وفهم المشتقات المالية حيث تبين أن قيمة $F = 9.363$ و مستوى الدلالة $Sig = 0.000$ أقل من 0.05 ، حيث اختبر الباحثان قيمة مستوى الدلالة Sig لجميع عناصر المشتقات المالية كما هي مبينة في الجدول أعلاه وجاءت جميعها أقل من 0.05 ، وعليه ترفض الفرضية الصفرية وتقبل الفرضية البديلة التي تنص على أنه يوجد هناك إدراك وفهم لأفراد عينة الدراسة تجاه المشتقات المالية من حيث ماهيتها ووظائفها وأهميتها.

- نتائج الإحصاء الوصفي لجميع عناصر متغيرات المشتقات المالية

جدول رقم (9) ترتيب متغيرات المشتقات المالية حسب الأهمية:

المتغير حسب درجة تأثيره	الوسط الحسابي	الانحراف المعياري
1/ مفهوم المشتقات المالية	3.78	0.732
2/ وظائف المشتقات المالية	3.43	0.767
3/ أهمية المشتقات المالية	3.37	0.858
جميع عناصر المشتقات المالية	3.51	0.629
المصدر: إعداد الباحثين من الدراسة الميدانية 2019 ، باستخدام برنامج SPSS		

وقد أجرى الباحثان الإحصاءات الوصفية لجميع عناصر المشتقات المالية حيث جاء اتجاه الإدراك والفهم الأعلى لمفهوم المشتقات المالية بوسط حسابي قدره (3.78) ودرجة مرتفعة، تلاه وظائف المشتقات بوسط قدره (3.43) وبدرجة متوسطة، ثم أهمية المشتقات المالية بوسط حسابي قدره (3.37) ودرجة متوسطة، وعلى الرغم من معرفة أفراد العينة للمشتقات المالية وماهيتها، إلا أن رؤية العينة لأهمية تطبيق عقود المشتقات المالية الإسلامية في الأسواق المالية من قبل المصارف الإسلامية كانت متوسطة وهذا يرجع في تقديرنا إلى عدم القناعة الكبيرة بهذه الأدوات في ظل ما يعترضها من إشكالات وتحديات أبرزها الالتزام الشرعي وعدم تملك الأصول وعدم وجود أسواق مالية لتطبيقها في الدول العربية.

الفرضية الثانية

- توجد علاقة ذات دلالة إحصائية عند مستوى معنوية $\alpha = 0.05$ لوجود تحديات لتطبيق المشتقات في الأسواق المالية .

جدول رقم (10): نتائج تحليل اختبار One Sample T- Test للفرضية الثانية

Sig*	الانحراف المعياري	الوسط الحسابي	DF	قيمة T المحسوبة	الفرضية
0.000	0.673	3.74	102	11.263	الثانية

* يكون التأثير ذو دلالة إحصائية عند مستوى ($\alpha \leq 0.05$)

ولاختبار الفرضية الرئيسية الثانية تم استخدام اختبار (One Sample T- Test) لمعرفة مدى وجود تحديات لتطبيق المشتقات المالية في الأسواق المالية من وجهة نظر أفراد عينة الدراسة، ويتضح من البيانات الواردة في الجدول رقم (10) أن قيمة $T=11.263$ عند درجات حرية 102 ووسط حسابي قدره 3.74 وبدرجة مرتفعة وكما أجمعت عليه أفراد العينة، وكذلك جاء مستوى الدلالة $Sig = 0.000$ أقل من 0.05 لذا تكون قاعدة القرار بقبول الفرضية البديلة $H1$ والتي تنص على وجود تحديات لتطبيق المشتقات المالية في الأسواق المالية من وجهة نظر أفراد عينة الدراسة .

الخاتمة (النتائج)

يمكن تلخيص أهم نتائج الدراسة كالآتي:

1. وجود أثر ذو دلالة إحصائية عند مستوى معنوية 0.05 لإدراك وفهم أفراد عينة الدراسة تجاه المشتقات المالية من حيث ماهيتها ووظائفها وأهميتها، حيث جاء اتجاه الإدراك والفهم أكبر لمفهوم المشتقات المالية وبدرجة مرتفعة، تلاه وظائف المشتقات بدرجة متوسطة، ثم أهمية المشتقات المالية بدرجة متوسطة .
2. وجود أثر ذو دلالة إحصائية عند مستوى معنوية 0.05 على وجود تحديات لتطبيق المشتقات المالية في الأسواق المالية من وجهة نظر أفراد عينة الدراسة .

3. على الرغم من معرفة أفراد العينة للمشتقات المالية وماهيتها، إلا أن رؤية العينة لأهمية تطبيق عقود المشتقات المالية الإسلامية في الأسواق المالية من قبل المصارف الإسلامية كانت متوسطة وهذا يرجع في تقديرنا إلى عدم قناعة كبيرة لهذه الأدوات في ظل ما يعترها من إشكالات وتحديات أبرزها الالتزام الشرعي وخروجها عن قاعدة التبادل الحقيقي وعدم تملك الأصول وصوريتها (نوع من المراهنات) ومخاطر تطبيقها وعدم وجود أسواق مالية لتطبيقها في الدول العربية وكما أظهرتها نتائج الدراسة.

4. بناء على آراء عينة الدراسة تطبق المصارف الإسلامية عقود المشتقات المالية الآتية: وهي على الترتيب وكما أظهرتها نتائج الدراسة: المبادلات أو ما يعرف ب Swap (المقايضة ما بين البنوك) حيث جاءت نسبتها بإجماع ثلثي العينة تقريبا 64.1% ثم العقود الآجلة Forward بنسبة 59.2%، وهذه الأدوات من حيث الواقع ترتبط بالعملات الأجنبية FX وتبديل العملة، وجاءت ثالثاً الخيارات بنسبة 34%، ثم رابعاً عقود تثبيت أسعار الفائدة بنسبة 31.1% وأخيراً المستقبلات بنسبة 30.1%.

5. رأت عينة الدراسة أن المشتقات المالية تبنى على كل من الأصول الآتية: وهي على الترتيب وكما أظهرتها نتائج الدراسة : أولاً: العملات حيث جاءت نسبتها بإجماع أغلب آراء العينة 83.5% ثم الأسهم بنسبة متقاربة أيضاً 82.5% ، ثم السلع ثالثاً حيث جاءت بنسبة 81.6% وهذه الأدوات هي الأكثر بناء بالنسبة للمشتقات المالية، وجاءت أدوات أسعار الفائدة في المرتبة الرابعة بنسبة 75.7% ، ثم خامساً العقود المبنية على الائتمان بنسبة 52.4% .

التوصيات

في ضوء النتائج التي تم التوصل إليها، تقدم الدراسة مجموعة من التوصيات وعلى النحو الآتي:

1. أهمية تأسيس دوائر البحث والتطوير في الصناعة المالية الإسلامية وتفعيلها، وتشجيع البحث العلمي وابتكار المنتجات والخدمات المصرفية الجديدة وتطويرها، وتقديم أدوات وصيغ إسلامية تتواءم مع المشتقات المالية في الأسواق المالية.
2. ضرورة طرح معايير واضحة للمشتقات المالية بناءً على المعايير الشرعية من قبل أيوبي -هيئة المحاسبة والمراجعة للمؤسسات المالية الإسلامية والكيانات التنظيمية الخاصة بالمؤسسات المالية الإسلامية كالمجلس العام للبنوك الإسلامية ... الخ، وتقديم معايير واضحة من شأنها أن تقدم آلية عمل واضحة للمصارف الإسلامية في أدوات المشتقات المالية .
3. عقد مزيد من الندوات والمؤتمرات الخاصة بالمشتقات المالية من قبل البنوك والمؤسسات المالية الإسلامية والتعريف بأهمية بعض أدواتها كالمبادلات والعقود الآجلة في حماية المستثمرين وعملاء البنك من مخاطر تذبذب أسعار الصرف والتحوط ضد المخاطر المصرفية الأخرى.
4. إجراء المزيد من البحوث والدراسات الميدانية لتتناول جوانب أخرى لم يتم تسليط الضوء عليها، يمكن أن تعمل على سبر غور المشتقات المالية في الأسواق العالمية.

قائمة المراجع:

(المراجع باللغة العربية)

1. بدوي، سيد طه، عمليات بورصة الأوراق المالية الفورية والآجلة من الوجهة القانونية، دار النهضة العربية، 2001 .
2. حسنين، فاطمة سيد، المشتقات المالية والأزمات المالية، دار حميثرا للنشر والترجمة، 2017 .
3. حماد، طارق، المشتقات المالية: المفاهيم- إدارة المخاطر، المحاسبة، سلسلة البنوك التجارية : "فضايا معاصرة"- الجزء الخامس، الدار الجامعية-مصر، 2001 .
4. الحوراني، ياسر عبد الكريم، الاستثمار في عقود المشتقات المالية من منظور إسلامي، الأردن، مجلة مؤتة للبحوث والدراسات، سلسلة العلوم الإنسانية والاجتماعية، 2015.
5. رضوان، حسن سمير، المشتقات المالية ودورها في إدارة المخاطر ودور الهندسة المالية في صناعة أدواتها، مصر، دار النشر للجامعات، الطبعة الأولى، 1426هـ - 2005 م .
6. أبو زيد، عبد العظيم، التحليل الفقهي والمقاصدي للمشتقات المالية، مجلة جامعة الملك عبدالعزيز: الاقتصاد الإسلامي، م27، ع 3، ص 3-44، (1435/2014) .
7. أبو زيد، محمد المبروك، التحليل المالي: شركات وأسواق مالية، دار المريخ للنشر والتوزيع .
8. الساعاتي، عبد الرحيم، نحو مشتقات مالية إسلامية لإدارة المخاطر التجارية، مجلة الملك عبد العزيز، الاقتصاد الإسلامي، م11، (1419هـ/1999) .
9. السويلم، سامي، التحوط في التمويل الإسلامي، جدة، البنك الإسلامي للتنمية، 1428هـ - 2007 م .
10. عمر، أحمد مختار، معجم اللغة العربية المعاصرة، الناشر: عالم الكتب، الطبعة: الأولى، 1429 هـ - 2008 م .
11. قايد، خميسي و عبد القادر، حسين، دراسة تحليلية لتطور استخدام المشتقات المالية في الأسواق المالية في تغطية مخاطر السوق- حالة الدول الصناعية العشر، المجلة الجزائرية للعملة والسياسات الاقتصادية، العدد 6 - 2015 .

12. القري، محمد بن علي، الأسواق المالية، جدة- السعودية، دار حافظ، 1995 م - 1416هـ ، الطبعة الأولى.
13. قندوز، عبدالكريم، الخيارات، المستقبلات، والمشتقات المالية الأخرى، انجلترا، الناشر: E-kutub Ltd ، 2017 .
14. مفتاح، صالح، العولة المالية، مجلة العلوم الإنسانية، جامعة محمد خيضر، بسكرة، العدد الثاني، 2002 .
15. ابن منظور، جمال الدين محمد بن مكرم، لسان العرب، لبنان- بيروت، دار صادر، الطبعة الثالثة، 1414هـ .

المراجع بالإنجليزية:

- 1- BIS, Issues of measurement related to market size and macroprudential risks in derivatives markets, Bank for International Settlements-Basle Feb. 1995.
- (2) Malhotra, N., *Marketing Research*, 4th ed., Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, Inc., 2003.